

У
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КНІВ

3

1965

НОВІ КНИГИ

- АРХІМОВИЧ Л., КАРИШЕВА Т., ШЕФЕР Т., ШРЕЄР-ТКАЧЕНКО О.** Нариси з історії української музики. Частина I, вид-во «Мистецтво», К., 1964, 309 с.
- АРХІМОВИЧ Л., КАРИШЕВА Т., ШЕФЕР Т., ШРЕЄР-ТКАЧЕНКО О.** Нариси з історії української музики. Частина II, вид-во «Мистецтво», К., 1964, 310 с.
- Вінниця.** Історичний нарис. Книжково-газетне вид-во, Вінниця, 1964, 354 с.
- ГАНЄВИЧ І. В., ЧИЖЕВСЬКИЙ М. Т.** Боротьба болгарського народу за завершення будівництва соціалізму, вид-во Київського ун-ту, К., 1964, 110 с.
- ГЕРБІЛЬСЬКИЙ Г. Ю.** Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.), вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1964, 251 с.
- Героїчне незабутнє.** До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації, вид-во «Знання» УРСР, К., 1964, 127 с.
- Історичні джерела та їх використання.** Випуск перший, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 291 с.
- КОВПАК А.** Солдати Малої Землі. З щоденника партизанських походів, вид-во «Радянський письменник», К., 1964, 299 с.
- Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг.** (Сборник документов) т. II, изд-во «Наукова думка», К., 1964, 551 с.
- Радянське Прикарпаття. 1939—1959.** Документи й матеріали, вид-во «Карпати», Ужгород, 1964, 535 с.
- Соціалістична культура Львівщини.** Збірник архівних документів і матеріалів (1939—1962), вид-во «Камеяр», Львів, 1964, 199 с.
- СТЕЛЬМАХ Г. Ю.** Історичний розвиток сілських поселень на Україні. Історико-етнографічне дослідження, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 231 с.
- Тези доповідей VI української славістичної конференції.** 13—18 жовтня 1964 р., Чернівці, 1964, 304 с.
- ТУРЧЕНКО Ю. Я.** Український естамп, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 293 с.
- ХОНІГСМАН Я.** Цього не можна забути. Економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918—1939 рр.), вид-во «Камеяр», Львів, 1964, 118 с.
- ФЕДОРЕНКО П. С.** Ілюстративні засоби на уроках історії Української РСР. Посібник для вчителів восьмирічної школи, вид-во «Радянська школа», К., 1964, 179 с.

до всіх авторів з проханням надсилати статті, друкованих на машинці через два інструменти (до 20, замітки і листи — до 10).

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3
БЕРЕЗЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Деже Немеш (*Угорщина*) — Двадцять років Народної Угорщини 3
А. Ф. Вірник, П. П. Гудзенко — Методологічні основи періодизації епохи
соціалізму 19
Ф. П. Шевченко — Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки . 27
А. В. Флоровський (*Чехословаччина*) — Російсько-австрійські відносини на
початку XVIII ст. 42

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. К. Васюта (*Івано-Франківськ*) — Розвиток капіталістичних відносин у нафто-
вій промисловості Західної України (1918—1939 рр.) 51
Ж. П. Тимченко — Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню
робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919—1920 рр.) 57
Ю. М. Гамрецький — До питання про тактику більшовиків щодо Централь-
ної ради в листопаді 1917 р. 65

З історії інтернаціональних зв'язків

- В. К. Сульженко (*Львів*) — Братерська дружба й співробітництво трудящих
західних областей України та народно-демократичних країн 78
І. Д. Очак (*Москва*) — Югослов'янський революційний союз на Україні (1917 р.) 85
С. Козак (*Польща*) — Польсько-українські революційні зв'язки (1830—1863 рр.) 97

Математику на службу історичній науці

- Г. М. Добров, Л. П. Смирнов — Про підготовку і кодування історико-нау-
кової інформації для її обробки на обчислювальних машинах 105

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- О. А. Парасунько, Я. П. Сіман, П. І. Жевахов — Розширити науково-
джерельну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл» 109

ЗАМІТКИ

- Л. Д. Вітрук — Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926—
1929 рр.) 114
В. Г. Сарбей — Просвітитель-демократ В. І. Яковенко (1859—1915 рр.) . . 119

НАШ КАЛЕНДАР

Ф. П. Остапенко, М. М. Лемешук — Боротьба комуністичного підпілля концтабору Бухенвальд за підготовку й проведення збройного повстання (до 20-річчя з дня повстання)	122
Ю. С. Бурляй — Поет, вчений і громадський діяч (до 70-річчя з дня народження М. Т. Рильського)	127
М. П. Лакиза (<i>Ужгород</i>) — Історична тематика в творчості Івана Ле (до 70-річчя з дня народження письменника)	130
М. М. Матійко — Євген Оскарович Патон (до 95-річчя з дня народження)	133
О. П. Молчанов (<i>Ровно</i>) — Легендарний начдив (до 70-річчя з дня народження В. С. Кіквідзе)	135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

М. Ф. Дмитрієнко — Більшовицька преса як джерело з історії Великого Жовтня на Україні	138
В. М. Бейліс (<i>Луганськ</i>) — П'ять видань книги Ібн-Фадлана	145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Л. В. Олійник, О. Т. Гора (<i>Кіровоград</i>) — І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні. 1905—1907 рр.	151
В. М. Петров — М. Ю. Брайчевський. Біла джерел слов'янської державності	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. О. Сидоренко — Київському державному історичному музею — 60 років	155
А. П. Євтушенко — Живі зв'язки	155
А. М. Катренко — Семінари з спеціальних історичних дисциплін	156
А. Г., О. Щ. — Назустріч славному ювілею	157
Р. П. Ростікус (<i>Ровно</i>) — Міжвузівська ювілейна наукова конференція	157
Н. В. Плющ — Академік Польської Академії наук Г. В. Яблонський у Києві	158
П. А. Шацький (<i>Ставрополь</i>) — Ювілей В. О. Романовського	159
О. Я. Просяник — В. М. Самофалову — 60 років	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебоклицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 3, 1965

(На українском языке)

Технічний редактор В. І. Тарасенко.

Коректор Л. Л. Данилова.

БФ 05113. Зам. № К-40. Вид. № 137. Тираж 4383. Формат паперу 70 × 108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. рук. аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 16,573. Підписано до друку 13/III 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19

Статті

ДЕЖЕ НЕМЕШ
Секретар ЦК Угорської соціалістичної
робітничої партії, академік

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ НАРОДНОЇ УГОРЩИНИ

Двадцять років тому, 4 квітня 1945 р., завершилось визволення славною Радянською Армією невеликої придунайської країни — Угорщини. Двадцять років тому угорський народ, скориставшись волею, яку принесли радянські воїни, під керівництвом революційного робітничого класу взяв у свої руки долю країни. Вже тоді Угорщина, зруйнована боями, а також відступом гітлерівців, пограбована німецькими і угорськими фашистами, стала ареною народження нового життя. Це нове життя виникло в запеклій класовій боротьбі між тим новим, революційним, що розвивалося, і старим, консервативним, контрреволюційним. Перемогли революційні сили, спрямувавши країну на шлях демократичного і соціалістичного перетворення.

Протягом двох десятиліть докорінно змінилися і обличчя країни, і умови життя угорського народу. Почесне й запалююче завдання — розповісти про це тим, хто цікавиться революційним розвитком Угорщини. Ще почесніше і радісніше звітуватися за це двадцятиріччя перед друзями, які проливали свою кров за визволення угорського народу і побратньому допомогли в розвитку нашої країни.

* *
*

Перші частини Радянської Армії вступили на територію Угорщини наприкінці вересня 1944 р. Вже 6 жовтня почалася велика операція по визволенню Угорщини. В ній взяли участь війська 2-го Українського фронту, що просуvalися з Трансільванії, і разом з ними — частини румунської армії; 3-го Українського фронту, які наступали з східної Югославії, а також частини болгарської армії; 4-го Українського фронту, що рухався через Закарпатську Україну і головні свої сили спрямовував на територію Словаччини. Наприкінці грудня 1944 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів підійшли до столиці Угорщини — Будапешта й оточили великі військові з'єднання фашистів. Півтора місяця тривали бої за Будапешт. Гітлерівці, перекинувши сюди нові армії із Західного фронту, намагалися прорвати залізне кільце; оточені в місті фашисти також робили відчайдушні спроби вирватися, але марно. Їм вдалося лише завдати величезної шкоди місту з мільйонним населенням, висадити в повітря всі дунайські мости, що з'єднували обидві частини столиці, підпалити більше половини житлових будинків, майже всі заводи і фабрики. Отже, вони діяли, як і в інших місцях: палили і руйнували все, що могли.

На цей час у східній частині країни вже зароджувалось нове життя. Комуністична партія Угорщини, яка протягом чверті століття — періоду контрреволюції вела боротьбу в тяжких умовах підпілля, знову почала легальну діяльність і першою виступила за створення нового, демокра-

тичного ладу. Під керівництвом комуністичних організацій робітники створили фабрично-заводські комітети, почали відбудовувати зруйновані підприємства і випускати продукцію відповідно до своїх можливостей. Капіталісти, охоплені страхом перед Радянською Армією, втекли на Захід або ж переховувалися, поки «з'ясується» обстановка.

Військова адміністрація Радянської Армії, створена на визволеній території, не втручалася в події, зв'язані з виникненням нового суспільного ладу, поважаючи право кожного народу самому вирішувати ці питання. Однак вона допомогла повністю розгромити фашистський режим, який штовхнув країну у злочинну антирадянську війну, перетворив Угорщину в сателіта гітлерівської Німеччини. Радянська військова адміністрація взяла участь також у відновленні органів цивільної влади, допомогла робітникам знову пустити фабрики і заводи, а демократичним силам, які швидко розвивалися,— відродити нормальне життя. Виступаючи від імені антифашистської коаліції союзних держав, радянські військовоадміністративні органи не допускали діяльності фашистських партій і організацій. Але буржуазно-демократичні, ліберальні і навіть консервативні партії, що були або оголосили себе антифашистськими, могли організовуватись і діяти легально.

На визволеній території відновила свою діяльність і соціал-демократична партія, стимулом для якої була робота комуністів. Компартія виступила за єдність робітничого класу, отже — і за єдиний фронт з соціал-демократичною партією. В період хортістського режиму ця остання, як легальна партія, давала і комуністам, що працювали в ряді її організацій, певні можливості для легальної діяльності. Таким чином, спільна антифашистська боротьба комуністів і соціалістів уже мала свою традицію.

Компартія боролася за розширення і зміцнення антифашистського національного фронту, за спільні дії з партіями, які під час хортістського режиму були в опозиції, виступали проти союзу з фашистською Німеччиною. На визволених територіях ці партії також почали відроджуватись. Одна з них — Національно-селянська партія, справді демократична, виражала інтереси бідняцького селянства. Найвпливовішою була Партія дрібних сільських господарів, яка мала певний антипоміщицький характер. Проте в її організаціях утворювалося поряд із середняцьким та бідняцьким також куркульське крило. Це свідчило про наявність в ній як ліберального та демократичного напрямів, так і консервативно-профашистської течії. Керівну роль відіграло куркульське крило, але керівництво його не було неподільним. В основному ця партія, відмежувавшись від політики союзу з гітлерівською Німеччиною, дотримувалася англо-американської орієнтації і являла собою головну резервну силу панівних класів на випадок розгрому гітлеризму. Проте основна маса, що перебувала під її впливом, прагнула демократичного перетворення країни.

З ініціативи Комуністичної партії у визволених містах і селах було утворено національні комітети, які підпорядкували собі муніципальні управління. Ці комітети склалися з представників згаданих чотирьох партій. Для забезпечення громадського порядку комуністи організували нову, демократичну поліцію і нікому не передавали свого керівництва цією першою збройною силою нової влади.

Наприкінці листопада Компартія оголосила свою програму демократичного відродження країни. Жодна інша партія не могла дати подібної бойової програми, яка передбачала створення нової, демократичної держави; конфіскацію і поділ поміщицької земельної власності; здійснення державного контролю над банками і головними промислови-

ми організаціями великого капіталу; обмеження капіталістичної експлуатації і введення восьмигодинного робочого дня; чистку адміністративного апарату державних і муніципальних органів; притягнення до відповідальності винних у воєнних та інших антинародних злочинах; заборону діяльності фашистських організацій та інші завдання.

Програма, по суті, проголосила здійснення демократичної революції, ліквідацію однієї з головних опор поваленого фашистського режиму — класу поміщиків. Однак передбачені суспільні зміни певною мірою вийшли за рамки суто демократичного перетворення, вони спрямовувались і на обмеження влади великого капіталу, хоч капіталістична власність на засоби і знаряддя виробництва ще існувала і її не скасували.

Комуністична партія запропонувала іншим партіям спільно здійснювати цю програму, яка виражала історичні завдання революційного перетворення країни, а також насущні потреби народу, що прагнув нового життя. Вона мала на меті об'єднання всіх сил, у тому числі і тієї частини буржуазії, яка готова була співробітничати з революційними силами робітничого класу і селянства в економічній відбудові зруйнованої країни і залишалася нейтральною щодо ліквідації поміщицького класу. Так, на початку грудня 1944 р. в місті Сегеді було утворено Національний фронт незалежності; в ньому взяли участь вищезгадані партії, які прийняли запропоновану комуністами Програму національного відродження.

Національний фронт незалежності був антигітлерівським, демократичним союзом робітничого класу, селянства, інтелігенції, міської дрібної буржуазії і частини промислових та інших капіталістів, які вирішили тимчасово піти на політичний союз з робітничим класом. Основною силою Національного фронту був союз робітничого класу і селянства. Але ліберальні та консервативні елементи — особливо в партії дрібних сільських господарів, де їх чисельність зростала, — підняли прапор так званої «західної демократії» і готувались до обмеження дальшої демократизації країни, до відновлення всевладдя капіталу. В середині Національного фронту з самого моменту його утворення існували глибокі класові суперечності. Проте і ліве, і праве його крило були заінтересовані в тому, щоб ці внутрішні розходження не загострювались, поки країна ще є ареною грандіозних воєнних сутичок, поки частина її ще окупована гітлерівцями.

В цих умовах Національний фронт поставив своїм терміновим завданням скликання Тимчасових національних зборів і створення Тимчасового уряду, щоб встановити таким шляхом центральну державну владу. Це було здійснено. Депутати міст і сіл визволених територій прибули в м. Дебрецен (на сході країни), і 21 грудня 1944 р. Тимчасові національні збори розпочали свою роботу. Наступного дня вони обрали Тимчасовий уряд, який являв собою коаліцію чотирьох згаданих партій і тих консервативних кіл, що приєдналися до демократичного політичного союзу.

Найбільш організованою і боєздатною силою нової влади був робітничий клас, політична вага якого в суспільному житті особливо зросла після визволення Будапешта. Справа в тому, що в старій Угорщині дві третини всієї великої і середньої промисловості країни концентрувались у столиці та її околицях. Тут зосереджено було і дві третини угорського промислового пролетаріату, його головні, найбільш організовані і політично досвідчені передові загони. Столиця була й центром буржуазних сил, але вони ще не отямилась після поразки реакційного режиму. Буржуазія сподівалася приходу англо-американських

військ і, коли ці розрахунки зазнали провалу, розгубилася. Та частина її, що втекла на Захід, повернулася пізніше, підбадьорена західними союзниками.

Отже, той історичний факт, що країна визволялася від гітлерівської окупації військами соціалістичної держави, посилював і зміцнював самосвідомість та політичний вплив робітничого класу.

Будапешт було повністю визволено 13 лютого 1945 р. В місті, пограбованому фашистами, панували жахливі голод і холод. Робітничий клас, сильний своєю згуртованістю і тими позиціями, які він займав в органах нової державної і муніципальної влади, почав широку кампанію за врятування від голоду та епідемії населення столиці. Надзвичайно велику допомогу, за яку вічно буде вдячний угорський народ, подали також і в цьому частини Радянської Армії, органи радянської військової адміністрації, Радянський уряд. Ця кампанія була водночас і важливим політичним випробуванням, в якому робітничий клас і його комуністична партія здобули значну перемогу.

В той самий час Компартія згуртовувала передові сили для негайного здійснення одного з основних пунктів програми — поділу поміщицьких земель. Пролетаріат столиці та її околиць дав могутній поштовх боротьбі сільської бідноти за землю. Праве крило коаліції намагалося загальмувати розв'язання цього питання, відкласти його хоча б до осені і тоді вирішити, скільки землі відібрати у поміщиків, кому і на яких умовах давати її. Але почався рух мас; сільська біднота, йдучи за закликами Компартії, створила свої комітети і з допомогою міських робітників-комуністів стала в ряді місць ділити землю. В країні не було сили, здатної перешкодити міцніючому союзові робітників і селян у здійсненні антифеодальної аграрної революції. Праве крило коаліції відступило. В середині березня 1945 р. уряд видав декрет про поділ поміщицької землі.

В цей час на заході країни точилися останні великі бої, розвивалася «віденська операція» Радянської Армії, частини якої вже перейшли австрійський кордон. 4 квітня 1945 р. з Угорщини було вигнано рештки гітлерівських військ. Цей день став національним святом нашого народу, символом історичного повороту в долі країни.

В момент свого повного визволення Угорщина вже стала новою, народно-демократичною державою, в якій головною політичною силою був демократичний союз робітників і селян. Спираючись на нього, робітничий клас завоював провідну роль в житті країни, став учасником державної влади.

До 4 квітня завершився в основному і поділ поміщицької землі; поміщицтво, ізольоване, позбавлене активних союзників, було ліквідовано як клас. Отже, навесні 1945 р., цей клас, що в буржуазному суспільстві зумів зберегти свої феодальні латифундії і став головною опорою реакційного режиму, зняряддя у руках фашистського уряду, тепер втратив і свою владу, і свої землі.

Буржуазія зустріла день повного визволення країни значно ослабленою і стурбованою. Їй не до вподоби було бачити робітничий клас і його Комуністичну партію учасником — та ще й найбільш впливовим — політичної влади; їй не до вподоби було рахуватися з Компартією як з партнером у керівництві країною. Але буржуазія ще сподівалася з допомогою західних держав та внутрішніх політичних маневрів повернути собі керівну роль, а згодом — і всю повноту влади.

Однак робітничий клас, який зміцнив свій союз з сільською біднотою, а також з частиною середняків, міських дрібнобуржуазних верств та інтелігенції, не поступався завойованими позиціями. Незважаючи на

участь буржуазно-куркульських сил в керуванні державою, в цей період здійснювалась в основному демократична диктатура робітників та селян і склалися сприятливі умови для переростання демократичної революції в соціалістичну, точніше, це переростання вже почалося. Свідченням його були провідна роль робітничого класу в державному керівництві і діяльність фабрично-заводських комітетів, які здійснювали систематичний робітничий контроль на капіталістичних підприємствах.

Так народилася народна Угорщина.

* *
*

Процес соціалістичного перетворення країни відбувався, звичайно, в умовах гострої класової боротьби. Всім ходом подій перед нацією було поставлено питання: куди йти — до зміцнення капіталізму, чи до його ліквідації, тобто до соціалізму? Це залежало від того, хто переможе в боротьбі за владу — буржуазія чи робітничий клас.

Влітку 1945 р. буржуазія, дещо відновивши свої економічні позиції в країні і торговельні зв'язки із Заходом, певною мірою консолідувалася. Поступове економічне зміцнення сприяло посиленню її політичної активності. Коли американці скинули свої смертоносні атомні бомби на Хіросіму і Нагасакі, угорська буржуазія, а також колишні поміщики зрадили, їх надії ожили. В американській атомній монополії вони вбачали могутність західних держав, від яких чекали ефективної допомоги для себе. Західні «союзники» пообіцяли захисникам капіталістичних порядків всіляку підтримку. Після капітуляції Японії особливо посилилася тенденція цих держав втручатися у внутрішні справи і нашої країни. Проте зважитися на воєнну інтервенцію вони не могли. Присутність радянських військ в Угорщині перешкодила як цьому, так і провокуванню громадянської війни в країні. Західні імперіалісти і внутрішня реакція змушені були обмежитися спробами політичного наступу.

Основні сили реакції, що прагнули до зміцнення капіталістичних порядків, стали інтенсивно концентруватися всередині партії дрібних сільських господарів, використовуючи її в своїх інтересах. Було утворено контрреволюційний блок буржуазії з куркульством і колишніми поміщиками, головні сили якого групувалися саме в рамках цієї партії. Чимало промисловців, банкірів і недавніх великих землевласників на швидку замаскувалися під виглядом представників «дрібних сільських господарів». Розрахунки реакційних кіл зводилися до того, щоб використати цю організацію з метою відриву трудового селянства від робітничого класу. Реакційне духовенство також служило цій меті, поширюючи з церковного амвона контрреволюційну пропаганду.

Буржуазні сили контактувалися і з правими соціал-демократами, які розгорнули фракційну діяльність в соціал-демократичній партії, намагаючись підірвати єдиний фронт з компартією. Вони виступали за окремих союз з партією дрібних господарів, що намагалася витіснити комуністів з уряду та інших органів влади. Праві соціал-демократи були прихильниками реакційного перевороту, сподіваючись «вигідного» перерозподілу партійних позицій в державних органах.

В листопаді 1945 р. в Угорщині проводилися парламентські вибори. Партії дрібних господарів удалося завоювати більшість, вона здобула 57% голосів. Контрреволюційний блок вирішив, що його час настав, і почав готуватися до витіснення комуністів з органів влади. Але цьому перешкодило збереження єдиного фронту комуністичної і соціал-демократичної партій, а також єдність робітничого класу, його вплив на трудове селянство. Демократичне крило партії дрібних господарів у свою

чергу виступило проти розриву з Компартією. Реакційна політика викликала внутрішню кризу в самій партії дрібних господарів. Водночас колишня поміщицька аристократія поспішила розгорнути кампанію проти селян, які одержали земельні наділи. Проте комуністи, взаємодіючи як з соціал-демократичною партією, де залишалось ліве керівництво, так і з селянською партією, організували масові виступи селян і робітників проти поміщицької реакції. Її атака була рішуче відбита.

Слідом за цим ліве крило Національного фронту повело наступ на капітал. 1 січня 1946 р. парламент ухвалив закон про націоналізацію шахт і рудників. За кілька місяців п'ять найбільших металургійних і машинобудівних комбінатів країни були вилучені з приватного відання і передані в державне. Всі ці заходи сприяли прискореному відновленню промислового виробництва і підготовці до ліквідації грошової інфляції, що набрала небажаних розмірів.

Контрреволюційна буржуазія стала на шлях як прихованого, так і відкритого саботажу, намагаючись перешкодити нормалізації економічного життя. Проти таких спроб успішно боролися фабрично-заводські комітети. Але цього було недостатньо. Нового удару капіталістичному саботажу і його політичним представникам завдала націоналізація гірничодобувної промисловості і перехід п'яти ключових промислових підприємств у відання держави.

У березні 1945 р. ліве крило Національного фронту оформилося в міцний політичний союз, названий Лівим блоком. Він не тільки вимагав вилучити з-під приватновласницького контролю згадані підприємства, а й поставив перед партією дрібних господарів, що входила в коаліційний уряд і навіть володіла в ньому постом прем'єр-міністра, питання про виключення з її рядів представників реакції. Демократичне крило цієї партії приєдналося до вимог Лівого блоку. Криза в партії дрібних господарів поглибилася, і лише завдяки виключенню реакційних елементів вона уникнула розколу.

Політичний наступ Лівого блоку супроводився величезними зусиллями робітничого класу і трудового селянства в справі піднесення виробництва. Це дало свої наслідки. З ініціативи компартії і за планом, опрацьованим комуністами, в серпні 1946 р. грошова інфляція була припинена, вводилася нова, стабільна одиниця — форінт. Грошова стабілізація, реальність якої заперечували всі пророки капіталізму, виявилася успішною. Це була нова велика перемога робітничого класу і його союзників.

У лютому 1947 р. було підписано мирний договір союзних держав з колишніми союзниками гітлерівської Німеччини, в тому числі і з Угорщиною. Припинялись функції Союзної Контрольної комісії в Угорщині, очолюваної представником Радянського Союзу. Реакційні сили, зокрема фашистські і напівфашистські, сподівалися, що тепер їм легше буде розгорнути свою контрреволюційну діяльність, всіляко підтримувану західними державами. Але ці розрахунки провалилися. Наступ робітничого класу на капітал тривав і посилювався.

В рамках однієї статті неможливо детально висвітлити дальший розвиток подій, зазначимо лише деякі з основних моментів.

У червні 1947 р. було встановлено державний контроль над всіма банками. В серпні цього ж року відбулися нові парламентські вибори, в яких Компартія вийшла на перше місце. Партія дрібних господарів розпалась, точніше, збереглося тільки її демократичне крило, яке приєдналося до політичного курсу Лівого блоку, до його боротьби проти заново утворених клерикальних і профашистських партій.

У листопаді 1947 р. проводилася націоналізація всіх банків, а в бе-

резні 1948 р.— націоналізація всіх промислових та інших підприємств, на яких було зайнято 100 чи більше чоловік. Переростання демократичної революції в соціалістичну звершилось!

Країна стала на шлях соціалістичного розвитку. Революційні заходи, акти націоналізації здійснювалися мирним шляхом, без громадянської війни. Вони схвалювалися переважно більшістю парламенту. Це також було важливим фактором порівняно мирної перемоги соціалістичної революції.

Соціалістичне перетворення угорської держави відбувалося під керівництвом комуністичної партії, яка виступала одним фронтом з соціал-демократичною і в союзі з селянською та демократичним крилом партії дрібних сільських господарів. Співробітництво цих партій за своїм класовим змістом являло собою союз робітничого класу з сільською біднотою, частиною середняків, міської дрібнобуржуазії і з більшістю інтелігенції. Певна частина міських дрібнобуржуазних елементів і середняцтва зайняла нейтральну позицію під час класових боїв пролетаріату та селян-бідняків з буржуазно-куркульсько-поміщицьким контрреволюційним блоком.

Хід подій, досвід боротьби за відродження країни, за владу і майбутнє народу підтвердили правильність політики Комуністичної партії, піднесли авторитет і посилили вплив ідей марксизму-ленінізму. Ця спільна боротьба сприяла також зміцненню керівної ролі лівих соціалістів і поширенню ленінських ідей в соціал-демократичній партії. З утворенням єдиного фронту двох робітничих партій виникли умови для їх об'єднання на базі марксизму-ленінізму. В червні 1948 р. ці партії об'єдналися. Отже, було розв'язано історичне завдання відновлення політичної єдності робітничого класу на революційній основі. Об'єднана партія дістала нову назву — Угорська партія трудящих.

* *
*

В серпні 1947 р. Угорщина вже стала на шлях планового господарства, Компартія розробила перший трирічний план розвитку народного господарства. Він був обговорений з представниками інших коаліційних партій і з деякими змінами ухвалений парламентом. Опір буржуазної опозиції не мав наслідків, вона могла лише тішити себе надією на провал плану.

Введення планового господарства свідчило, що переростання демократичного розвитку в соціалістичне перетворення йшло прискореним темпом. Планування було могутньою політичною і економічною зброєю робітничого класу і народно-демократичної держави в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Вже в першому півріччі запланованого періоду стався перелом, буржуазія була витіснена з органів політичної влади, перемогла диктатура пролетаріату в союзі з трудовим селянством та інтелігенцією.

Трирічний план було перевиконано, причому раніше наміченого строку: за два роки і п'ять місяців. Це свідчило про велику життєву силу соціалістичного ладу. Завершився відбудовчий період, валова продукція всієї промисловості на 28%¹ перевищила довоєнний рівень. Сільське господарство в основному досягло довоєнного рівня, що було значним успіхом дрібноселянського виробництва.

Наприкінці 1949 р. було проведено економічну ліквідацію частини середньої буржуазії, націоналізовано підприємства, на яких працювало понад 10 чоловік. На селі почали створюватися виробничі кооперативи; державні машинно-тракторні станції мали подавати допомогу як кооперативам, так і селянам-одноосібникам.

Успіхи в усіх галузях суспільного життя відкрили чудові перспективи. Реальна заробітна плата робітників на 10—12% перевищувала довоєнний рівень. Великого розмаху набув розвиток культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення. На селі зникла верства «трьох мільйонів злидарів», як називали сільську бідноту буржуазні соціологи 30-их рр.

Однак з 1949 р. в партійному керівництві посилюються догматичні перекручення марксистсько-ленінських принципів, культ особи, порушення ленінських норм партійного життя. Ракоші і його кліка, назвавши себе «ядром» керівництва, починають розшукувати «агентів» розбитого класового ворога та імперіалізму насамперед у партії. Порушуючи революційну законність, на підставі брехливих обвинувачень під суд віддають невинних людей, в тому числі чимало старих борців за справу робітничого класу, за справу комунізму.

Немає потреби говорити тут про всі шкідливі наслідки таких дій, бо радянським людям добре відомо, якого лиха заподіяло порушення соціалістичної законності. Слід проте відзначити, що в нашій невеликій країні масштаб цієї наклепницької діяльності був відносно ширшим. Ракоші і його прихильники виступали також як «інтернаціональні» ініціатори таких справ, висуваючи безпідставні обвинувачення і проти цілого ряду керівних діячів братніх зарубіжних партій. Слід підкреслити і те, що наша країна стояла ще на нижчому ступені перехідного періоду, а залишки класово-ворожих елементів були порівняно сильними. Ця обставина ще більше поглиблювала всі негативні наслідки культу особи і догматизму. До того ж, обстановка ускладнювалася суб'єктивізмом в економічній політиці.

В 1950 р., успішно виконавши трирічний план, країна приступила до здійснення першої п'ятирічки соціалістичного будівництва. План було підготовлено з більш-менш реальними показниками загального розвитку промисловості, передбачалося збільшення її валової продукції на 86%. Конкретна обстановка давала можливість поставити таке завдання, при умові розвитку певних галузей і випуску тих видів продукції, виробництво яких є вигідним, економічним. Однак це не було належним чином враховано. Крім того, в плані вже мали місце диспропорції: відставання виробництва основних промислових матеріалів від зростання обробної промисловості, занижені показники розвитку виробництва предметів широкого вжитку. Показники ж розвитку сільського господарства, де ще переважало одноосібне господарство, з самого початку були надто високими: 40—42% за п'ять років. А в 1951 р. до плану внесли зміни з метою потроїти за п'ять років обсяг валової промислової продукції і підвищити сільськогосподарське виробництво на 50—52%. Отже, п'ятирічний план виявився нереальним, і диспропорції в ньому, а внаслідок цього і в розвитку народного господарства ще більше поглибилися.

Такий план, така економічна політика були продуктами карколомного суб'єктивізму, вони «грунтувались» на лівацькій догматичній аргументації і методах керівництва за часів культу особи.

П'ятирічний план передбачав і підвищення життєвого рівня народу в півтора раза, дедалі ширший розвиток освіти, культури, охорони здоров'я. Ця мета давала наснагу. Досягнення за п'ятирічний строк таких результатів було запалюючою перспективою, однак це могло на деякий час дещо відвернути нашу увагу від породжених культом особи шкідливих проявів у суспільному житті.

Але що ж насправді сталося?

За п'ять років валова продукція всієї промисловості, включаючи й дрібноремісничу, збільшилась у 2,3 рази, але одночасно виникли й поглибилися згадані диспропорції в структурному формуванні промисловості. Сільське господарство тупцювало на місці. План підвищення життєвого рівня також не було виконано, навпаки, він став нижчим, ніж у 1949 р., тобто одночасно з піднесенням промислового виробництва майже в 2,5 рази знизився життєвий рівень народу. Таким був наслідок породженої догматизмом суб'єктивістської економічної політики. В галузі охорони здоров'я і культури за п'ятирічний період були досягнуті значні результати, але це не змінило того факту, що життєвий рівень народу знизився.

Суб'єктивістська економічна діяльність супроводжувалася грубим порушенням принципу добровільності кооперування селян і перекрученням політики союзу робітничого класу з селянством. В кооперативному русі дедалі більшого розвитку набували методи адміністративного й економічного тиску. Однак, незважаючи на це, чотири п'ятих селянських дворів залишалися одноосібні. Був створений певний кооперативний сектор, переважно з слабких, нерентабельних кооперативів, які могли існувати тільки з допомогою регулярної державної дотації. В той же час вводилась і надмірно розширювалась система обов'язкових поставок основних видів сільськогосподарської продукції по збиткових для селян цінах. Вона стала великою перешкодою в справі зміцнення тих кооперативів, які були добре організовані і сумлінно працювали; ці поставки завдавали здоровому розвитку кооперативного руху загалом. Результатом такого перекручення політики щодо селянства був підрив союзу з ним.

Наслідки культу особи, порушення революційної законності й догматичні збочення створили сприятливі умови для виступу правого опортунізму, головним представником якого став Імре Надь. Він і раніше був відомий, як правий ухильник. Однак після викриття беззаконних дій органів держбезпеки й правосуддя та виявлення грубих економічних і політичних помилок влітку 1953 р. Ракоші і його кліка залучили Імре Надя як «помічника» в справі виправлення лівацьких перекручень. Цей останній, спираючись на правоопортуністичний рух, що посилювався, намагався також використати дедалі зростаюче незадоволення та обурення беззаконнями й авантюристичною економічною політикою і під прапором «виправлення» лівацьких помилок висунув політику гальмування соціалістичного будівництва, припинення процесу суспільних перетворень. Праві опортуністи мали на меті зняти з порядку денного й відсунути на десятки років розв'язання кооперативного питання. Посилаючись на справді потрібне стимулювання також і дрібнотоварного виробництва, вони намагалися підкорити все інтересам одноосібних селян і дрібних ремісників, почали відкидати будь-яке обмеження спекулятивних, капіталістичних тенденцій.

В керівництві партії і в урядових органах дедалі посилювалася тяганина між лівацькою та правоопортуністичною течіями, що супроводжувалася безпринципними компромісами з боку керівних груп обох течій. Наслідком цього були різкі зигзаги в партійних і урядових ухвалях. Головні ж представники обох груп, укладаючи між собою всілякі компромісні угоди, робили спільні заяви про «повну єдність» керівництва. Однак це була брехня, що ставала дедалі очевиднішою; адже такі дії сприяли не зміцненню єдності, а навпаки — розхитуванню рядів партії, поширенню нерозуміння й обурення в масах.

В ході дальшої тяганини між догматиками і правими опортуністами останні докотилися до вироблення закінченої системи ревізійонізму,

суть якого дуже нагадувала погляди югославського ревізіоніста Джиласа.

Ревізіоністи виступали з лозунгами «антидогматизму» й «соціалістичної демократії». Вони створили свою фракцію всередині партії і свої групи поза партією, встановили зв'язок з різними нелегальними групами буржуазної реакції. В 1955 р. Імре Надя й деяких його спільників виключили з партії, однак їхню «антидогматичну» критику не було розвінчано. Виявилось, що Ракоші і його керівне «ядро» неспроможні відійти від своїх догматичних помилок; боячись відповідальності за допущені беззаконня, вони втратили здатність вести справжню ідейно-політичну боротьбу. Це «ядро» намагалося замінити ідейну боротьбу адміністративними заходами проти одних та безпринципними компромісами з іншими групами ревізіоністів. А така політика могла тільки сприяти наступові ревізіонізму, що ставав авангардом усіх реакційних сил у країні, а також пособником підривної діяльності агентури західних імперіалістів.

Як відомо, все це призвело до контрреволюційного заколоту восени 1956 р.

В ході боротьби з контрреволюцією виник революційний центр на чолі з товаришем Яношем Кадаром. Новий центр, новий тимчасовий Центральний Комітет партії дали ясну орієнтацію, а також конкретну бойову програму, що стала програмою відновлення законного порядку народної демократії, програмою ліквідації шкоди, заподіяної контрреволюцією, забезпечення умов для дальшого будівництва соціалізму. Стало необхідністю і вести збройну боротьбу проти збройного заколоту, і розгортати ідейно-політичний наступ проти ревізіонізму, який дійшов до відкритого заперечення диктатури пролетаріату й проголошення реставрації капіталізму. Розв'язання цих завдань вимагало повного усунення від будь-якої влади людей, що належали до «ядра» колишнього керівництва; розгортання роз'яснювальної роботи, спрямованої проти догматизму, рішучого виправлення догматичних помилок колишніх керівників. Тобто, потрібна була реорганізація сил партії і народної влади.

Швидко придушити контрреволюційний заколот нашому народу побратньому допомогли радянські війська, що перебували в Угорщині згідно з Варшавським договором. Загальновідомо, що цієї допомоги попросив наш уряд. Поміч братів по зброї, соратників по боротьбі за свободу й комунізм була блискучим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, що його золотими літерами вписано в історію міжнародного комуністичного руху. Бойова підтримка радянських військ перешкодила проникненню в Угорщину військ західних імперіалістів, які готувалися до відкритого вторгнення. Тим самим наш народ уникнув тривалої громадянської війни.

Коли контрреволюцію було ліквідовано, партія, розгортаючи боротьбу на двох фронтах — проти ревізіонізму й догматизму, — дотримуючись ленінської політичної лінії, виробленої новим керівництвом, реорганізувала й зміцнила свої ряди.

1957 р. став роком відновлення народної влади і ліквідації наслідків контрреволюції. Соціалістичні країни, насамперед знову-таки Радянський Союз, подали нашій країні велику матеріальну допомогу для переборення економічних труднощів, викликаних контрреволюцією. Ця допомога відіграла важливу роль: у другому півріччі промислове виробництво перевершило рівень, досягнутий до початку контрреволюції. Було вироблено новий трирічний план на 1958—1960 рр., розпочалося нове піднесення соціалістичного будівництва.

Після заколоту частина кооперативів розпалася. Селяни, які вступили до кооперативів під адміністративним тиском, вийшли з них. Питома вага орної землі кооперативного сектора, що до контрреволюції становила 22% від усієї орної землі, впала до 9%. Та ті кооперативи, що збереглися, почали ставати на ноги. Одноосібні господарства також набиралися сили. Сприяла цьому нова політика, важливою рисою якої було скасування обов'язкових поставок (за винятком поземельного натурального податку, прогресивного для одноосібних господарств залежно від розмірів земельного наділу) та введення системи контрактації на поставки хліба й інших продуктів. Нова система заготівель виявилася надійнішою і сприяла зміцненню союзу робітничого класу з селянством.

В усіх галузях громадського життя почалося нове піднесення, зміцнювалися й розвивалися всі творчі сили народу.

* *
*

Період нового піднесення був часом, коли Угорщина виявилася однією з головних цілей безпосередніх політичних атак імперіалістів. Проти нашої країни вели безперервну галасливу кампанію західні радіостанції, буржуазні газети. Західні держави докладали зусиль, щоб втручатися у внутрішні справи Угорщини, намагалися використовувати для своїх темних цілей і Організацію Об'єднаних Націй. Уряд Сполучених Штатів Америки разом з своїми союзниками й підспівувачами, явно порушуючи принципи Статуту ООН, рік у рік протягував до порядку денного сесій Генеральної Асамблеї так зване «угорське питання», тобто питання «розслідування» провалу контрреволюційного заколоту, що його підтримували й вихваляли імперіалісти всього світу. Та всі ці намагання були марні. Наш народ не дозволяв втручатися у внутрішні справи своєї країни. Позбутися всіляких імперіалістичних домагань Угорщині допомогли Радянський Союз та інші соціалістичні країни, а також і нейтральні країни.

Наша країна впевнено будувала нове життя. Період трирічного плану 1958—1960 рр. був часом дальшого випробування на практиці політичної лінії партії, і ця лінія повністю виправдала себе. За три роки рівень промисловості піднявся на 40%. У галузі культури, де культ особи й догматичне перекурення марксистсько-ленінської теорії, а також ідейний розброд, викликаний ревізіонізмом і контрреволюцією, завдали особливо великої ідейно-політичної і моральної шкоди, оздоровлення дало відчутні результати.

В сільському ж господарстві визрів і почався перелом історичного значення. В 1957—1958 рр. на селі розгортається відоме економічне змагання кооперативів з одноосібними господарствами, в ході якого кооперативи все наполегливіше й переконливіше доводили свою економічну перевагу, забезпечували своїм людям якнайкращі умови життя. Частина селян, що вийшла з кооперативів, повернулася назад. На кінець 1958 р. площа орної землі кооперативного сектора становила 14% від усієї орної площі країни.

Центральний Комітет партії в грудні 1958 р. констатував, що умови для прискореного піднесення кооперативного руху назріли. Ніхто й не гадав, що мине тільки два роки після придушення заколоту, і вже можна буде переходити до колективного ведення сільського господарства. Однак завдяки правильному курсу партії і продуманому впровадженню його в життя умови для цього в країні створилися.

Перелом у кооперативному русі, що привів до соціалістичної реор-

ганізації сільського господарства, стався за триріччя (1959—1961 рр.) і мав три ступеня. В січні—березні 1959 р. пройшла перша хвиля створення нових кооперативів, коли селяни, охоплені масовим кооперативним рухом, ішли цілими селами до колективних господарств. Тоді площа орних земель, що належали кооперативному сектору, становила вже не 14%, а 36% площі всіх орних земель. У період основних сільськогосподарських робіт організацію нових кооперативів було припинено, щоб сконцентрувати всі сили для зміцнення уже створених господарств. З листопада 1959 р. до лютого 1960 р. тривала реорганізація на селі, у цей час орна земля кооперативного сектора досягла вже 57% усіх орних земель, державні господарства займали 14%. Отже, внаслідок великого піднесення кооперативного руху соціалістичний сектор уже значно переважав.

У листопаді 1960 р. почався останній ступінь масової реорганізації. В результаті до березня 1961 р. кооперативний сектор охоплював уже 78%, а кооперативи й держгоспи разом — 92% всієї орної землі країни. Соціалістична реорганізація сільського господарства в основному завершилася! Соціалістичний сектор, дедалі розширюючись, тепер охоплює майже 97% усієї орної землі країни.

Партія, взявшись за розв'язання історичного завдання соціалістичної перебудови села, поставила за необхідне перед собою, а також перед державними органами й масовими організаціями, які сприяли кооперативному рухові, не тільки уникнути в період реорганізації зниження рівня виробництва, але навіть домогтися хоча б незначного його зростання. Виявилось, що, додержуючись ленінського принципу добровільності й сполучаючи вступ селян до кооперативів з урахуванням їх безпосередніх матеріальних інтересів, можна успішно розв'язати і це завдання. За три роки реорганізації, в 1959—1961 рр., середньорічний прибуток усього сільського господарства на 10% перевищував середньорічний прибуток попереднього триріччя. Це був не тільки важливий економічний успіх, але й велика політична перемога партії і народу — будівника соціалізму.

Наведу два важливих приклади, що свідчать про врахування матеріальної заінтересованості селян, які вступили до кооперативу. Перший — це питання сплати вартості худоби, що переходила в кооперативне господарство. Можна було, звичайно, нічого не сплачувати; але ж тоді селянину вигідніше не віддавати худобу, а забити її чи продати. На це його штовхає власний матеріальний інтерес, і морально-політична агітація навряд чи тут допоможе. Отож наша держава дала новим кооперативам кредит для сплати вартості худоби, яку приводили в кооператив. Це сприяло збереженню поголів'я худоби й дальшому його збільшенню.

Другий приклад — введення сплати ренти за селянську землю, яка перейшла в розпорядження кооперативу. За статутом селянинові сплачується рента в розмірі 5%—10% від чистого доходу. Такий порядок мав значення особливо для селян похилого віку, які вступали до кооперативу зі своєю землею. Саме для них це стало формою громадської допомоги. В майбутньому рента, певно, віллється в загальну систему соціального забезпечення кооперованих селян. Тепер сума виплачуваної ренти в середньому ледь-ледь перевищує мінімум, тобто 5% чистого доходу.

Вдійсненням соціалістичної реорганізації села закінчилася закладка фундаменту соціалізму. Угорщина піднялася на вищий щабель соціалістичного розвитку. Партія мала змогу поставити перед угорським народом уже як безпосередню мету — завершення соціалістичного будівни-

цтва. Саме таке завдання висунув VIII з'їзд партії наприкінці 1962 р. Розв'язанню цього завдання служить і другий п'ятирічний план, завершальним роком якого є нинішній 1965 р.

Ідучи назустріч двадцятій річниці й оглядаючись на пройдений новою Угорщиною шлях, ми підсумовуємо результати розвитку, що демонструють глибокі суспільні перетворення й докорінні зміни в житті народу. Знищено експлуатацію людини людиною, зникли експлуаторські класи капіталістів, поміщиків, куркулів. Країна вступила на шлях соціалістичного розвитку. Успішно розв'язане кооперування сільського господарства, і тим самим закладено основу для злиття всього селянства в єдиний, монолітний клас соціалістичного суспільства.

Як відомо, розвиток народного господарства є основним фактором суспільного прогресу. Найдоцільніше показати зростання цього фактора в народній Угорщині порівняно до 1938 р., останнього довоєнного року.

Збільшення валової продукції промисловості (не рахуючи будівництва), беручи рівень 1938 р. за 100%, було таке: 1938 р.— 100%; 1949 р.— 128%; 1955 р.— 321%; 1964 р.— 576%.

Рівень будівництва порівняно до 1938 р. піднявся приблизно в п'ять раз. Число людей, зайнятих у промисловості, включаючи й будівництво, порівняно до 1938 р. подвоїлось і перевищує тепер 1,7 млн. чоловік.

Сільське господарство на 1949 р. досягло довоєнного рівня, а на 1964 р. (включно) збільшило свою продукцію на 35—40%. Три чверті цього росту досягнуто починаючи з 1957 р. В 1964 р. в сільському господарстві було зайнято приблизно 1,5 млн. чоловік. Питома вага сільського населення порівняно до 1938 р. зменшилася з понад 60% до 34%. У 1938 р. населення країни становило 9 млн. чоловік, в 1949 р.— 9,2 млн., а в 1964 р.— 10,1 млн.

Зменшення сільського населення можна пояснити насамперед розвитком механізації, однак певною мірою — і деяким зменшенням посівних площ внаслідок зростання міст, промислових районів, сітки залізниць. Для ілюстрації зростання механізації наведу такі цифри: в 1938 р. країна мала 9—10 тис. тракторів, а в 1964 р.— понад 60 тис. Однак цього ще недостатньо, необхідно також збільшити кількість інших сільськогосподарських машин. Питома вага сільського населення для нашої країни ще висока, але вона, безперечно, й надалі зменшуватиметься.

Підвищення життєвого рівня — одне з основних завдань соціалістичної перебудови. Політичне значення цього завдання підкреслюється й тією обставиною, що з Угорщиною межує високорозвинута капіталістична Австрія. У змаганні з капіталістичним світом нашою, так би мовити, безпосередньою метою стало догнати й перегнати сусідню Австрію в галузі виробництва, а також життєвого рівня, якого домоглися добре організовані австрійські трудящі в умовах розвинутої економіки й високого рівня продуктивності праці. За життєвим рівнем ми уже догнали цю країну. За рівнем же продуктивності праці ще відстаємо. І, звичайно, докладемо всіх зусиль, щоб подолати це відставання, щоб зміцнити базу досягнутого життєвого рівня і підносити його й надалі.

Реальний доход робітників і службовців порівняно до 1938 р. збільшився таким чином (рівень 1938 р.— 100%): 1938 р.— 100%; 1949 р.— 108%; 1964 р.— 215%.

Протягом 1957—1960 рр. реальний доход зростав особливо швидко. Найвищий він у тих категоріях робітників і службовців, які до визволення країни мали найнижчу заробітну плату.

Реальний доход селян у 1962—1964 рр. приблизно на 44—46% пе-

ревищував його середній рівень у 1934—1938 рр. Зникла велика різниця, що панувала колись у річному доході батрака, бідняка, середняка й куркуля. Адже куркуль, маючи до визволення країни 20—30 га землі, отримував прибутку в 40—50 разів більше, ніж бідняк, який володів 1,5—3 га землі. Ось чому йшла жорстока боротьба за землю. Оскільки ж бідняки були тоді неспроможні успішно боротися за землю поміщиків, серед самих селян розгорнулася боротьба за свою ж селянську землю; немає потреби говорити, що наслідки цієї боротьби були жахливі й нелюдські. В нашому житті цьому покладено край. Доход селянина зумовлений працею в кооперативі та власному присадибному господарстві.

Варто зазначити, що зміцнення кооперативного господарства, підвищення його доходів і поширення системи регулярної видачі щомісячних авансів за відроблені трудовні спричинилися до того, що селяни почали менше цікавитися своїми присадибними господарствами. Цей процес проходив навіть значно скоріше, ніж було бажано, а тому довелося розгорнути роз'яснювальну роботу, вжити заходів до матеріального стимулювання, щоб не допустити передчасного згортання присадибних господарств, продукція яких ще потрібна була країні.

У зростанні матеріального добробуту народу головну роль відіграють прямі доходи. Однак, як відомо, непрямі доходи також мають важливе, дедалі зростаюче значення. У нас прямі доходи населення приблизно на 30% доповнюються непрямими. Це, головним чином, безплатне навчання в школі, розширення безплатного лікування, заходів охорони здоров'я і соціального страхування, грошова допомога сім'ям на дітей, державні дотації на розвиток культурного життя. Для характеристики цього порівнюємо число учнів шкіл і студентів вищих учбових закладів. В I—VIII класах загальноосвітньої школи в 1937/38 рр. навчалось 1 096 тис. чоловік; у 1949/50 рр.— 1 202; у 1963/64 р.— 1 468,7. У I—IV класах повної середньої школи (включаючи і школи для дорослих) у ті ж роки навчалось 53,3; 108; 335,4 тис. чоловік. Студентів (включаючи вечірні й заочні відділення) — 11,7; 20,6; 82,3 тис. чоловік.

Характерною є зміна соціального складу тих, що вчаться, особливо серед старшокласників середньої школи та студентів. Так, у 1937/38 навчальному році серед 11 тис. студентів діти робітників і трудящих селян становили всього 4%, а тепер — 45—47%, решта — в основному діти інтелігенції та службовців.

У культурному розвитку величезну роль відіграє видання книжок, важливе значення мають бібліотеки. У видавничій справі народної Угорщини особлива увага приділяється ідейно-політичному рівню друкованої продукції. Мабуть, не треба доводити, що цю продукцію не можна й порівняти з виданнями контрреволюційної Угорщини. Це, однак, не означає, що в нашій книговидавничій справі уже не існує ідеологічних проблем. Вони ще є в достатній кількості. Дорости до вимог соціалістичного перевищення всього суспільства — завдання нелегке як для письменників, так і для видавництва. Наведу тільки цифрові дані, за якими криються великі, хоча й недостатні ще, ідейно-політичні зміни. Так, у 1938 р. вийшло 2 438 назв книг загальним тиражем 9 млн. примірників; а в 1963 р.— 4 109 назв загальним тиражем 44,8 млн. примірників.

Профспілкових бібліотек у 1950 р. діяло 2 594, і в них читачів було 179 тис.; у 1963 р. відповідно: 4 593 і 573 тис. Бібліотек, підпорядкованих місцевим радам, протягом 1950 р. функціонувало 1 739; їх відвідало 224 тис. читачів; протягом 1963 р.— відповідно 5 316 і 1 386 тис.

Ось деякі характерні дані щодо розширення соціального страхування. В 1938 р. страхування робітників і службовців (разом з члена-

ми сімей застрахованих) охоплювало 31% населення. Застраховані платили страхові внески — 7—8% заробітної плати. Зараз соціальне страхування охоплює 97% населення. Трудящі сплачують страхові внески розміром 3% від зарплати лише в пенсійний фонд. Кооперативи також сплачують у страховий фонд певну річну суму за кожного свого члена. Розмір цих внесків досягає приблизно вартості 15—20 трудоднів.

Сплачена застрахованим протягом 1964 р. сума допомоги (через хворобу й пологи) за своєю реальною вартістю приблизно в 14—15 раз перевищує суми, видані страховими інститутами в 1938 р.

Зростання матеріального й культурного рівня життя, розвиток охорони здоров'я й соціального страхування привели до збільшення середньої тривалості життя в країні порівняно з довоєнними роками на 12 років. А це — прекрасний показник докорінних змін у країні й житті народу.

* *
*

Досягнення Угорщини, яка ступила на історичний шлях соціалізму, дуже великі. Величні перспективи дальшого розвитку висуюють багато нових завдань, чимало з яких уже розв'язані; деякі ще тільки постають у ході розвитку нашої країни і усього соціалістичного світу, в рамках якого рухається вперед і Угорщина. Нам необхідно концентрувати свої зусилля, щоб прискорити піднесення продуктивності праці, і в той же час звернути увагу на поліпшення якості роботи в усіх галузях народного господарства, на всіх ділянках розвитку суспільства.

Однією з особливостей економіки Угорщини є надзвичайно велике значення зовнішньої торгівлі. Приблизно 30% продукції народного господарства потрібно збувати на зовнішньому ринку, щоб забезпечити потреби країни в імпорті. Угорщина — країна з густим населенням, заняття якого вимагає дедалі більшого розширення промислового виробництва, а для цього не вистачає промислової сировини й палива. Чим вищий буде рівень промислового виробництва, тим більше зростатиме значення зовнішньої торгівлі для економіки країни. Однак, щоб знайти зовнішній ринок для наших товарів і збувати їх по вигідних цінах, необхідне розширення виробництва товарів масовими серіями, завдяки чому виникає можливість знизити їх собівартість, а також підвищити якість продукції, досягти рівня світових стандартів.

Можливості збільшення серійності для такої маленької країни, як наша, закладені насамперед у дальшому розвитку економічного співробітництва країн соціалізму. Вирішальне значення в цьому мало і матиме економічне співробітництво з Радянським Союзом — першою і наймогутнішою соціалістичною державою. Поряд з цим розширюються економічні зв'язки з іншими братніми країнами соціалістичного табору, з дружніми країнами, що тільки недавно здобули свободу, скинувши пута колоніалізму, а також з капіталістичними державами. Підвищення якості продукції зв'язане як з поліпшенням власної праці, так і використанням досвіду й досягнень інших країн. А від цього залежить і виготовлення нових, сучасних видів виробів замість застарілих, можливість збільшення їх збуту, а також розширення серійності виробництва.

Іноді може створюватися така обстановка, коли доводиться навіть уповільнювати кількісне зростання валової промислової продукції, щоб якнайбільше сил сконцентрувати на поліпшенні організації промисловості і підвищенні якості продукції. План останнього року другої п'ятирічки — 1965-го — носить саме такий характер. Нам необхідно подолати певні недоліки в переході виробництва на випуск більш сучасних видів

виробів та підвищенні їх якості при певному зниженні собівартості. План 1965 р. передбачає підвищення промислового виробництва на 4,5%. Слід значно поліпшити економічні показники виробництва, що може створити умови і для перевиконання плану. Однак одним з основних факторів і умовою дальшого кількісного зростання виробництва й піднесення життєвого рівня народу стало підвищення якості продукції.

Розвиток соціалістичного суспільства йде не асфальтованим шляхом, він має свої проблеми і суперечності. Однак величезні досягнення угорського народу мають переконати кожного в надзвичайній життєздатності соціалістичної системи, яка забезпечує всі умови для розвитку творчих сил людини, для розв'язання всіх проблем і забезпечення дальшого розквіту країни.

Соціалістична Угорщина розвивається в тісній братерській співдружності з Радянським Союзом, героїчні війська якого принесли нашому народові довгождану свободу. Узи дружби й братерства зв'язують нас і з іншими країнами, які будують нове соціалістичне суспільство.

Угорська соціалістична робітничка партія, Соціалістична Угорщина проводять політику дружби з усіма тими народами й країнами, які також керуються почуттями дружби до нашого народу. Ми стоїмо на позиції захисту миру, мирного співіснування двох світових систем і допомоги народам, які борються проти гніту колоніалізму й неокolonіалізму. Ми здійснюємо таку політику разом з КПРС та іншими братніми партіями, які проводять спільну політичну лінію світового комуністичного руху на основі московських Декларації і Заяви 1957 і 1960 рр. Ми проводимо таку політику, оскільки вважаємо, що цього вимагають інтереси всього людства, а отже, й інтереси нашого народу.

Угорський народ з гордістю займає своє місце в таборі будівників нового життя і побудовою соціалізму в своїй країні сприяє новим перемогам соціалізму в історичному змаганні двох світових систем.

Д. Ф. ВІРНИК, П. П. ГУДЗЕНКО

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ЕПОХИ СОЦІАЛІЗМУ *

В умовах розгорнутого будівництва комунізму в СРСР перед радянською історичною наукою стоїть завдання величезної ваги — теоретично узагальнити досвід соціалістичного будівництва в СРСР. Першорядне наукове і політичне значення в цьому відношенні має методологічно правильне розв'язання проблеми періодизації історії радянського суспільства.

При визначенні принципів періодизації історії радянського суспільства повинні бути вихідними теоретичні положення марксизму-ленінізму про єдність і взаємодію продуктивних сил та виробничих відносин як діалектичну єдність змісту і форми, правильне розуміння активної ролі надбудови у формуванні і розвитку економічного базису. У статті «Три джерела і три складові частини марксизму» В. І. Ленін писав: «Величезним завоюванням наукової думки став *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹.

Класики марксизму-ленінізму висунули й обґрунтували наукову теорію про те, що основою існування людського суспільства є виробництво матеріальних благ, розвиток продуктивних сил суспільства і виробничих відносин людей. Єдність продуктивних сил і виробничих відносин історичний матеріалізм виражає у понятті способу виробництва, який становить матеріальну основу життя суспільства. Марксизм-ленінізм довів, що історія суспільства є насамперед історією розвитку виробництва, історією способів виробництва, що приходять на зміну один одному у зв'язку із зростанням продуктивних сил, що розвиток суспільства відбувається у вигляді послідовної закономірної зміни суспільно-економічних формацій.

Однак марксизм рішуче відкидає вульгарний «економічний матеріалізм», який намагається пояснити розвиток суспільства лише змінами форм господарства, обґрунтувати весь хід історії автоматичною дією економічних законів. З цього приводу В. І. Ленін писав, «що — *пояснюючи* будову й розвиток даної суспільної формації *виключно* виробничими відносинами — він (К. Маркс.— *Автори*) проте скрізь і постійно простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров»².

В. І. Ленін зазначав, що домарксівські історичні теорії мали два

* Стаття друкується в порядку постановки питання. Редакція звертається до читачів з проханням взяти участь в його обговоренні.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 4—5.

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 119.

головних недоліки. По-перше, вони в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці умови, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-друге, попередні теорії не охоплювали якраз дій мас населення. «Домарксівська «соціологія» і історіографія — підсумовував В. І. Ленін, — в кращому разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу»³.

Базуючись на вченні класиків марксизму-ленінізму, історики-марксистки встановили, що в основі єдиного і закономірного історичного процесу лежить послідовна зміна таких суспільно-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, які становлять головні етапи поступального руху людства, історичні щабелі його шляху до вищої, комуністичної формації.

Марксові належить геніальне відкриття закону суспільного розвитку, за яким буржуазні виробничі відносини це — остання антагоністична форма суспільного процесу виробництва. В. І. Ленін, глибоко аналізуючи економічні і політичні процеси в нашій країні, науково довів, що на початку ХХ ст. капіталізм у Росії, так само як і в Західній Європі, вступив у стадію свого монополістичного розвитку, переріс в імперіалізм і «що державно-монополістичний капіталізм є цілковита *матеріальна* підготовка соціалізму, *є переддвер'я* його, є той щабель історичної драбини, між яким (щаблем) і щаблем, що називається соціалізмом, *ніяких проміжних щаблів нема*»⁴, що імперіалізм є переддень соціальної революції.

У своїй праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» В. І. Ленін показав, що економіка Росії у своєму розвитку вступила в період імперіалізму і стала складовою частиною системи світової капіталістичної економіки, що в Росії є всі умови для перемоги соціалістичної революції і що саме ця країна є тою слабкою ланкою в ланцюгу світового імперіалізму, де прорив є найбільш ймовірним.

Геніальне ленінське передбачення здійснилося. Велика Жовтнева соціалістична революція прорвала імперіалістичний ланцюг і відкрила в історії людства нову епоху — епоху краху капіталізму й утвердження комуністичного суспільства.

З моменту встановлення Радянської влади в нашій країні почався перехідний період від капіталізму до соціалізму, здійснено глибокий революційний переворот у характері виробничих відносин. На шляху революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне і переходу від соціалізму до комунізму наша країна пройшла ряд послідовно історичних етапів, кожний з яких характерний своїми особливостями і становить ступінь об'єктивної історичної необхідності зростання сил соціалізму й комунізму.

В. І. Ленін в основу визначення епохи ставить питання: який клас стоїть у центрі даної епохи, є найвпливовішою силою, що визначає її історичний розвиток. Саме на базі цього ленінського положення в документах міжнародного комуністичного руху, в рішеннях з'їздів нашої партії, в Програмі КПРС дано чітке визначення змісту сучасної епохи: «Сучасна епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 324.

імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у все-світньому масштабі. В центрі сучасної епохи стоять міжнародний робітничий клас і його головне дітище — світова система соціалізму»⁵. Це марксистсько-ленінське наукове визначення сучасної епохи стало основою правильного підходу при виробленні стратегії і тактики світового комуністичного руху.

Питання періодизації історичного процесу суспільства має не лише наукове, а й виняткове політичне значення.

Буржуазні теоретики висували в минулому і висувають тепер схеми історичного розвитку суспільства, в основі яких лежать ідеалістичні, суб'єктивістські, антинаукові погляди. Історичний процес вони поділяють на окремі, не пов'язані законами внутрішнього розвитку, епохи. Буржуазна історіографія відкидає саму ідею поступального розвитку суспільства і єдності всесвітньо-історичного процесу. Вона розглядає розвиток суспільства як незмінне повторення пройденого, періодичне повернення назад.

У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін підкреслював, що з точки зору буржуазних економістів і соціологів поняття суспільно-економічної формації зовсім зайве, що вони говорять про суспільство взагалі, що з точки зору суб'єктивних соціологів «не може бути й мови про те, щоб дивитися на розвиток суспільства як на природно-історичний процес»⁶.

Навіть у сучасних багатотомних працях з всесвітньої історії в основу періодизації довільно беруться не головні етапи всесвітньо-історичного процесу, а окремі його сторони: то «світових імперій», то «світових цивілізацій» і навіть «світових релігій». Буржуазні історики намагаються довести, що історія є безсистемне чергування «зльотів» і «падінь» «людського духу», що виявляються в прогресивних і регресивних епохах, в «народженні і смерті окремих цивілізацій».

При визначенні періодизації буржуазні історіографи не тільки принижують, але й ігнорують роль народних мас як рушійну силу історії. Вважаючи за краще для себе не помічати об'єктивних закономірностей соціального розвитку, які неминуче ведуть до краху капіталізму і торжества соціалізму й комунізму, вони роблять висновок, ніби мета розвитку суспільства є «прихованою від людського розуму».

Особливих переколючень у буржуазній історіографії зазнає історія радянського періоду нашої Батьківщини. Реакційні американські, а також українські буржуазно-націоналістичні історики намагаються нав'язати свою періодизацію історії соціалістичної країни. Ця «періодизація» не відзначається оригінальністю так само, як і науковістю. Буржуазна історична наука не може розкрити об'єктивної закономірності суспільного розвитку, яка визначає весь надзвичайно складний і суперечливий історичний процес на різних його етапах. Така «періодизація» виходить із злобної ненависті до соціалізму і радянського народу, а історичний процес, боротьба трудящих мас за соціальне і національне визволення, боротьба радянського народу за побудову соціалізму і комунізму подається в переколюченому, спотвореному вигляді.

Глибоке вивчення розвитку способу виробництва, що дає можливість пояснити суть усіх економічних і надбудовних явищ, пов'язати їх у струнку систему історичного процесу, є вихідним критерієм періодизації історії розвитку суспільства. Схему періодизації історії будь-якої формації слід будувати на основі узагальнень і об'єктивної оцінки

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 5.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 115.

всіх найважливіших явищ як у галузі економічного базису, так і в галузі відповідної йому надбудови. Це тим більше стосується періодизації історії формування і розвитку соціалістичної суспільно-економічної формації, де особливо активну роль відіграє політична надбудова, в якій люди активно використовують у своїх інтересах пізнані об'єктивні економічні закони суспільного розвитку.

Марксизм-ленінізм вчить, що критерієм періодизації історії суспільства є зміна суспільно-економічних формацій, а всередині формації — зміна окремих фаз, стадій, ступенів їх розвитку. Цей критерій виключає суб'єктивізм у періодизації, не припускає довільного вихоплювання окремих рис тієї чи іншої епохи. При характеристиці основного змісту епохи необхідно виділяти той клас, який стоїть у центрі епохи, визнаючи головний її зміст, головні її особливості. Об'єктивний аналіз історичного процесу, вчить В. І. Ленін, тим і відрізняється від буржуазного об'єктивізму, що він не обмежується вказівкою на необхідність певного історичного процесу, а показує, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас стоїть на чолі встановлюваного нею ладу.

Періодизація за схемою «Короткого курсу історії ВКП(б)» недостатньо враховувала завдання вивчення основних закономірностей розвитку Радянської держави, характерних для кожного етапу історії радянського суспільства. Така періодизація не давала можливості виявляти найважливіші закономірності розвитку Радянської держави, нові її якості переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, зміцнення дружби народів, зближення соціалістичних націй, зростання участі народних мас в державному управлінні, в контролі за діяльністю державного апарату і т. д.

Останнім часом представники суспільних наук почали приділяти більше уваги методологічним питанням. Це й зрозуміло, бо в період культу особи вважалось, що питання методології може розв'язувати лише одна людина, а вчені повинні лише коментувати положення Сталіна. Останнім часом з'явилось ряд статей з питань методології різних суспільних наук, проведено наукові конференції, семінари й ін. Наприкінці 1963 р. в Москві відбулась методологічна нарада, скликана Президією АН СРСР, на якій з доповіддю «Про розробку методологічних питань історії» виступили П. М. Федосеев і Ю. П. Францев. Доповідачі правильно вказали, що марксистсько-ленінське вчення про формації включає в себе вивчення історичних епох і етапів у їх розвитку. Разом з тим вони справедливо поставили питання про необхідність покінчити з довільним вживанням цих понять, бо це призводить до плутанини в питаннях періодизації історії суспільства, окремих народів і країн⁷.

Марксизм-ленінізм вчить, що без правильного, наукового визначення сучасної епохи не можна глибоко зрозуміти сучасність, проаналізувати її зв'язок з минулим, побачити тенденції, перспективи дальшого розвитку суспільства.

Велике наукове і політичне значення має правильне розуміння питання про періодизацію епохи соціалізму в нашій країні. Соціалістична революція в Росії до самої основи потрясла всю будову світового капіталізму, в результаті її світ розколовся на дві протилежні системи. Найважливішим методологічним джерелом для розуміння глибини цих соціальних зрушень у світовому історичному процесі є вказівка В. І. Леніна про те, що «ніяка сила не зруйнувала б капіталізм, якби його не підми-

⁷ История и социология, М., 1964, стор. 26—29.

ла і не підрила історія»⁸. Цим В. І. Ленін підкреслив історичну неминуєність краху капіталізму і народження нової, соціалістичної системи і той факт, що закони розвитку капіталістичного суспільства необоротні.

Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна вела наш народ шляхом, указаним К. Марксом і Ф. Енгельсом. Першим кроком Жовтневої революції було перетворення пролетаріату в пануючий клас і встановлення диктатури пролетаріату. Жовтнева революція зруйнувала економічну базу, на якій тримався лад експлуатації і соціальної несправедливості, проголосила і забезпечила право націй на самовизначення, аж до відокремлення і т. д. Виступаючи 29 березня 1920 р. з звітною доповіддю ЦК РКП(б) на IX з'їзді, В. І. Ленін говорив: «Перемігший пролетаріат скасував і зруйнував до кінця власність, ось у чому панування класу. Насамперед у питанні про власність. Коли практично вирішили питання про власність, цим було забезпечене панування класу»⁹. Таким чином, Велика Жовтнева соціалістична революція вивела нашу країну на шлях соціалізму.

Перехідний період від капіталізму до соціалізму є вихідним моментом формування і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації. Протягом цього періоду створюється й перемагає соціалістичний спосіб виробництва, перша фаза комунізму.

Характеризуючи перехідний період в історії радянської країни, слід мати на увазі вказівку В. І. Леніна, яка має пряме відношення до методології питання періодизації епохи соціалізму. В своїй праці «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», написаній в травні 1918 р., Ленін писав: «Не було ще, здається, такої людини, яка, ставлячи собі питання про економіку Росії, заперечувала перехідний характер цієї економіки. Ні один комуніст не заперечував, здається, і того, що вираз соціалістична Радянська республіка означає рішучість Радянської влади здійснити перехід до соціалізму, а зовсім не визнання нових економічних порядків соціалістичними»¹⁰. В. І. Ленін пояснював це своєрідністю економіки Росії, в якій на той час були елементи різних суспільно-економічних укладів. Ленін налічував їх п'ять: патріархальний, тобто в значній мірі натуральне селянське господарство; дрібне товарне виробництво (сюди належала більшість селян із тих, хто продає хліб); приватно-господарський капіталізм; державний капіталізм і соціалізм. Боротьба між шойно народженим соціалізмом і поваленим, але спершу ще сильним капіталізмом, складала основну суперечність перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. В. І. Ленін учив, що розвиток і зміцнення соціалістичного укладу, обмеження та витіснення капіталістичних елементів у місті й на селі — це шлях до перемоги соціалістичного укладу, базою якого була націоналізована промисловість.

Період переходу від капіталізму до соціалізму тривав приблизно 20 років. За цей час в СРСР переміг соціалізм. В країні відбувається завершення будівництва соціалізму і поступовий перехід до комунізму.

Соціалізм покінчив з пануванням приватної власності на засоби виробництва, цим джерелом розколу суспільства на ворогуючі класи. Міцною економічною основою суспільства стала соціалістична власність на засоби виробництва. На початок 1937 р. в СРСР соціалістичному сектору належало 98,7% виробничих фондів, 99,1% національного доходу, 99,8% валової продукції всієї промисловості, 97,7% валової

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 375.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 413.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 296

продукції сільського господарства, 100% роздрібного обороту торгових підприємств¹¹.

Соціалізм розв'язав велику соціальну проблему — ліквідував експлуататорські класи і причини, що породжують експлуатацію людини людиною. В 1937 р. класовий склад суспільства в СРСР був такий: робітники і службовці — 34,7%; колгоспне селянство, кооперовані кустарі й ремісники — 55,5%, селяни-одноосібники (без куркулів) і некооперовані трудящі (кустарі й ремісники) — 5,6%. Інше населення (учні, пенсіонери, військовослужбовці та інші) — 4,2%¹². В країні була здійснена культурна революція, яка вивела трудові маси з духовного рабства і темряви. В життя радянських людей було втілено принцип соціалізму «від кожного по здібностям, кожному по праці».

Перемога соціалізму в нашій країні означала вступ її в якісно новий етап розвитку. Саме з цього часу дістали повний простір закони, властиві розвитку соціалістичного суспільства. На ґрунті соціалізму зникли назавжди антагоністичні суперечності. Марксизм-ленінізм вчить, що антагоністичні суперечності — це історичне явище, вони породжуються експлуататорським суспільством і існують доти, доки існує це суспільство. З побудовою соціалізму докорінних якісних змін зазнали класи радянського суспільства. Спільність двох форм соціалістичної власності — державної і кооперативно-колгоспної — зблизила робітничий клас і колгоспне селянство, зміцнила їх союз, зробила їх дружбу незламною. Виросла нова інтелігенція, яка вийшла з народу, віддана соціалізму. Ліквідована протилежність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. На базі спільності докорінних інтересів робітників, селян, інтелігенції склалася незламна соціально-політична та ідейна єдність радянського народу.

Період переходу від капіталізму до соціалізму тривав від початку Великої Жовтневої соціалістичної революції до побудови в основному соціалістичного суспільства (жовтень 1917—1937 рр.).

Для всього Радянського Союзу властива єдина періодизація, обумовлена всім процесом історичного розвитку країни. У той же час в кожній республіці, на кожному окремому етапі відбувалися події і явища, які вносили свою специфіку. Відомо, що Україна до Великої Жовтневої соціалістичної революції займала особливе, залежне становище у складі Російської імперії. І водночас вона мала ряд високорозвинутих галузей промисловості, що були провідними для всієї країни. В процесі побудови соціалізму були ліквідовані будь-які ознаки її колишнього залежного становища. При розробці періодизації не можна обминути дуже важливої в житті українського народу події — возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській Радянській державі, що відбулося на соціалістичній основі. Ця подія мала видатне значення не тільки для українського народу, а й для всього Радянського Союзу. Такі факти ще раз свідчать про те, що з конкретних явищ складається загальне ціле. Своєрідні явища відбувались і в інших республіках.

Безумовно, такі відмінності не можна обминати при науковій розробці періодизації історичного процесу нашої країни.

Періодизація історії Радянської держави повинна відповідати трьом головним етапам, які відмічені в Програмі КПРС: 1) перехідний період від капіталізму до соціалізму, держава диктатури пролетаріату (1917—1936 рр.); 2) період перемоги і зміцнення соціалістичного ладу і підготовки передумов для переходу до розгорнутого комуністичного бу-

¹² Там же, стор. 363.

¹¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 342.

дівництва, (період переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну (1937—1958 рр.); 3) період розгорнутого будівництва комунізму. Цьому періодові відповідає загальнонародна держава і загальнонародна демократія.

Ми вважаємо, що з визначенням першого періоду можна цілком погодитися, якщо мати на увазі, що в середині цього великого періоду були етапи з їх особливостями завдань, співвідношення сил і т. д. В самому перехідному періоді були такі історичні етапи: 1. Від Жовтня до воєнного комунізму; 2. Період воєнного комунізму (з середини 1918 р. до початку 1921 р.); 3. Відбудовний період (з X з'їзду РКП(б) до 1926 р.); 4. Реконструктивний період (1926—1936 рр.).

Історичні рішення XIV і XV з'їздів партії підбили підсумки розвитку країни в попередні роки і визначили завдання, зв'язані з переходом до реконструкції народного господарства і побудови фундаменту соціалістичної економіки (1932 р.). Це знайшло свій прояв у першому та другому п'ятирічних планах та їх виконанні.

В середині другого періоду історії радянського суспільства можна вказати на такі історичні етапи: зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937 — червень 1941 рр.); Велика Вітчизняна війна (червень 1941—1945 рр.); відбудова народного господарства (1946—1950 рр.); завершення будівництва соціалізму і підготовка передумов для переходу до розгорнутого комуністичного будівництва (1951—1958 рр.) з виділенням всередині цього періоду таких історичних подій як п'ята п'ятирічка (1951—1955) з її завданнями і 1956—1958 рр. з розв'язанням тих завдань, які були визначені шостою п'ятирічкою та історичними рішеннями XX з'їзду партії.

Визначаючи перспективи комуністичного будівництва в СРСР, XX з'їзд закликав радянський народ не припиняти боротьбу за розв'язання на шляхах мирного економічного змагання в історично найкоротший строк головного економічного завдання Радянського Союзу, яке полягає в тому, щоб, спираючись на переваги соціалістичної системи господарства, наздогнати й випередити найбільш розвинуті капіталістичні країни по виробничтву продукції на душу населення.

Здійснюючи ленінський план соціалістичної індустріалізації країни і соціалістичної перебудови сільського господарства, радянський народ добився на цьому шляху найвидатніших звершень. Уже в 1936 р. Комуністична партія могла заявити, що соціалізм у нашій країні в основному побудовано. Перемога соціалізму в СРСР, утвердження соціалістичної ідеології — основний рубіж у періодизації історії радянського суспільства. Це припадає на середину 30-их рр.

В. І. Ленін вчив, що коли в одній країні безумовно можлива повна перемога соціалізму, то питання про остаточну перемогу соціалізму вирішується в залежності від перемоги пролетарської революції в ряді країн. «Немає сумніву, що соціалістична революція в Європі повинна настати і настане. Всі наші надії на *остаточну* перемогу соціалізму ґрунтуються на цій певності і на цьому науковому передбаченні», — писав В. І. Ленін¹³. З виникненням і розвитком соціалістичних країн Європи й Азії в післявоєнний період, з виникненням і утвердженням світової соціалістичної системи докорінно змінилося співвідношення сил на світовій арені.

Таким чином, період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму почався ще в передвоєнні роки і тривав до повної і остаточної перемоги в нашій країні соціалізму (орієнтовно 1937—1958 рр.).

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 396.

Викладена вище періодизація не суперечить поділу історії нашого суспільства на окремі періоди, які відбивають певні етапи в розвитку нашого суспільства, такі, наприклад, як Велика Жовтнева соціалістична революція, громадянська війна, відбудова народного господарства та ін.

Зазначимо, що серед істориків прийнято початок того чи іншого етапу або періоду обов'язково приурочувати до конкретної дати. Одні твердять, наприклад, що перехідний від капіталізму до соціалізму період закінчився в 1936 р., інші називають 1937 р. До конкретної дати дослідники намагаються віднести і початок періоду розгорнутого будівництва комунізму.

Слід в цьому відношенні керуватися положенням В. І. Леніна, який писав: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»¹⁴. Початок і кінець періодів історії радянського суспільства, зв'язаних із серйозними змінами в економічному базисі і надбудові, не можна прив'язувати до конкретних дат. Очевидно, на нашу думку, кінець перехідного періоду від капіталізму до соціалізму слід віднести до середини 30-их рр., а початок періоду розгорнутого будівництва комунізму — до другої половини 50-их рр.

Видатною подією в історії Комуністичної партії і Радянської держави, найважливішою віхою на шляху боротьби радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні став ХХІ з'їзд КПРС. З'їзд обговорив і однозначно затвердив грандіозну програму дальшого розвитку народного господарства, культури і науки, програму розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в СРСР. Успіхи у розвитку економіки і культури, здобуті на цей час радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, вказували на те, що Радянський Союз уже міг перейти до розв'язання нових грандіозних завдань, які значно наблизять практичне здійснення принципів комунізму. Ось чому ХХІ з'їзд КПРС констатував, що наша країна вступила в новий історичний період розгорнутого будівництва комунізму. Конкретні завдання цього періоду і шляхи їх розв'язання визначені в рішеннях ХХІІ з'їзду КПРС і в Програмі партії.

Марксизм-ленінізм вчить, що після повалення панування капіталістів і поміщиків суспільство має пройти дві фази комуністичного суспільства — першу фазу соціалізму і другу, вищу — фазу безкласового комуністичного суспільства. Побудувавши соціалістичне суспільство, радянський народ вступив у нову полосу історичного розвитку, коли соціалізм переростає в комунізм. «Від капіталізму,— говорив В. І. Ленін,— людство може перейти безпосередньо тільки до соціалізму, тобто спільного володіння засобами виробництва і розподілу продуктів за мірою роботи кожного. Наша партія дивиться далі: соціалізм неминуче повинен поступово перерости в комунізм, на прапорі якого стоїть: «кожний за здібностями, кожному по потребах»¹⁵. З цієї вказівки В. І. Леніна випливають важливі висновки, які мають велике методологічне значення для висвітлення питань періодизації епохи соціалізму. По-перше, перехід від соціалістичної стадії розвитку до вищої фази — це закономірний історичний процес, і до комунізму суспільство не може перейти з капіталізму, обминувши стадію соціалізму. По-друге, між комунізмом і соціалістичною стадією немає ніякої стіни, межі, що відділяла б одну від одної ці фази суспільного розвитку,— комунізм виростає з соціалізму, є його прямим продовженням.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 61.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ДИСКУСІЯ — НЕОДМІННА УМОВА РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Радянська історична наука розвивається у тісному зв'язку з героїчною боротьбою народу за побудову комуністичного суспільства. Історики живуть одним життям з народом і разом з ним борються за вирішення найважливіших проблем нашого часу. Своєю працею вони служать народові. Служити народові можна лише правдою пізнання і розкриттям закономірностей розвитку суспільства. Щоб зрозуміти всю грандіозність подій, які відбуваються в наші дні, на них слід глянути з історичної перспективи.

Вже не раз говорилося про успіхи та завдання історичної науки в наші дні. Слід зазначити, що її досягнення та дальший розвиток можливі лише на основі марксистсько-ленінського вчення, життєвість і творчий характер якого ще ніколи з такою повнотою і силою не розкривалися, як у наші дні, коли суспільство, відкриваючи нові шляхи розвитку, розв'язує величні й складні завдання. На даному етапі перед історичною наукою також постають важливі завдання, а з ними — величезне коло нових проблем і тем, у процесі дослідження яких виникатимуть труднощі, ускладнення тощо. Але досвід показав, що немає такої проблеми, яку неможливо розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінської теорії.

Комуністична партія і Радянський уряд у своїй діяльності виходять з об'єктивних закономірностей, враховують головну тенденцію суспільного розвитку, спираються на науковий аналіз подій та явищ, створивши всі необхідні умови для розвитку суспільних наук (зокрема історичної) як основи керівництва розвитком соціалістичного суспільства. Одним з яскравих результатів розвитку, вищим досягненням суспільних наук у сучасну епоху є колективно розроблена і схвалена нова Програма КПРС, яка так само, як і рішення XX, XXI та XXII з'їздів партії, має визначальний характер для розвитку радянської науки, піднімає її на новий, вищий ступінь.

Програма партії відзначає величезну роль науки в комуністичному будівництві, що стало можливим завдяки постійній увазі Комуністичної партії і Радянського уряду до організації та розвитку науки у відповідності з соціалістичними звершеннями в нашій країні. Повною мірою це стосується історичної науки на всіх етапах її розвитку і особливо на сучасному.

Успіхи радянських істориків визначні, але не можна зупинятися на досягнутому. Життя настійно висуває нові проблеми, які можна вирішити лише подолавши всі труднощі й недоліки шляхом розгортання фундаментальних наукових досліджень, ще більшого наближення науки до завдань комуністичного будівництва. Для виконання цих завдань,

для розвитку науки слід і далі створювати всі необхідні умови, значна роль серед яких належить дискусії. У Програмі КПРС зазначається: «Неодмінною умовою розвитку науки є вільні товариські дискусії, що сприяють творчому розв'язуванню назрілих проблем»¹.

З самого початку свого становлення і до сьогодення дня в радянській історичній науці важливу роль відіграють дискусії, полеміка, творчі обговорення багатьох проблем історії. І стосується це не тільки проблем минулого нашої Вітчизни, але й питань всесвітньої історії. Це має дуже важливе значення для ствердження марксистсько-ленінських поглядів на різні періоди і проблеми. Набуто великого позитивного досвіду в проведенні дискусій, підсумування якого, безумовно, заслуговує на спеціальне серйозне дослідження. В цій же невеликій статті, використовуючи досвід минулого, доведеться зупинитись на ролі дискусій на даному етапі розвитку радянської історичної науки.

За останні роки в історичній науці відбулися корисні творчі у теоретичному відношенні дискусії. Але разом з тим виявився ряд фактів, що свідчать про їх слабкі сторони, недоліки, а також перешкоди, які стоять на шляху дальшого розгортання дискусій, підвищення їх наукового рівня.

Дискусія, творче обговорення — це не самі лише побажання, а необхідність, що диктується об'єктивним ходом розвитку суспільства, а отже й науки, яка покликана розкривати закони розвитку, відображати їх.

Відомо, що за марксистсько-ленінською теорією світ не є чимсь закінченим і застиглим, а уявляється сукупністю процесів, у яких предмети і явища, що здаються незмінними, перебувають у постійному русі і зміні. Саме тому кожне явище необхідно розглядати у розвитку. При цьому потрібно врахувати «внутрішні імпульси до розвитку, давані суперечністю, зіткненням різних сил і тенденцій, що діють на дане тіло або в межах даного явища або всередині даного суспільства», — як писав В. І. Ленін². Найбільш наочно протиріччя в історичному аспекті виступають у боротьбі між новим, що народжується, і старим, що відживає. Ця боротьба пронизує всю історію.

Для історика недостатньо зазначити наявність суперечностей, він повинен показувати, яким шляхом їх розв'язано в житті, на практиці. Проникати в суть явищ, розкривати суть суперечностей — цього постійно вимагав В. І. Ленін від дослідника суспільних явищ і процесів.

Історична наука має відображати життя в усій його повноті, у боротьбі тенденцій, напрямків, вчасно помітити напрям і характер об'єктивних зрушень, щоб свідомо їх використати для дальшої ходи суспільства по шляху прогресу.

Встановлення істини — пряме завдання історика. Історичний матеріалізм визнає об'єктивну істину, що існує незалежно від людини. В процесі пізнання світу з відносних істин складається абсолютна. У кожній науковій істині, незважаючи на її відносність, є елементи абсолютної істини, що знаходить своє відображення в теоретичних узагальненнях.

В. І. Ленін ніколи не визнавав закінчених, готових і незмінних формул. Вивчаючи живу дійсність, він невтомно працював над дальшим розвитком теорії. В. І. Ленін не раз зазначав, що жодна з галузей науки не вичерпала себе, що перед кожною з них, зокрема перед історією, постають нові дедалі складніші завдання у розкритті законів розвитку

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (прийнята XXII з'їздом КПРС), К., 1961, стор. 113.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 36.

природи й суспільства. В зв'язку з цим слід зазначити, що й досі є історики, які, сформулювавши якийсь твердження, не поглиблюють його, а тримаються за нього так міцно, що не можуть відірватися і піти далі.

В історичній науці, як і в кожній іншій галузі знань, повинно знайти своє відображення реальне життя в усій його складності, розвитку й суперечностях, боротьба думок. Все це знаходить свій прояв у дискусіях, творчих обговореннях. А коли це так, то, значить, дискусія є закономірністю і необхідністю розвитку історичної науки. Йдеться про відкрите зіткнення протилежних думок, спори, бо тільки шляхом дискусії нове перемагає старе й віджило, бо тільки так народжується істина в науці.

В ході дискусії зосереджується увага на назрілих питаннях, що їх поставило життя, визначаються шляхи для їх розв'язання. Йдеться про дискусію з приводу важливих, кардинальних питань. Другорядні питання можуть бути розв'язані як у ході самої дискусії, так і після неї.

Догматизм — ворог пізнання істини, бо це косність думки, схематизм, вузькість і однобокість у розумінні явищ і процесів. Догматизм — це безглузде повторення заученої формули, «мумії істини», як говорив В. І. Ленін, замість вивчення своєрідності живої дійсності. Догматики, педанти використовують букву марксизму, замість того, щоб виходити з духу, з творчої суті марксизму. Але немає місця догматизмові там, де єдиним критерієм наукового висновку ставиться його співвідношення з дійсним процесом, який відбувається в житті суспільства. Одним з дійових засобів боротьби з догматизмом, педантизмом і схематизмом у науці є дискусії, творчі обговорення проблем. Тільки шляхом дискусії можна розкрити і показати всю безпорадність і шкідливість, яких завдають науці застій думки, нескінчене повторення давно відомого.

Для розвитку науки необхідні дискусії, про цінність яких слід судити не з прагматичної точки зору, а з позицій самої науки, даючи методологічну оцінку вірності тієї чи іншої концепції.

Дискусії, спори в науці бували і в попередні епохи. Існування різних поглядів і оцінок явищ та подій у суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, було, зокрема, свідченням саме цього поділу. Ці розходження були і є одним з проявів класової боротьби в ідеологічній галузі життя. Розв'язання цих суперечностей, перемога одних над іншими можливі тільки в результаті революційного перевороту, зокрема соціалістичної революції. Становлення нового, його розвиток у перехідний період відбувається шляхом боротьби з старим, з тим, що віджило свій вік. Кінець кінцем нове, викликане до життя об'єктивним ходом розвитку подій, перемагає. В нашій країні стала панівною єдиною науково-марксистсько-ленінська, соціалістична ідеологія.

І все це зовсім не означає, що зникли суперечності, як один з законів розвитку суспільства. В. І. Ленін писав, що антагонізм і суперечність зовсім не одне і те саме: перше зникне, друге — залишиться при соціалізмі³. В нових умовах нема тих конфліктів, що існували в попередні періоди історії. Та слід відзначити, що боротьба між новим та старим не припиняється і тепер, коли здійснюється перехід від соціалізму до комунізму. Вона лише набирає інших форм і змісту: боротьба між передовим і косним, творчістю і догмою, боротьба різних поглядів на життя і його завдання, боротьба думок. Однією з форм цієї боротьби в науці є дискусії. Слід при цьому відмітити, що в умовах соціалізму, на основі марксистсько-ленінської теорії дискусії піднялись на вищий рівень, мають більш об'єктивний характер.

³ Див. Ленинский сборник, XI, стор. 357.

Радянська історична наука єдина, бо ґрунтується на марксистсько-ленінській основі. Творча, ідейна єдність наших істориків обумовлена єдністю світогляду і методологічних позицій.

Сила марксизму-ленінізму — в його творчому характері. Марксизм-ленінізм — це не зведення догматів, які придатні в незмінному вигляді для всіх етапів суспільного розвитку, для всіх випадків життя. Ф. Енгельс зазначав, що марксистське «розуміння історії є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства»⁴.

Основні закони розвитку суспільства розкрито. Та відомо, що вони вимагають дальшого розвитку шляхом поглиблення й уточнення в зв'язку із змінами суспільного буття. Особливо наочно це виступає на прикладі новітнього періоду історії, на прикладі комуністичного суспільства, що в першій і другій фазах свого розвитку — якісно, корінним чином відмінне від попередніх суспільних формацій. При розробці сучасної проблематики дослідникам доводиться оперувати новим історичним досвідом, якісно відмінним від попереднього, враховувати діалектичний характер суспільного розвитку, розкривати дедалі нові сторони явищ. Головне завдання науки не коментування вже відомого, а широке вторгнення в життя, вивчення його глибинних явищ, вироблення рекомендацій для практики комуністичного будівництва. Має це велике значення, коли партія на передній план висунула завдання удосконалювати наукові основи в комуністичному будівництві.

Перед історичною наукою, як і перед іншими галузями знань у наш час, стоять відповідальні завдання. Вона повинна не тільки відзначати досягнуті позитивні результати, а й оцінювати їх тверезо, сміливо розкривати недоліки, пропонувати конкретні засоби їх ліквідації, зосереджувати увагу на завданнях, які необхідно вирішити найближчим часом. Похвальбі, парадному галасу і загальним міркуванням настав край. Це справа не окремих істориків, а всього великого колективу, який творчо підійде до вирішення поставлених завдань і не келейно їх вирішуватиме, а шляхом широких обговорень, дискусій.

Марксизм-ленінізм у принципі не заперечує у межах єдиної діалектико-матеріалістичної концепції, існування різного підходу до вивчення подій та явищ. Не заперечується можливість існування різних поглядів та оцінок, що виникають у ході дослідження.

Розходження в трактовці тих чи інших питань, дискусії в радянській історичній науці не впливають з різних ідеологічних причин, а відбуваються на єдиній методологічній основі і виникають у процесі відкриття істини. Мова йде про думки і положення людей різних, але зв'язаних єдністю мети. При цьому необхідно твердо пам'ятати, що не можуть викликати ніяких суперечок питання, які є основою, вихідними засадами марксистсько-ленінського вчення. Коли про це забути, дискусія, спір можуть втратити свою наукову основу. Ніколи не можна забувати про межу між справою науки і тим, що може завдати їй шкоди.

Відкриття основних законів розвитку суспільства не закрило шлях до всебічного й глибокого дослідження, як вважають догматики і механісти, а, навпаки, створило небувало широкі можливості для розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності і суперечності. Процеси розвитку суспільства настільки багаті у своїй різноманітності, що не буває законів без винятку, бо «закони мають на увазі лише типове», — зазначав В. І. Ленін⁵. Те, що стало винятком, «поза законом», не може ігноруватися наукою, його враховують, пояснюють

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., 1953, стор. 425.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 213.

його обумовленість. Різний підхід, різні тлумачення цих явищ також можуть бути причиною дискусій.

Боротьба думок, свобода критики служать дальшому розвитку марксистсько-ленінського світогляду в радянській історичній науці. Йдеться не про боротьбу ворожих концепцій, а про різний підхід до справи в таборі однодумців. Єдність і різноманітність характерні для людей радянської науки. Повторюємо, що не може бути в радянській історичній науці ґрунту для інших методологічних основ, крім марксистсько-ленінського вчення. І водночас можуть бути різний підхід і оцінки одного і того ж явища. Пояснюється це безконечністю і багатогранністю історичного процесу.

Відсутність однаковості, одноголосності при розгляді тих чи інших питань в історичній науці — не завжди свідчить про слабкість. В. І. Ленін свого часу писав про те, що в межах «основного і спільного всім соціал-демократам положення» існують різні думки людей, які шукають пояснення ряду явищ⁶.

Виникнення дискусій і творчих обговорень в радянській науці обумовлено розвитком науки. Відомо, що кожний новий етап у суспільному житті приводить до нового, більш глибокого розуміння історичного процесу. Радянська дійсність, соціалістичний лад допомагають історикам відкрити нові якості і сторони в явищах та подіях минулих епох. Цим можна пояснити безперервно зростаючий науковий діапазон, небувале розширення тематики історичної науки в епоху соціалізму. Розглядаючи давно і недавно минулі події та явища знову і знову, щоразу, збагатившись досвідом пройденого шляху, знаходимо в них нові сторони. Не можна сказати, що становлення нового відбувається мирно, без боротьби, без дискусій і спорів з старими поглядами. І чим більше й гарячіше дискутуватимуть між собою історики по кардинальних питаннях науки, про шляхи її розвитку, роль і місце в житті суспільства, тим вона успішніше розвиватиметься. Дискусія — це своєрідне перехрестя шляхів різних міркувань. І хотілося б, щоб на ньому зважувався, оцінювався пройдений шлях кожного, вибиралися більш прями дороги до спільної мети. Хотілося б, щоб це перехрестя не перетворилося в «товкучку», де збувають усе старе і малопритатне до вжитку.

Відмінність поглядів на одні й ті ж події та явища пояснюється також значною мірою індивідуальністю дослідника, а цього не можна ігнорувати. Йдеться про те, що у людей буває різний теоретичний розвиток, досвід, ступінь розуміння історичного процесу, різне уміння розкривати в явищах нові сторони, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. І тут проявляється не тільки розповідь про події «по-своєму», а й прагнення виявити новий підхід до явищ, фактів, підійти до їх оцінки з іншого боку. К. Маркс писав про те, що «один і той же предмет по-різному відображається в різних індивідах і перетворює свої різні сторони в стільки ж різних духовних характерів»⁷. Це, безперечно, також має вплив на розвиток дискусій та їх характер.

Марксизм-ленінізм рішуче виступає проти такої «єдності», коли цілком поглинається індивідуальність, коли все виглядає сірим і одноманітним. Соціалістичний лад відкрив небувало широкі можливості для розвитку індивідуальних рис, здібностей і можливостей. Стосується це й істориків. Кожний з них, що бере або братиме участь в дискусії, вносить і своє особисте, яке стає надбанням колективу. І через відмінність поглядів і оцінок, явищ і подій пробиваються спільні інтереси в історичній науці.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 238.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, К., 1958, стор. 7.

В зв'язку з зазначеним хочеться згадати і той час, коли слово «школа» в історичній науці подавалось у лапках. Але чи було це вірно? Можна відповісти — ні. Школи і напрями в радянській історичній науці мають право на існування. Визначається школа не стільки тематичною спорідненістю в дослідженні певної епохи, але й, що не менш важливо, своєрідним творчим підходом до вирішення проблем, методикою дослідження. Школа має сприяти виробленню індивідуальних рис у творчому почерку історика, підвищенню майстерності. Байдужість до питання про школи в історичній науці є одним з проявів залишків культу особи Сталіна. Настав час остаточно з цим покінути.

Відзначаючи наявність і можливість різних творчих підходів до вирішення питання, не можна і не потрібно їх протиставляти, вважати, що якесь з них буде розвиватися за рахунок інших. Завжди потрібно з'ясувати позитивні риси тих чи інших поглядів, тверджень, а також їх недоліки і обмеженість. Це можна зробити шляхом дискусій, засобами критики і самокритики.

В науці неможливо діяти заборонами, обмеженнями або наданням привілеїв одному з напрямів, бо це може призвести до негативних наслідків, до відтягування розв'язання важливих проблем, які неодмінно згодом будуть підніматися. Наукові проблеми можуть розв'язуватися не адміністративним шляхом, а тільки шляхом дискусій, творчих обговорень, з перевіркою відсунутих положень життям, практикою.

Не можна сказати, що в роки культу особи Сталіна бракувало слів про необхідність і значення критики й самокритики, дискусій, боротьби думок тощо. Але страшним було те, що слова розходилися з ділом. Про яку дискусію могла йти мова, коли роль істориків зводилася лише до одного — підбору фактів для ілюстрації раз і назавжди встановлених тверджень і положень. Тому з'являлися «праці», проводились «дискусії», далекі від творчого підходу до розв'язання проблем і теоретичних висновків та узагальнень. В умовах культу часто замість творчого обговорення питання, декретувались різні положення і теорії, під які вже після цього підганялись факти. Таким чином обмежувався кругозір дослідника, нав'язувались упереджені міркування.

Культ особи породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання.

Всіляко гальмували творчий розвиток думки, проведення товариських дискусій такі негативні явища, як догматизм і антиісторизм, спрощення складного історичного процесу, начотництво і цитатництво, кон'юнктурність і «викривальна» крикливість.

При культурі існував примітивно-утилітарний підхід до теорії та її розвитку. Нестерпно дошкульною і тяжкою була атмосфера дрібної опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір'я, безпідставні репресії до багатьох істориків. Все це породжувало страх і недовір'я, паралізувало активність та ініціативу дослідників, порушувало свободу творчості. В такій атмосфері могли себе добре почувати бюрократи-перестраховщики і підлабузники. Це могло статися лише за умов, коли вважалося, що тільки одна особа має право на вирішальне слово в усіх питаннях теорії. Культ особи мав тяжкі наслідки для ідейного життя партії, для всієї ідеологічної роботи і розвитку теорії марксизму-ленінізму. Особливо великої шкоди завдав культ особи історичній науці. Та незважаючи на всі перешкоди, що їх створив культ на шляху розвитку науки, все ж історична наука розвивалася, бо будувалася вона на марксистсько-ленінській основі, мала великі потенціальні можливості, які при відповідних умовах проявили себе з особливою силою.

Партія рішуче засудила і розвінчала культ особи і породжені при ньому «теорії» і практику. В усій повноті відновлено ленінські норми партійного, політично-громадського і наукового життя. Особливе значення мали рішення XX, XXI і XXII з'їздів партії, прийняття нової Програми КПРС, які є яскравим свідченням творчого розвитку марксизму-ленінізму.

Важливим етапом у зміцненні і розвиткові ленінських норм життя відіграв жовтневий Пленум (1964 р.) ЦК КПРС. «Об'єднуючи і спрямовуючи творчу активність мас до єдиної великої мети, партія керується точним компасом — животною марксистсько-ленінською теорією. Вона глибоко аналізує складні процеси економічного, політичного і культурного життя, виробляє на цій основі правильні рішення. Ленінська партія — ворог суб'єктивізму і самопливу в комуністичному будівництві. Їй чужі прожектерство, скороспілі висновки і поспішні, відірвані від реальності рішення та дії, хвастощі і пустодзвонність, захоплення адмініструванням, небажання зважати на те, що вже виробили наука і практичний досвід. Будівництво комунізму — справа жива, творча, вона не терпить канцелярських методів, одноособових рішень, ігнорування практичного досвіду мас»⁸.

Чиста ідейна атмосфера, що запанувала в нашій країні, дала творчий поштовх дальшому поступові історичної науки, яка відіграє важливу роль у розкритті законів розвитку суспільства. Партія засудила зневажливе, зарозуміле ставлення до науки та її рекомендацій з боку деяких керівників, як прояв їх некомпетентності і поверховості. Недопустимими в науці, в теоретичній творчості є суб'єктивізм, зазнайство і самообман. Партія вимагає в теоретичній роботі принципової критики, колективного, конструктивного обговорення проблем. Відверте і сміливе висловлення своїх думок має тепер усі права громадянства. В цьому проявляється сила радянської демократії. Все це, безперечно, є тією міцною основою, реальними умовами, що сприятимуть дальшому розвиткові дискусій і творчих обговорень в історичній науці.

На сторінках преси можна зустріти твердження про те, що недостатньо в історичній науці ще дискусій і творчих обговорень. Таке явище відповідає дійсності, і його можна пояснити. В зв'язку з цим слід звернути увагу на деякі обставини виникнення дискусій.

Потрібно зазначити, що дискусія не є самоціллю. Її слід проводити лише тоді, коли вона може принести користь справі розвитку науки. Дискусії можливі при умові, коли наука піднімається на новий вищий етап свого розвитку і перед нею розкриваються нові перспективи. Підбити наслідки, намітити перспективи можливо колективним шляхом — дискусіями. Вони виникають, коли піднімаються нові проблеми, коли назріває необхідність переглянути існуючі положення. Дискусія потрібна, щоб звернути увагу на розробку певного питання. Можуть бути інші причини і потреби, що викликають необхідність дискусій.

Все це не означає, що дискусії виникають і ведуться стихійно. При умові, що радянська наука розвивається при дії таких важливих факторів у наукових дослідженнях, якими є координація та планування, дискусії одержують організований і більш цілеспрямований характер. Координація і планування дають можливість зосередити увагу і зусилля на розв'язанні основних проблем і визначити напрям їх розроблення і шляхом дискусій, творчих обговорень.

В. І. Ленін говорив про позитивне значення дискусій тоді, коли вони допомагають краще зрозуміти питання, глибше побачити їх значення,

⁸ Газ. «Правда», 17 жовтня 1964 р.

послідовніше їх вирішити. Вибір теми для дискусії має дуже важливе значення.

Дискусії не можуть вестися за закритими дверима. Сила дискусії та її результат значною мірою залежить від участі в ній широкого кола науковців, які до з'ясування питання могли б підійти з різних сторін, розглядаючи його в різних аспектах. Для ведення дискусії слід створювати відповідні умови, відображати їх на сторінках преси.

Дискусії не потрібні, коли в них піднімаються дрібні, не кардинальні питання, що не вирішують проблеми. Щоправда, можна провалити і важливу тему, коли до справи підходити безвідповідально. Не дасть позитивних наслідків «дискусія», яка ведеться на низькому теоретичному рівні, без узагальнень, бо за таких умов не може бути мови про піднесення історичної науки на вищий рівень.

Ділове обговорення актуальних проблем не може зводитись до марнослів'я, не може підмінятися парадними засіданнями, на яких за шпаргалками говорять давно відомі істини. Дискусія — це не безтурботність і спокій, бо вона зв'язана з певним ризиком, це бій з косністю. За своїм характером дискусія виключає фальш, безпринципність і компроміси. Дискусія — це боротьба з схематизмом, догмою і штампом, в якій необхідно завжди розмежовувати поняття творчого підходу від словесного утилю. Не виправдують себе такі дискусії, в яких учасники намагаються шляхом пережовування безперечних істин обминати суть спірного питання.

Не принесуть користі дискусії, коли в науковий обіг не вводяться нові факти, коли відсутній новий підхід до вже відомих фактів. Немає потреби в дискусіях з приводу питань, які декому можуть здатися спірними, а насправді вони вже вирішені життям. Нічого не дадуть такі дискусії, в яких спорять про слова, замість того, щоб з'ясувати точні поняття, суть справи. Нічого спільного не мають з науковою дискусією і спори, які вироджуються в сварку, плітки і чвари. «Без нещадної боротьби з виродженням спорів у сварку і чвари *ніяка організація неможлива*»⁹, — писав В. І. Ленін. Стосується це і дискусій, які можуть вестися в історичній науці.

Розвиток науки можливий лише при умові постійної уваги до фактів, до конкретного життя. Основою для творчої дискусії і наукового обговорення першої-ліпшої проблеми і для висновків можуть бути тільки факти. Не якісь внутрішні відчуття, а достовірні факти, їх співставлення і взаємозв'язок можуть стати критерієм для доведення істини під час дискусій. Авторитет фактів стає ще більш переконливим, коли вони науково узагальнені.

Факти — це та зброя, якою користуються під час дискусій. «Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей», — писав В. І. Ленін. — «Марксист повинен в посилки своєї політики ставити *тільки* точно і безспірно доведені *факти*»¹⁰.

Не повинен історик ігнорувати одні факти і сліпо схилитися перед іншими. Історик і під час дискусії має складне завдання — розкрити закономірність появи і природу факту. Радянські історики, виходячи з марксистсько-ленінського вчення про пізнання об'єктивного світу, не опускають у розпачі руки перед суперечливістю фактів, не скочуються до їх фіксації або до агностицизму. Історики-марксисты беруть факти в їх сукупності у взаємозв'язку, пояснюють їх і роблять відповідні висновки.

Хоч факти й можуть говорити самі за себе, але не можна в дискусії

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 435.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

обмежуватись їх фіксацією. Вузкий практицизм неминуче призводить до застою в науці, до втрати перспективи в дослідженні. Марксистсько-ленінська теорія дає можливість з великої кількості фактів, часто суперечливих, зробити вірні висновки та узагальнення під час дискусій. Останнє має значення для з'ясування, які проблеми необхідно досліджувати в майбутньому, як краще пов'язати історичну науку з життям.

Відомо, що під час культу особи Сталіна було нехтування фактами, використовувалось дуже вузьке коло джерел. Був це час, коли в працях та дискусіях підганялися факти під раніше встановлену схему, ігнорувались одні факти, а інші безкінечно повторювались. Йшло це в розріз з положенням В. І. Леніна, який писав: «Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»¹¹. Замість того, щоб з аналізу фактів виводити думки, положення, вдавалися до безмірного цитування, вживалися «міцні» слова. Приводило це до інертності мислення, догматизму. Дискусії сприятимуть ліквідації залишків культу і в ставленні до фактів та їх використання. Дискусія не тільки будується на фактах, але, що не менш важливо, сприяє їх вивченню і таким чином стає своєрідною школою в справі користування ними.

Вивчення фактів та явищ на основі законів розвитку суспільства дає єдино вірні підстави не тільки оцінювати минуле, але, дає можливість вести сміливу практичну діяльність і передбачати майбутнє. Йдеться про наукове передбачення, яке ґрунтується на глибокому знанні законів розвитку суспільства, на основі конкретних і достовірних фактів.

Відомо, що нове в науці можна досягти не шляхом нанизування фактів, навіть найцікавіших, яскравих і виключно нових, а лише шляхом узагальнень, висновків, відкриттям закономірностей, нового підходу до вирішення проблеми. Дискусії, крім того, доводиться відігравати дуже важливу роль для підняття науково-теоретичного рівня історичних досліджень. Адже в ході дискусій, у боротьбі думок не тільки формуються ті чи інші положення і твердження, але й відточується їх формулювання.

Дискусія відбувається не з приводу окремих фактів або їх групи, але точиться навколо оцінки фактів та висновків, зроблених на їх основі. Дискусія, таким чином, є одним із свідчень теоретичного рівня даної галузі науки. Хід дискусії, обмін думками з приводу назрілих, важливих проблем сприяють розвитку методологічних, теоретично-ідейних основ історичної науки, піднімає її на вищий щабель розвитку. Дискусії, спори збагачують і розвивають творчу думку науковця, ліквідують замкнутість.

Одночасно слід зазначити, що розгортання дискусій майже цілком залежить від рівня наукових досліджень, стану теоретичної думки. Низький теоретичний рівень розробки питань не викликає потреби в дискусіях. Цим певною мірою можна пояснити те, що з багатьох важливих проблем не було дискусій у нашій республіці. Можна з певністю сказати, що постійна і глибока увага до питань методології та методики історичного дослідження сприятиме більш широкому і творчому обговоренню ряду проблем. Отже існує своєрідна взаємообумовленість між рівнем та станом науки і розвитком дискусій.

Наукове передбачення набуло особливого значення в наші дні, коли на історію, як і на всі суспільні науки, покладаються важливі завдання в справі дослідження закономірностей переходу від соціалізму

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

до комунізму, вивчення паростків нового. Таким чином в умовах соціалізму розширився діапазон історичних досліджень, як в проблематиці так і хронологічно.

Ніколи не була чужою науці мрія, яка найчастіше знаходить свій прояв у гіпотезі. В. І. Ленін посилався на Д. І. Писарева, який яскраво показав значення мрії в розвитку науки¹². Історична наука відкидає умоглядні схеми, але вона визнає право на існування мрії, гіпотези, що витікає з врахування реальних фактів, наукових передбачень і логічних можливостей. І говоримо про це в зв'язку з тим, що гіпотези можуть виникати, їх можуть висловлювати історики під час дискусій, де вони безумовно знайдуть апробацію колективу.

Критика і самокритика — випробувана, постійно діюча зброя нашого народу, партії в боротьбі за рух уперед. Значення критики і самокритики в розвитку науки завжди було дуже велике. Це питання заслуговує спеціального висвітлення, а тому зупинимось лише на значенні критики і самокритики в дискусіях.

Не можна собі навіть уявити дискусії без критики і самокритики. Це серцевина кожного справді наукового обговорення, дискусії, спорів, які не можуть зводитися до взаємних реверансів, як це іноді буває. Критика і самокритика допомагають розкрити недоліки, засудити старе і віджиле, виявити все те, що заважає рухові вперед. Шляхом критики і самокритики можна скоріше дійти до глибшого розуміння явищ, вчасно запобігти появі хибних поглядів та їх вкоріненню.

Критика — гостра зброя. І як кожна зброю, її необхідно берегти і вдосконалювати, а також вміло нею користуватися. Оволодіння цією зброєю в науці означає поглиблення ерудиції, уміння переконувати, стояти на ідейних принципових позиціях, керуватися бажанням рухати науку вперед. І під час дискусій критикою необхідно користуватися конструктивно. Крім уміння показати недоліки, хибність якогось положення, потрібно висунути нові, більш наукові, рекомендувати відповідні заходи для їх здійснення.

Глибока, ділова і принципова критика сприяє науковим пошукам, підвищує вимогливість по відношенню до інших і до себе. Необрітована, недоброзичлива критика має негативне значення і для проведення дискусії. Від характеру критики залежить і напрям дискусії.

Не можна сказати, що критичні зауваження сприймаються легко й безболісно. Ще важчий процес самокритики, коли вона щира. Критика і самокритика — не слова, а діла, бо вони вимагають від науковця, як під час, так і після дискусій певного перегляду своїх поглядів, що з ними уже зжився той чи інший дослідник. Не менш складно творчо виправляти недоліки. Необхідна мужність, щоб заглянути правді у вічі, а не впадати в невиправдану амбіцію, не думати тільки про «честь мундиру». Необхідна принциповість, щоб чесно відмовитися від застарілого, невірного і помилкового. Потрібно мати в собі силу, енергію і вміння, щоб знайти нові шляхи й засоби для вірного вирішення питання.

Є всі підстави твердити, що в історичній науці критика ставатиме дедалі принциповішою і доброзичливішою, бо вона ґрунтується на колективізмі і товариській взаємодопомозі, чесності і правдивості, на принципі, що людина людині — друг, товариш і брат. Є це одночасно і тією основою, на якій розвиватиметься дискусія і творче обговорення проблем в історичній науці.

Спеціальної уваги заслуговує тема про колективні методи праці в науковій роботі. В даному разі зупинюсь лише на цьому питанні у зв'язку з розвитком дискусій.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 459—460.

Колективні методи праці викликані до життя самим розвитком науки. Настав час, коли межі важливих наукових проблем переростають можливості однієї людини, коли необхідність поглибленої розробки теми не під силу одному дослідникові. Слід зазначити, що соціалістичний лад своїм характером не роз'єднує, а згуртовує людей в один великий колектив і цим самим сприяє поширенню їх взаємодії в усіх ділянках життя і зокрема в колективних методах праці на науковій ниві.

Радянський історик не кустар-одинак, а член колективу. Перебуває він у колективі, починаючи від задуму і аж до виконання своєї праці. І це не колективна порука, не прагнення застрахувати себе від несподіванок і ударів збоку, а відчуття єдності мети. Перебування в колективі не зменшує, а збільшує відповідальність кожного не тільки за себе, але за весь колектив. Колективний метод праці дає можливість піднімати великі й складні проблеми, прискорює їх вирішення. Щоправда, не слід зводити це тільки до спільної підготовки монографій, збірників тощо.

Важливу роль у колективних методах праці відіграють планування і координація, творча співдружність, обмін досвідом, задумами і результатами своїх досліджень. Важливу роль мають в цій справі відігравати дискусії і творчі обговорення всіх питань історичної науки. Не можна не відзначити тієї обставини, що саме різні форми колективних методів праці створюють широкі можливості для дискусій на всіх етапах розробки проблеми.

Вже відзначалося, що при соціалізмі створено всі умови для розвитку творчості кожної людини, здібностей і можливостей кожного творчого працівника. Колектив однодумців при соціалізмі є тим середовищем, у якому розвивається індивідуальність кожного історика. Саме в колективі можна найкраще розібратися у здібностях і нахилах кожного, позбутися людей, які не мають нічого спільного з наукою.

У виборі основних напрямків досліджень більшу роль, ніж одиниці, відіграє колектив, що приходить до висновків у результаті дискусій, обговорень. Але одночасно з цим під час дискусії у колективі, побудованому на єдності інтересів, апробуються, кристалізуються вірні ідеї, задуми кожного з нас.

У невеликій статті немає можливості зупинитися на всіх питаннях, у яких дискусії відіграють важливу конструктивну роль. Але хоч коротко слід зупинитися ще на тій ролі дискусій у ліквідації недоліків, а також на перешкодах на шляху творчих товариських дискусій.

Вже згадувалося про боротьбу між старим, що віджило свій вік, стало гальмом руху вперед, і новим, якому в розвитку належить майбутнє. Згадувалось і про роль у цій боротьбі дискусій, що за своїм характером сприяють становленню та зміцненню нового.

Безперечно, нове, передове і справедливе врешті переможе. За радянського часу нове пробиває собі дорогу і розквітає раніше, ніж у минулі часи. Запорукою цього є те, що в соціалістичних умовах усе нове, прогресивне підтримується партією, урядом, усім народом. Але навіть за таких умов нове не завжди дебютує під бурхливі оплески. Напевно, що пояснюється це не тільки тим, що нове виступає несміливо, але й живучістю старого, його вкоріненістю. Та слід зазначити, що і старе, відживаюче в наші дні стало більш вертким, воно часто посилається на авторитети минулого, прикривається, маскується красномовною фразою під добро і необхідність, а не виступає з відкритим забралом.

Не можна забувати і про такі обставини, коли іноді під назвою «нове» виступають розхристані думки, спрощення, ігнорування традицій. Насправді ж, нове нерозривно зв'язане з прогресивними традиціями, є їх творчим розвитком.

Боротьба між новим і старим не проходить безболісно. Неприродньо, коли мирно «співіснують» нове з старим. В таких випадках можна вважати старе більш сильним, і це не на користь справі. Добре, коли таке «співіснування» не затягується на довгий час. При такій ситуації дискусії можуть і повинні відіграти роль прискорювача в ліквідації такого гнилого становища. Водночас слід рішуче викорінювати причини, які сприяють такому стані. Йдеться про залишки догматизму, побоювання ставити нові гострі питання, інертність, безпринципність, груповщину. Все це ще зустрічається в середовищі істориків.

Не перевелися і в наші дні люди, яким байдуже, хто переможе в дискусії. Коли ж перемагає нове, приєднуються до нього. Такі «діячі» від науки йдуть на готове без особливого переконання, що могло народитись під час дискусії, творчого обговорення проблеми. І як було б добре, щоб у ході дискусії все менше і менше ставало людей байдужих до того, «чия візьме», щоб з обивательщиною покінчити назавжди.

Наука — справа творча за своїм характером. Та не всі ще собі це так уявляють. Йдеться про окремі прояви обивательщини — певного гальма в розвиткові дискусій. Можна б про це і не згадувати, бо воно не впливає істотно на стан і розвиток науки. Але болячка є болячкою на здоровому тілі і краще її позбутися.

Є ще такі, з дозволу сказати, науковці, які почувають себе добре в умовах «тихого життя», воліють «жити непомітно», не беруть участі в дискусіях, але при цьому всьому користуються благами і правами, що належать працівникам їх категорії. Їх мало що цікавить, коли не рахувати прагнення втриматися на зайнятому місці. Це люди посередні, але зате вміють хвацько обминати гострі кути. Такі обивателі в науці виступають і друкуються, але без дерзання, без ризику, сіро (бо це проходить непомітно), пишуть без помилок, але й без натхнення і взагалі обходять пристрасті життя. Це вони, за висловом В. І. Леніна, належать до тієї категорії людей, що намагаються «обминати переживанням безспірних істин суть спірного питання»¹³.

З досвіду відомо, що перебільшена обережність, боязкість будь-яких сміливих побудов новацій, зовсім не може «надійно» і постійно забезпечити непогрішимості. Розвиток науки йде повз цих людей і настане час, коли догми, за які вони тримаються, від яких вони танцюють, розваляться. Викликає здивування і занепокоєння, що в числі цієї категорії не тільки окремі представники старшого покоління, але зустрічаються молоді науковці, перед якими відкрито широкий шлях у науку. Та вони не ступають на нього, а йдуть завулками. Проявляється це й у виборі поверхових «дисертательних» тем, які можна було б не тільки вчасно, але й без особливої «мороки» виконати. Така категорія істориків фактично виступає проти дискусій, творчих обговорень. Справжня наука не боїться дискусій, але не переносить цього все те, що не може вважатися наукою.

В радянській науці зовсім нетерпимі монополія на розробку тем, не видаються патенти на непогрішимість. При монополізмі в науці одиниці або групи вчених охороняються від критики, а інших можна критикувати скільки завгодно, існує нерівноправність у боротьбі думок і поглядів, застосування організаційних і адміністративних заходів по відношенню до вчених. Це суперечить ленінським нормам життя, природі справжньої науки. Таке становище існувало при культурі особи. Та зараз з цим слід рішуче і остаточно покінчити.

Однак живуть ще деякі прояви і залишки цього пережитку, хоч вони не підтримуються ні силою авторитету, ні привілеєм, а трошки «тради-

¹³ В. І. Л е н і н. Твори, т. 13, стор. 5.

цією» і найбільше слабим розвитком критики, самокритики і дискусій. Не має це нічого спільного з справжнім авторитетом науковця, що ґрунтується на значному доробку, на умінні самокритично підходити до своїх висновків і тверджень. Беручись за вивчення будь-якої теми, історик не має права ігнорувати або переіменувати те, що вже було зроблено до нього.

Зустрічаються історики, які, написавши по єдиній праці, вважають себе спеціалістами теми, а то й проблеми, переконані в тому, що іншим після них нічого робити. Такі дослідники є своєрідними противниками дискусій, поглибленого вивчення проблеми.

В зв'язку з цим може б слід при координації й плануванні наукової роботи звертати увагу не тільки на зовсім нерозроблені теми, але й на такі, що вимагають додаткового вивчення, перегляду існуючих положень. Виявити такі питання можливо, коли будуть враховуватись побажання і критичні зауваження під час творчих обговорень і дискусій.

Дискутувати, сперечатися і полемізувати серйозно, із знанням справи — річ нелегка, вимагає це, крім знання теми, ідейного переконання, енергії, відвертості і бажання знайти вірні шляхи в розв'язанні спільної справи. Під час дискусій потрібно самостійно мислити, бути спостережливим, уміти відділити нове від уже відомого, відрізнити правдиве від хибного. Потрібно бути не тільки впевненим у своїй правоті, але, що не менш важливо, володіти логікою мислення і полеміки, щоб переконувати своїх опонентів. Положення, висловлювані під час дискусій, мають бути добре аргументовані фактами. Не можна обмежуватись загальними твердженнями, видавати бажане за дійсне, будь-що стверджувати або відкидати, виходячи лише з власного свавілля, самих тільки почуттів або індивідуального переконання.

Дискусія — творча розмова про назрілі питання в науці. Розмова пряма, чесна і товариська, бо направлена на вирішення спільних питань, встановлює шлях до єдиної мети. В наших умовах справжня дискусія несе в собі заряд до об'єднання, а не до роз'єднання людей, які спорять. Не можуть мати місця під час обговорення тих чи інших питань нетерпимість і озлоблення, нетактовність, високомірність і упередженість. Під час шукання істини можливі і помилки, промахи. Завдання колективу полягає в тому, щоб звернути на це увагу, вміло і своєчасно допомогти усвідомити і виправити погрішності, а не розпинати за це на хресті та безконечно про них твердити, відбиваючи цим охоту вступати в дискусію.

Обов'язковою умовою кожної дискусії є аналіз конкретних історичних явищ. «Весь дух марксизму, — писав В. І. Ленін, — вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁴.

В світлі цього ленінського положення слід зазначити, що для вирішення питання мало дадуть паралелі й аналогії, до яких іноді вдаються під час дискусій, полеміки. Відомо, що історичні паралелі завжди ризиковані. Відомо також, що порівняння ще не є доказом. І все ж в історичному дослідженні застосовували і будуть застосовуватися паралелі та аналогії. І пояснюється це не суб'єктивним бажанням історика, а єдністю історичного процесу розвитку людського суспільства. Проте, навіть коли вони застосовуються, не можна ігнорувати особливостей кожного даного явища, бо воно несе на собі відбиток певних історичних умов, зумовлюється певним етапом суспільного розвитку. Саме на це слід звертати головну увагу в ході дискусій.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

Під час спору, дискусій, творчих обговорень слід пам'ятати, що ті чи інші положення можуть удосконалюватися, уточнюватися. Життя, хід подій вносять в них часто суттєві корективи. Дуже бажано, щоб полемісти не вдавалися до вживання дуже категоричних формул, пам'ятали, що і опонент може мати в чомусь рацію. Не тільки вміти переконувати, але, що не менш важливо, змусити себе слухати і тверезо зважувати аргументи, які висовуються з протилежної сторони. Положення опонента слід розглядати по суті, а не з метою їх компрометації. «Переможець» і «переможений» у дискусії обов'язково мусять зробити для себе конструктивні висновки.

Слід зробити все для того, щоб дискусії відігравали важливу роль у справі виховання громадської (наукової теж) мужності, принциповості, сприяли згуртованості тих, що спорять і полемізують навколо вирішення кардинальних питань. Необхідно, щоб у спорах, дискусіях і полеміці вдосконалювалась майстерність дослідження, наукового аналізу і збагачувались засоби розкриття суті історичного процесу. І чим вищий буде науково-теоретичний рівень дискусій, тим більше буде від них користі в розвитку історичної науки.

Існує твердження, що складне, спірне, дискусійне питання вирішує час. Це вірно. Однак не означає, що люди, озброєні передовою теорією, знанням законів розвитку суспільства і маючи в своєму розпорядженні величезну кількість фактів, не можуть прискорювати вирішення назрілих питань. Фактор свідомості і необхідності в наші дні відіграє дедалі більшу роль.

В дискусії, як і в кожній боротьбі, є допустимі і негідні прийоми боротьби. Істина народжується в спорі, але за певних умов. В дискусіях слід дотримуватись відповідних норм, які в нас визначаються моральним кодексом будівників комунізму. Комуністична мораль включає основні загальнолюдські норми, вироблені народними масами протягом тисячоліть у боротьбі з соціальним гнітом і моральними пороками. В спорі, дискусії все має ґрунтуватися на відданості справі комунізму, на повазі до праці людської, високій свідомості громадського обов'язку, колективізму і товариській взаємодопомозі, на гуманних відносинах і взаємній повазі, чесності і правдивості, моральній чистоті, простоті і скромності, непримиренності до несправедливості, нечесності, кар'єризму і користоловства, до ворогів комунізму. Без цього не може бути й мови про справжню дискусію, спір, творчий обмін думками.

В дискусії людяність відіграє особливо важливу роль. Необхідно вірно скеровувати здібності і зусилля кожного, відверто і чесно говорити про недоліки і помилки, але не забувати при цьому відзначити ті досягнення, що вносять інші в розробку проблеми. Тактовність у дискусіях відіграє важливу роль. Має значення не тільки те, про що, але й як говорять. Мова йде про культуру полеміки, спору. Завжди необхідно створювати сприятливі умови для творчих дискусій, не допускати стихійності, уміло підправити напрям дискусії в її ході.

Ще зустрічаються люди, яких В. І. Ленін називав «літературними наїзниками»; вони мають нахил до перекручення і пересмикування фактів, приписують собі зверхність, використовують публічне обговорення для того, щоб облудними речами принизити тих, які дотримуються своїх поглядів на обговорюване питання. Неприпустима підміна доброзичливого конкретного аналізу крикливістю, упередженістю і начіплюванням ярлика. Відомо, що несправедлива і недоброзичлива критика може викликати не тільки образ, поганій осадок, але й озлоблення, впертість, замкнутість. Вона вбиває відвертість, породжує зневіру в людей. Дискусія не терпить адміністрування, нав'язування поглядів. З цим усим необ-

хідно боротися, щоб у болоті взаємних претензій, упередженості, сварок, зведення особистих рахунків, а то й просто невміння не втопити важливу справу.

В дискусіях не може бути людей байдужих і «передбачливих», надто обережних у своїх твердженнях. Про таких безпринципних говорять, що вони «не поділяють» навіть власної думки. Не має нічого спільного з принциповістю і чинопочитанням, коли не переконання, а намагання догодити начальству диктують ті чи інші «погляди» на справу.

Праця дослідника — новаторська за своїм характером. Ідеологічна сфера дуже складна і широка. Саме тому перед дослідником завжди відкривається дорога в невідоме, нове. І на цій дорозі може зустрітися все: крутизна підйому і повороти, непередбачені перепони і труднощі. Щоб досягти мети, вченому потрібні великі знання, талант, наполегливість і завзяття розвідника нового. Відкриття можливе, коли у дослідника непереборна пристрасть до знань, відданість своїй справі, закоханість у неї, самопожертва, одержимість. І все згадане знаходить свій прояв у дискусіях, спорах, полеміці і творчих обговореннях.

Позитивних результатів дискусії чекають всі, може, за винятком окремих людей, які нічим не цікавляться. Для тих, що дискутують, можуть бути різні наслідки — для одних — позитивні, для інших — негативні, вірніше не ті, яких ждали. Та все ж слід сказати, що наслідки справжньої дискусії загалом завжди позитивні. В спорі, полеміці більш чіткими стають спірні питання і їх значення, шляхи розв'язання, відбувається обмін досвідом тощо. Все це принципово важливо для розвитку науки.

На сторінках преси трапляються нарікання на те, що не підведено підсумків дискусії або вони недостатні. Безперечно, підсумки дискусії потрібні. Але, на наш погляд, не слід перетворювати цю важливу справу в декретування істини.

Може, при підведенні підсумків доцільно відзначити, з яких критеріїв виходили опоненти, які нові положення було висловлено, відкрито нові сторони в явищах та їх зв'язках, який фактичний матеріал введено в науковий обіг, чиї аргументи були переконливіші, відзначити також недоліки і хиби дискусії. Дуже важливо показати ті питання, які ще залишились нез'ясовані, обійдені і надалі дискусійні, а в зв'язку з цим сказати і про ті проблеми, що стоять перед дослідниками. Потрібно б відзначити і те, як дискусія сприяла пов'язанню проблеми з практикою, життям, ідейним розвитком тощо.

Можуть бути твердження і про те, що дискусія не мала ніяких або дала незначні наслідки. Та якщо відбулась тільки «розвідка боем», то і сам бій згодом гряде. Але для цього різні сторони, коли вони вірять у свою правоту, важливість проблеми для розвитку науки, готуватимуться до дискусії на більш високому рівні.

В цій статті, крім дискусій, довелось торкатися інших питань. Сталося це тому, що дискусія не відбувається в безповітряному просторі, а тісно зв'язана з процесом дослідження. Безперечно, ряд питань обійдено через те, що в одній статті всього не скажеш. Може обійдено і деякі важливі питання, які автор не врахував. Можливо не все сказане витримає критику, а деякі положення є дискусійними. Але писати про дискусію без дискусійних моментів не можна і не виправдано.

А. В. ФЛОРОВСЬКИЙ

РОСІЙСЬКО-АВСТРИЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.

Перемога російських військ під Полтавою та біля Переволочни в останні дні червня 1709 р. знаменувала вирішальний поворот у розвитку впертої майже дев'ятирічної боротьби між Росією та Швецією, але не визначила ще її остаточного результату. Шведський король і його союзник — козацький гетьман Мазепа встигли врятуватися з поля бою і, перебуваючи за межами російського впливу, докладали зусиль до організації антиросійського воєнного союзу.

Карлу XII, що використовував ворожі до Росії тенденції Туреччини та підлеглих їй кримських та інших татар, а також Франції, дипломатичні представники якої мали значний вплив при дворі султана в Константинополі, вдалося створити значні воєнні ускладнення для Росії. Ці ускладнення набули певної форми лише наприкінці 1710 р., проте для російських політиків і дипломатів відразу ж після подій під Полтавою і Переволочни було ясно, що втеча Карла XII і Мазепа до Туреччини або якоїсь іншої країни матиме небезпечні наслідки.

Щоб запобігти цій небезпеці, російський уряд мав якось знешкодити діяльність Карла XII та Мазепа. Цієї мети можна було б досягти, захопивши цих ворогів Росії в полон, але цар утримався від їх переслідувань в чужій країні і обрав шлях їх ізоляції, чого можна було б досягти лише при сприянні тих держав, де спробували б знайти притулок Карл XII та Мазепа. У зв'язку з цим російський уряд відразу ж після перемоги під Полтавою розгорнув активну діяльність, щоб обмежити вплив Карла XII і Мазепа в найближчих до Росії країнах, розраховуючи на те, що ці країни не дозволять втікачам плести нові антиросійські інтриги. Вимагати видачі Карла XII, відносини якого з іншими монархами визначалися загальними нормами міжнародного права, Петро I, звичайно, не міг. Але з гетьманом Мазепою, який був залежним від російського уряду представником місцевої влади на Україні, справа була інша.

Питання про видачу Росії шведського короля Карла XII і, особливо, гетьмана Мазепа, становить інтерес не своїми конкретними подробицями, а певною залежністю від співвідношення політичних сил того часу. У ставленні різних держав до царської вимоги відбивалася оцінка ними політичної ситуації та позиції Росії після Полтавської битви. Звичайно, це питання порівняно швидко втратило свою гостроту, оскільки на видачу Карла XII не можна було розраховувати, а Мазепа, незабаром, 22 вересня 1709 р., помер. Щоправда, залишилися його наступники, носії його антиросійських задумів. Їх видачі і продовжувала вимагати Росія. Смерть Мазепа, проте, не усунула можливості певного виконання його імені для наступних політичних акцій. В усякому разі,

Австрія і після смерті Мазепи у відносинах з Росією неодноразово згадувала його ім'я у зв'язку з питанням про видачу Ракоці, і ця обставина надає особливого інтересу історії висвітлюваної проблеми.

Вже порівняно швидко після втечі шведського короля і Мазепи з-під Полтави цар Петро і його оточення дізналися, що втікачі знайшли собі притулок остаточним і тривалим. Дійсно, незабаром з'явилися відомості про плани Карла XII при турецько-татарській підтримці спробувати просунутись ближче до Швеції. Внаслідок цього, зрозуміло, Петро I вжив заходів, щоб перешкодити Карлу XII, посиливши охорону шляхів, і звернувся до ряду країн з вимогою затримати Карла XII, Мазепу та їх спільників у разі їх появи на території цих країн. Конкретно це стосувалося, насамперед, Туреччини та залежних від неї Криму, Валахії, Молдавії та ін., а також Угорщини і Австрії.

Ставлення названих країн до вимоги царя про видачу втікачів, зокрема Мазепи, було різним. Туреччина, кінець кінцем відповіла відмовою. Вождь угорського повстання проти Габсбургів Ференц Ракоці зайняв, в цілому, доброзичливу позицію щодо вимоги російського уряду, а віденський двір відразу ж виявив згоду на видачу Мазепи. Це останнє рішення може здатися невірогідним, але тим цікавіше воно, коли врахувати ставлення віденського двору до Мазепи і царя Петра у попередній період, а також використання цього рішення, прийнятого в 1709 р., в наступних переговорах з Росією. В цілому ця історія є цікавим епізодом російсько-австрійських відносин. Тут вже справа не в Мазепі та його долі, а у певних змінах політики Відня щодо Росії.

Треба, звичайно, окремо врахувати при цьому ту обставину, що Карл XII і Мазепа дійсно перебували на території Туреччини. Відень погоджувався на їх видачу тільки умовно, на випадок появи цих ворогів Росії в межах австрійських володінь, що могло статися, але не сталося. І це рішення тим цікавіше, що йому передувало тільки-но проведене у Відні, за проханням царя, возведення Мазепи у ранг імперських князів.

Прохання про затримання шведського короля і Мазепи було направлено турецькому уряду негайно після одержання російським послом у Константинополі П. Толстим перших відомостей про перемогу під Полтавою і дальшу долю розбитих росіянами шведів та їх союзників¹. Вважаючи цілком можливим те, що Карл XII і Мазепа можуть спробувати через Угорщину проникнути у Польщу і в райони розташування шведських військових сил, російський уряд одночасно із зверненням до Туреччини вступив у переговори і з Ференцем Ракоці, щоб запобігти можливості безперешкодного просування втікачів через області, які перебували під контролем угорських конфедератів. У цьому випадку Петро I міг розраховувати на повне сприяння, оскільки Ракоці у роки занепаду угорського визвольного руху був дуже заінтересований у підтримці Росії і, перебуваючи у тяжкому становищі, шукав у царя допомоги².

Слід відмітити, що Ракоці восни 1709 р. відмовився надати Карлу XII притулок у разі його повернення з Туреччини через Угорщину. Мі-

¹ Письма и бумаги Петра Великого, IX/2, 1000.

² Про російсько-угорські відносини цього часу див. Я. И. Штернберг. Освободительная война в Венгрии и русско-венгерские отношения в начале XVIII в., автореферат, Ужгород, 1955; його ж. Русско-венгерские отношения периода Полтавской победы, збірник «Полтавская победа», М., 1959, стор. 71—102; A. Gašpariková. Povstanie Rákócziho a Slovania, Bratislava, 1930; J. Perényi. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei, у збірнику Magyar-ország történelmi kapcsolatok, Budapest, 1956; J. Sternberg. Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708 — ban, «Századok», 1959. № 2—4, стор. 233—251.

сія генерала Мейсфельта в Мукачеві (по дорозі до Швеції) у цьому питанні була безрезультатною, хоча Карл XII і обіцяв сприяти угорцям у разі надання йому гарантії про невидачу царю³. Ракоці ладен був скоріше піти назустріч вимогам російського царя, що ґрунтувалися на варшавському договорі 1707 р. про взаємну допомогу. Ракоці, дійсно, через свого представника Недецького ознайомив росіян з своїми намірами затримати Карла XII в разі його просування через Угорщину на Марморош. При цьому Ракоці закликав царя вислати в ці місця російські війська для захоплення короля та його супутників⁴. Хоча ця думка й сподобалася Петру I, проте в життя вона не була перетворена, оскільки Меншиков мав підозру, що таким чином Ракоці хоче втягнути росіян у військовий конфлікт з Австрією, якій формально належала влада в цій «царській землі»⁵.

Але важливе те, що цими планами Ракоці виявив співчуття самому наміру російського уряду захопити Карла XII та його супутників. Невідомо, чи була за цим якась таємна змова Ракоці з турецьким візирем Алі Чорлулі, коли Ракоці мав зіграти зрадницьку роль і потім використати захопленого короля як великий політичний козир⁶. Цікаво, що тут на захист інтересів Карла XII виступила Франція, представник якої в Мукачеві настоював, щоб Ракоці рішуче відкинув вимоги російського уряду. Франція вимагала від Ракоці, щоб він відмовився подавати допомогу Карлу XII, якого Людовик XIV був готовий взяти під свій захист⁷.

Цю обставину слід враховувати, зважаючи на весь комплекс відносин між царем і керівниками угорського визвольного руху, що наполегливо проводили політику зближення з Росією, яка була тоді хіба чи не останньою опорою руху, що занепадав.

Аналізуючи ставлення віденського двору до питання про долю Мазепа, слід відразу ж відмітити, що й у даному разі прохання царя було пов'язане з відносинами з угорцями. Цар відмічав, що Мазепа «пробирається через Влоскую землю в Венгры», і «ежели будет Мазепа во области вашего цесарского величества» просив, «дабы оноко повелели поймасть и за караул отдать, как изменника»⁸. Слід окремо відзначити, що цар просив про затримання Мазепа, але нічого не казав про Карла XII; в цьому істотна відмінність російської акції у Відні від російських вимог у Константинополі, в Криму, у Ракоці.

Листи Петра I Йосифу I з-під Полтави про перемогу над шведами і капітуляцію їх біля Переволочни були одержані у Відні на початку серпня 1709 р.⁹ І вже тоді ж австрійський уряд прийняв рішення про видачу Росії Мазепа в разі його появи у межах Австрійської імперії.

Цар, який нещодавно просив імператора Йосифа I про надання Мазепі високого титулу князя імперії (і австрійський уряд був вже готовий це зробити), наприкінці червня 1709 р. домовлявся з ним про видачу

³ Я. І. Штернберг. Назв. стаття, стор. 90. Перегляд даних — A. Ballagi. XII. Károli és a swédek átvonulása Magyarországon 1709—1715, Budapest, 1922; його ж. Zur Geschichte der Heimkehr Karls XII. und des schwedischen Heeres durch Ungarn, Karolinska Förbundets Årsbok, 1931, стор. 182—192, 197—198.

⁴ Письма и бумаги Петра Великого, IX/2, 1167—1168.

⁵ Там же, IX/2, 1167 і далі.

⁶ O. Heintz. König Karl XII. von Schweden, II, Stockholm, 1951, стор. 48, 51—52, 98.

⁷ J. Fiedler. Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákoczy's... (Fontes rerum Austriacarum, IX), Wien, 1955, стор. 146. Думки про це викладені в листі представника Ракоці у Франції — Ветеші від 8 вересня 1715 р.

⁸ Письма и бумаги Петра Великого, IX/1, 248, постскрипту до листа Петра I імператору Йосифу I від 8 липня.

⁹ E. Vodehnal. Briefe der Kurfürstin Sophie von Hannover an die Landgräfinnen und Landgrafen zu Pfalz, Leipzig, 1888, № 350.

Мазепи як зрадника. Віденський двір погодився задовольнити і це прохання. Між іншим, ще до Полтавської битви, коли царю стало відомо про перехід гетьмана на бік ворогів Росії, австрійський уряд пішов назустріч Петру I щодо анулювання прийнятого вже рішення про князівський титул Мазепи. Так встановилася певна послідовність рішень австрійського уряду, що були відповідями на вимоги російського царя: нагородження Мазепи високим титулом, скасування цього нагородження і, нарешті, готовність видати Мазепу як зрадника Росії.

У протоколі засідання конференції міністрів від 30 серпня 1709 р. відмічено, що новий російський посол барон Урбіх, який нещодавно прибув у Відень, просив «не відправляти» князівського диплому Мазепи, а видати зрадника в разі його появи царю¹⁰. Конференція погодилась з цими проханнями Урбіха, і її рішення було схвалено імператором Йосифом I. Відповідно до цього 26 вересня 1709 р. у придворну військову раду було передано спеціальне розпорядження імператора, який вирішив доручити генералу барону фон Кірхбауму стежити за пересуванням короля і повідомляти про це. Проте, в тому випадку, коли Карл XII та Мазепа з'явилися б у межах імперії, генерал мав затримати їх і чекати дальших інструкцій¹¹.

Таким чином, у Відні не тільки у принципі погодилися з вимогою царя, але й зробили ряд практичних кроків для її виконання.

Природно, виникає питання, чому Відень так легко і прямолінійно вирішив питання про відмову Мазепі у праві притулку на території імперії і про допомогу Росії у справі захоплення гетьмана, що втік після поразки?

Відповідь на це питання полягає, насамперед, у тому, що після Полтавського бою створилася зовсім нова міжнародна обстановка, яка повною мірою була врахована австрійським урядом.

Шведський король зазнав поразки, а Росія виступила перед європейськими державами як нова вирішальна політична сила.

Австрія з початку століття побоювалась Швеції з її войовничим королем. Союзник Франції, переможець Данії, який здобув перемоги під Нарвою і над Августом II, Карл XII уявлявся австрійському імператору можливим (звичайно, на боці Франції) учасником тієї напруженої боротьби, яка з 1711 р. розгорнулася між Францією, з одного боку, і «Великим союзом» — Австрії, Англії, Голландії та інших — з другого.

В інтереси Відня не входило ускладнення цього становища конфліктом або розходженням з шведським королем, і австрійський уряд проводив обережну політику, боячись будь-яким політичним кроком викликати невдоволення Карла XII. Це ясно виявилось вже у перші ж роки Північної війни, коли Росія направила у Відень князя П. А. Голіцина, а потім і Р. Паткуля для переговорів про можливий російсько-австрійський союз проти Швеції. Австрія ухилилась від укладення такого договору, прагнучи спрямувати його скоріше проти Туреччини, ніж проти Швеції, і схильна була виступити у ролі посередника для примирення царя з Карлом XII. Більш за те, австрійський уряд пішов значно далі. Вже вирішивши направити у Москву до царя дружне посольство, він потім на кілька років затримав виконання цього задуму внаслідок заперечень шведського посла у Відні проти будь-якого австро-російського зближення.

Вже підписанням союзу з Августом II у 1702 р. Австрія викликала

¹⁰ Віденський міський архів (ВМА), Россіка, 1709, арк. 50—57, п. I, надруковано у С. Томашівського (Із записок каролінців про 1708—1709 рр.), ЗНТШ, XLII, 1909, стор. 245.

¹¹ ВМА, Россіка, 1709, арк. 58—59; Томашівський, див. X/C II, 245.

серйозне невдоволення Карла XII¹² і, починаючи з 1704 р., побоювалась поглиблення цього невдоволення. 9 січня 1704 р. імператор Леопольд I вже підписав вірчі грамоти князю Порція, але менш ніж за два тижні становище докорінно змінилося.

Справа у тому, що до імперського канцлера Коуниці прибув шведський посол у Відні і заявив, що віденські переговори з Голіциним дуже неприємні для Швеції і викликають її заперечення¹³. З повідомлення посла Штраленгейма відомо, що він, дійсно, з таємних але достовірних джерел, дізнався про пропозицію Голіцина і поспішив вжити своїх заходів для її знешкодження. Цей крок зробив дуже сильне враження. Коуниц звернув увагу міністрів на присутність сильного шведського війська у Сілезії, на підтримку Карла XII тамтешніми протестантами і на можливість його допомоги угорським «заколотникам». Обмін думками між учасниками конференції австрійських міністрів закінчився рішенням відмовитися від зміцнення відносин з царем заради збереження дружніх зв'язків із Швецією¹⁴.

Князю П. А. Голіцину у Відні в ті роки доводилося постійно наштавхуватися на це обережне ставлення до Швеції. За словами одного з російських дипломатів, у 1704 р. у Відні дуже «опасаются дать сумнение королю швецкому», тепер, писав він, «цесарцы не токмо что делают против шведов — и глядеть не смеют»¹⁵.

Так було у перші роки Північної війни, коли вже визначалася перемога Карла XII над Августом II. В наступні роки становище істотно змінилося, коли Карл XII, що закріпився з своєю армією біля Лейпцига, примусив Августа зректися Польщі і стати ніби полоненим Карла у власній Саксонії. Тепер шведи стали небезпечні безпосередньо для Відня, набувши серйозного впливу серед євангеліків імперської Сілезії і розбивши свій військовий табір у Саксонії поблизу кордонів Австрії. Між Карлом XII і Віднем виник ряд конфліктів, які були улагоджені лише ціною принизливих поступок з боку австрійського уряду. Ось тоді у Відні і згадали про доцільність воєнного союзу з Росією, хоча, незважаючи на це, під сильним впливом інших членів «Великого союзу», побоюючись шттовхнути Карла XII на втручання у війну проти Австрії на боці Франції, австрійський уряд пішов на тяжкий компроміс і зробив ряд кроків, явно ворожих Росії (визнання Станіслава Лещинського королем Польщі та ін.), хоч одночасно мав місце і ряд акцій в інтересах Росії (відмовлення від видачі Карлу XII російського допоміжного корпусу та ін.). Основні зусилля Австрія спрямовувала на те, щоб не допустити втручання Швеції у війну за іспанську спадщину і спрямувати її на Схід, проти головного ворога Карла XII — російського царя.

Цікаво відзначити, що одночасно у Відні, в Лондоні і в Гаазі продовжувалися тривалі переговори про включення Росії до складу антифранцузького «Великого союзу». Цар Петро I був готовий запропонувати цим «високим союзникам» значні військові сили проти їх неприятелів, сподіваючись отримати за це гарантії збереження за Росією вже зайнятих нею прибалтійських районів. Переговори ці закінчилися невдачею — союзники кінець кінцем відмовились від прийняття російського царя в своє середовище. І це сталося знов-таки у зв'язку з шведською проблемою, яка фактично вліталася тоді у всі зовнішньополітичні комбінації. Останнє слово у цьому смислі було сказане в Гаазі у квітні

¹² Н. Brulin. Österrrike och det stora nordiska kriget före Karl XII: s. infäll i Sachsen (1700—1706), Historisk Tidskrift, 1929, t. 29, стор. 159 і далі.

¹³ ВМА, Росіка, 1704, запис про нараду 20.І 1704 р.

¹⁴ Там же, арк. 26—34, доповідь конференції 20 січня 1704 р.

¹⁵ Письма и бумаги Петра Великого, III, 1893, стор. 551.

1708 р., коли керівники «Великого союзу» винесли остаточне негативне рішення¹⁶.

В даному разі важливо відзначити, що це рішення було наперед визначене не тільки позицією антиросійськи настроєної Англії, але й Австрії. У зв'язку з цим надзвичайний інтерес становить рескрипт Йосифа I від 1 лютого 1708 р., виданий імператорському послу в Лондоні Галласу. Йому доручалося на переговорах про прийняття царя до «Великого союзу» зайняти таку позицію, щоб при будь-якому рішенні конференції відповідальність не падала на Австрію, а в разі позитивного розв'язання відповідати мали Англія та Голландія. Якщо ж виникнуть вагання у союзників, австрійський посол не повинен був наполягати на прийнятті Росії. Така тактика Відня мала, звичайно, зберігатися у таємниці від росіян і шведів¹⁷.

Ця інструкція яскраво свідчить про те, що на початку 1708 р., коли Карл XII залишив Саксонію й Польщу і був уже в Білорусії, австрійський уряд все ж побоювався зближенням з російським царем ускладнити стосунки з Швецією. Проте у 1707 р., у розпал суперечки з Карлом XII у Саксонії, віденські політики не виключали вже можливості союзу з членами антишведської коаліції — Росією і Данією¹⁸.

Так, до літа 1709 р. у Відні не дуже серйозно оцінювали можливість дружнього співробітництва з Росією і вважали за краще не дратувати Карла XII, виявляючи навіть певну зневагу до російських сил і військово-політичних можливостей. Звичайно, у Відні з полегшенням зітхнули, коли шведський король восени 1707 р., нарешті, почав похід проти Росії.

Аналіз співвідношення політичних і військових сил в Середній і Центральній Європі давав деяким політикам підставу передбачати, що Карл XII повернеться з Росії переможцем, хоча всі розуміли, що вирішити російське питання шляхом примушення царя зректися від престолу і підпорядкувати Росію волі шведського короля чи навряд можливо. Вже до осені 1708 р. австрійський уряд мав змогу (зокрема, за повідомленнями свого представника Плейера з Москви) робити висновки про те, що становище шведської армії в Росії не було дуже добрим, і по мірі просування шведів за Дніпро, погіршало настільки, що близькість перемоги агресорів стала дуже сумнівною¹⁹. Це ще не виключало можливості повернення Карла XII в Середню Європу, чим він намагався стримувати антишведські настрої. Крім того, австрійські політики побоювалися, що шведський король здійснить свої наміри і після перемоги над Росією вступить у війну за іспанську спадщину на боці ворогів Австрії, спільно з Францією²⁰.

Після перемоги російських військ під Полтавою керівники австрійської політики починають відмовлятися від своєї попередньої орієнтації. Ця зміна й знайшла своє відображення в рішеннях австрійського уряду 30 серпня 1709 р., коли, зважаючи на значні військові та політичні успіхи Росії, було визнано потрібним і бажаним виявити ініціативу в зближенні з російським царем і укласти з ним союз. Ставлення австрійського

¹⁶ Т. К. Крылова. Россия и «Великий союз». Исторические записки, XIII, 1941, стор. 127.

¹⁷ ВМА, Россія, 1708, арк. 18—21.

¹⁸ I. Goll. Der Vertrag von Altranstadt, Prag, 1979 (Abhandlungen d. böhm. Gesellschaft für Wissenschaften). Рескрипт Йосифа I імператорському резиденту в Лондоні Гоффману 4 та 10 липня 1707 р., стор. 32.

¹⁹ Див. зведення повідомлень Плейера — Ю. Р. Клокман. «Неизданный том «Истории царствования Петра Великого» Н. Г. Устрялова», збірник «Полтава», М., 1959, стор. 321.

²⁰ ВМА, Россія, 1709, арк. 60—61. Донесення Плейера від 5 жовтня 1709 р.

уряду до питання про видачу Мазепи, природно, стало елементом цієї нової орієнтації.

У зв'язку з цим слід згадати, що лише нещодавно, у 1707 р. австрійський уряд, виявивши достатньо твердості і впертості, відмовив Карлу XII у видачі допоміжного російського корпусу, що діяв раніше у Саксонії та Польщі. Він був переданий у 1707 р. Австрії з метою врятування від шведів, що мали захопити його в силу договору Августа II з Карлом XII. Австрійський уряд надав можливість російським воїнам повернутися на батьківщину.

У питанні про Мазепу Відень без будь-яких вагань пішов назустріч природній і виправданій вимозі царя видати йому зрадника. Слід гадати, що про цю позицію віденського двору незабаром стало відомо й Карлу XII у Бендерах. В усякому разі не позбавлена вірогідності підтримувана, наприклад, шведським істориком А. Стілле версія, що Карл XII побоювався тоді вирушити з Бендер у Швецію через Австрію або Угорщину внаслідок готовності австрійського уряду видати Росії союзних з Швецією козаків та їх керівників²¹. Але є ще одна обставина, яка відіграла вирішальну роль у ставленні австрійського уряду щодо Мазепи. Згода Відня на затримання і видачу гетьмана царю не була безкорисливою, а пов'язувалася з певними умовами. Погоджуючись на видачу Мазепи, австрійський уряд хотів одержати взамін нього від царя свого найзапеклішого ворога — Ракоці.

Про реальність такої угоди дав підставу гадати вже сам Петро I. Свого листа до Йосифа I про видачу Мазепи він закінчив словами: «мы взаимно вашему величеству в таковых мерах воздать не оставим»²². А в доповіді конференції віденських міністрів 30 серпня 1709 р. було ясно сказано: Відень згодний видати Мазепу, якщо він опиниться в Угорщині, при умові, що цар видасть Австрії «угорських бунтівників». Ця вказівка була потім внесена в текст інструкції послу графу Велчеку²³, що був направлений до царя. Російський посол у Відні Урбіх неодноразово повідомляв у Москву (востаннє — 12 жовтня 1709 р.), що у Відні «ныне еще уповают... что яко cesарь обещался Мазепу, которой еще гораздо против его царского величества столько не погрешил, яко Рагоций в Венграх, выдати, егда он в его землях будет, так и царь тоже де учинит, когда Рагоция в руки получит»²⁴.

Тут перед нами відкривається дуже цікава сторінка з історії політики Петра I у Середній Європі, а саме — стосунки царя з вождем угорських «заколотників» проти Габсбургів — Ференцем Ракоці. З ім'ям Ракоці і з рухом, очолюваним ним, Петро I зустрівся вперше, мабуть, відразу ж після початку угорського повстання, в 1703 р., у зв'язку з планами про спільну з Францією підтримку цього руху у Седьмиградді²⁵. З другого боку, в курс угорських подій Петра I ввели у 1703 р. самі австрійці вже через кілька місяців після першого виступу Ракоці. Імператор Леопольд I звернувся тоді до царя із спеціальною грамотою з цього питання. Після короткої інформації про виступ Ракоці імператор просив царя вжити заходів щодо захоплення цього злочинця, чим цар сприяв би позбавленню «християнського світу» від небезпеки²⁶.

²¹ Цит. за вказівкою Б. Крупницького, Карл XII в історії і новій шведській історіографії, збірник «Мазепа», I, Варшава, 1936, стор. 80.

²² Письма и бумаги Петра Великого, IX/1, 248.

²³ ВМА, Россіка, 1709, арк. 50—57, 65—76.

²⁴ Письма и бумаги Петра Великого, 13/2, 1310, 1311.

²⁵ Сборник русского исторического общества, XXXIV, 1881, стор. IX; Т. К. Крылов а. Франко-русские отношения в первую половину Северной войны. Исторические записки, т. 7, 1940, стор. 124.

²⁶ Копія, ВМА, Россіка, зв'язка 8/II, арк. 79.

Дані про те, як цар реагував на це звернення, відсутні, проте, рух Ракоці, звичайно, дуже цікавив царя Петра і російський уряд. Починаючи з 1704 р. рухові угорських «малконтентів» («невдоволених») присвячувалось чимало місця на сторінках офіційного органа російської влади й самого царя — першої російської газети «Ведомости», що почала виходити наприкінці 1702 р. У перші роки угорського руху позиція Петра I щодо нього була скоріше недоброзичливою, і цар у переговорах з Австрією неодноразово пропонував свою допомогу в діях проти Ракоці, та й сам Ракоці не думав про Росію, як свою союзницю.

Проте, з часом, між царем і вождем повстання почалося зближення, наслідком його у 1707 р. було висунення кандидатури Ракоці на польський престол, після зречення Августа II (на противагу шведському ставленику Станіславу Лещинському), а також укладення російсько-угорського союзу. Цей союз став потім однією з основ усіх політичних розрахунків Ракоці, рух якого активно підтримувала Франція²⁷.

Зближення Петра I з Ракоці було, звичайно, в очах віденських політиків виявом певної недружелюбності Росії щодо Австрії. Петро I не розглядав цей союз і взагалі зв'язки свого уряду з Ракоці як ворожі Австрії, проте, остання мала досить підстав для серйозного невдоволення. Віденський уряд з великим роздратуванням дізнавався про появу при царському дворі представників і агентів Ракоці, які виступали там часом як дипломатичні представники Угорщини, хоч, по суті, вона була тоді лише імперською провінцією, що повстала проти законної влади. Петро I не подавав Ракоці будь-якої реальної допомоги і у відповідь на всі претензії Австрії запевняв у своїй готовності сприяти ліквідації угорсько-австрійської суперечки. Проте, Австрії і це здавалося проявом якогось співчуття рухові, очолюваному Ракоці, а також визнанням його законності.

До часу перемоги під Полтавою рух Ракоці був уже в занепаді. Але тим більші надії покладав тоді вождь повстання на російську допомогу, тим ширше розгортав він свої міжнародні політичні зв'язки, розраховуючи добитися вирішення долі Угорщини і самого повстання на широкому міжнародному форумі. У Відні, однак, справи стояли інакше. Австрійський уряд з великою неохотою погоджувався на переговори з Ракоці і його спільниками за посередництвом інших членів «Великого союзу». Тут вважали суперечності з Ракоці внутрішньою справою, а не міжнародно-політичною проблемою і будь-яке стороннє втручання, в тому числі й Росії, розцінювалось як недоречне.

В 1709 р. австрійські державні діячі намагалися розірвати зв'язки Ракоці з Росією і домогтися від останньої не тільки відмовлення допомагати Ракоці, а й повного сприяння у справі його ліквідації, прагнучи захопити його в свої руки навіть шляхом обміну на Мазепу.

Проте, австрійському уряду не довелося здійснити план видачі Мазепи царю. Ні в межі Угорщини, ні, взагалі, в межі імперії він так і не вступив, закінчивши свої дні під Бендерами на турецькій землі. Незважаючи на це, обіцяння Австрії видати Мазепу при умові одержання за нього Ракоці залишилося в силі. Цей пункт і був використаний австрійськими політиками після смерті Мазепи як аргумент у переговорах з Росією. Тінь покійного гетьмана стала об'єктом своєрідного торгу. Австрія намагалась примусити царя видати Ракоці і його спільників за позбавлене тепер будь-якого реального значення обіцяння видати гетьмана.

²⁷ J. Perényj. Frantisek Rakoczy II i tron polski (1707—1709). *Mediavalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa, 1960, стор. 437—468.

Такі переговори довелося вести в Росії імперському послу графу Велчеку з керівниками російської політики. Проте, тепер про видачу Ракоці росіянами не могло бути й мови. Вже у першій своїй діловій бесіді з російським канцлером Головкіним і віце-канцлером Шафіровим Велчек порушив питання про Мазепу й Ракоці. Він говорив про невдоволення у Відні стосунками Росії з Ракоці й посилався на те, що австрійський уряд погодився на видачу Мазепи, розраховуючи на видачу Росією Ракоці і припинення нею допомоги повстанцям²⁸.

22 вересня 1710 р. Велчек знов закинув російському уряду, що він підтримував угорських заколотників (тоді як Йосиф I готовий був захопити Мазепу в Угорщині). Російські міністри висловили сумнів у намірах імператора. Незважаючи на рішучі заперечення Головкіна й Шафірова, Велчек повернувся до цього ж питання у січні 1711 р., коли стверджував, що одним з виявів дружнього ставлення царя до імператора могла б бути згода на видачу австрійському уряду графа Берчені, найближчого помічника Ракоці, як відповідь на дану майже два роки тому згоду Відня на видачу Мазепи²⁹. Цю ж тему було порушено Велчеком і під час бесіди з Головкіним та Шафіровим 11 лютого 1711 р., причому тепер Велчек посилався на можливість і бажаність захоплення Берчені, що втік після поразки угорського повстання в Польщу³⁰.

Цей план Велчек докладно розкрив перед російськими міністрами і пізніше радив їм організувати арешт Берчені в Польщі або в Росії при сприянні російських агентів³¹. Австрійський уряд під тиском Велчека спробував було організувати захоплення або вбивство Ракоці, Берчені та ін. у Польщі, але не міг цього здійснити, оскільки угорські діячі в Галичині, в маєтку Синявських перебували весь час в оточенні росіян і під охороною своїх прихильників. До того ж, таємниця цієї змови була викрита³².

Діяльність Велчека не мала будь-якого успіху. У переговорах з ним представники російського уряду давали найрізноманітніші пояснення своїх стосунків з Ракоці та його однодумцями, проте не робили жодних поступок вимогам австрійців і, навіть, не обіцяли цього. Ідею видачі вождя угорського руху у відповідь на згоду Австрії в свій час захопити Мазепу царські дипломати не розглядали серйозно і відхиляли при переговорах з Велчеком. При цьому російські міністри навіть висловлювали сумнів — чи був би дійсно виданий Мазепа, коли б він з'явився на території Австрійської імперії. Ці сумніви Велчек вважав вже як образливе ставлення до слів імператора³³.

Російсько-австрійські переговори про видачу Мазепи і Ракоці становлять інтерес з тієї точки зору, що австрійський уряд хотів якщо не дістати підтримку Росії, то хоча б домогтися розриву Петра I з Ракоці та його справою.

Це свідчить про те, що велика перемога російських військ під Полтавою в 1709 р. спричинилася до зростання міжнародного авторитету Росії, що мало, в свою чергу, великий вплив на політичну лінію Австрії.

²⁸ ВМА, Росіка, 1710, зведення за червень—грудень, арк. 9—18 і 22—31, запис про конференцію 14.VII, стор. 171.

²⁹ ВМА, Росіка, 1711, арк. 15, 23, 24—30.

³⁰ Там же, арк. 63—76, 77—93; I. Lukinich. A Szatmári béke története és okirattára, Budapest, 1925, стор. 78.

³¹ ВМА, Росіка, 1711, арк. 94—99, 101—105, донесення 19.II, 1711; I. Lukinich. Назв. праця, стор. 78; деякі подробиці цих планів див. також стор. 542, 560, 573, 583 та ін.

³² I. Lukinich. Назв. праця, стор. 426, 442, 490, 515, 537, 549, 557—558, 560—561, 572—573.

³³ Там же, стор. 481, реляція імператору від 27 липня 1711 р.

Повідомлення

І. К. ВАСЮТА

РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У НАФТОВІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1918—1939 рр.)

Ленінське визначення імперіалізму, як паразитичного, загниваючого і умираючого капіталізму¹, знаходить своє конкретне підтвердження і в історії західноукраїнської нафтової промисловості на першому етапі загальної кризи капіталізму. Тимчасом розвиток монополістичного капіталізму в цій галузі промисловості, яка за ступенем концентрації капіталу і за рівнем розвитку капіталістичних монополій займала провідне місце в народному господарстві Західної України, мало досліджене. В буржуазній літературі, опублікованій в період між першою і другою світовими війнами, про нафту Галичини викладаються окремі факти, без глибокого і правильного їх аналізу. Розвиток нафтових монополій висвітлюється в апологетичному плані². Історія монополістичного капіталізму в нафтовій промисловості в період між першою і другою світовими війнами не була досліджена повно з марксистсько-ленінських позицій і в радянській час. Заслуговує на увагу невелика за обсягом брошура Я. С. Хонігсмана «Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України», видана в 1958 р. у Львові, але і в ній не досліджується питання про паразитизм і загнивання монополістичного капіталізму, без чого не можна з'ясувати особливості розвитку капіталізму на першому етапі загальної кризи капіталістичної системи, колоніального характеру західноукраїнської економіки і тих соціально-економічних умов, які породжували гостру класову боротьбу.

Тільки з урахуванням апетитів монополій на галицькі джерела нафти стануть зрозумілими й причини загарбницької політики імперіалістичних держав щодо західноукраїнських земель. Вже до першої світової війни іноземні монополісти контролювали 86% усього виробництва галицької нафтової промисловості³. Лише інвестиції англо-французьких і бельгійських монополій досягли 250 млн. крон⁴. Представники цього капіталу після розпаду Австро-Угорщини створили в Лондоні «Міжнародний комітет захисту англійських, французьких і бельгійських інтересів у нафтовому басейні Галичини» на чолі з англійським капіталістом Перкінсом і виявили неабияку активність, щоб перешкодити возз'єднанню Західної України в єдиній Українській Радянській державі і підтримати загарбницькі плани буржуазно-поміщицької Польщі щодо західно-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 90.

² St. Bartoszewicz. Polski przemysł naftowy, 1893—1933. Lwów, 1934; J. Frys. Przedsiębiorstwa i kapitał w polskim przemyśle naftowym, Warszawa, 1930.

³ A. Szczepanski. Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicyi w roku 1910, Lwów, 1912, стор. 207.

⁴ Журн. «Czasopiśmo górniczo-hutnicze», Kraków, 1919, зошит 4, стор. 97.

українських земель. Орган Союзу польських гірників і металургів повідомляв у квітні 1919 р., що комітет докладає багато зусиль, щоб приєднати Бориславський басейн до Польщі, бо передача цих родовищ нафти Україні «була б для нього виразом смерті»⁵. Задовольняючи вимоги нафтових монополій, США, Англія і Франція допомогли білополякам окупувати в 1918—1920 рр. західноукраїнські землі.

З окупацією Західної України буржуазною Польщею у великих масштабах розгорнулася спекуляція галицькими нафтовими багатствами. Активи німецьких і австрійських нафтових фірм потрапили до рук насамперед французьких, а також американських монополістів. Одержавши в 1922 р. від уряду Польщі необмежене право експлуатації джерел нафти в Галичині і експортування нафтових продуктів, монополії Франції зосередили в своїх руках половину виробництва західноукраїнської нафтової промисловості. Лише один концерн «Малопольща» в результаті проведеного в 1928 р. об'єднання 30 французьких нафтових товариств мав 110 млн. злотих основного капіталу і 168 млн. злотих резервного⁶. Це об'єднання зосередило у своїх руках 42,6% видобутку нафти в Галичині⁷, мало 8 нафтоперегінних, 9 газолінових заводів. Концерн володів також трубопроводами загальною довжиною 304 км та резервуарами ємкістю 190 тис. т⁸. Об'єднанню належали дві електростанції, два заводи бурильних машин та інструментів, торговельні організації «Олеум» та «Карпати» і ряд заводів, що обслуговували нафтові промисли концерну.

Концерн «Малопольща» фінансувався зв'язаною з найбільшими фінансовими групами США і Європи групою паризьких банків «Креді женераль дю петроль». Залежав від цієї фінансової групи і Польський промисловий банк⁹. Паризькі банки були не тільки кредиторами нафтових підприємств «Малопольщі», а й власниками великих пакетів її акцій. Вони контролювали нафтовий концерн «Галичина», якому належали 124 свердловини¹⁰, 3 газолінові і нафтоперегінні заводи¹¹. Отже, представники французької фінансової олігархії контролювали вирішальні позиції в нафтовій промисловості Галичини.

Зростала також питома вага американських монополій, проникнення яких у нафтову промисловість Галичини раніше обмежувалося урядом Австро-Угорщини. Правлячі ж кола Польщі всіляко сприяли припливу американського капіталу. Орган нафтопромисловців журнал «Нафта» писав, що у післявоєнні роки відносини в Польщі радикально змінились на користь «Стандарт ойл» і великого світового нафтового капіталу. Не тільки відпадають будь-які обмеження діяльності цієї компанії, а, навпаки, прагнення польських капіталістів «втягувати у сферу своїх інтересів керівних і впливових людей» дають «Стандарт ойл» можливість рішуче впливати на нафтову політику в країні¹².

У галицькій нафтовій промисловості американський фінансовий капітал представляли дві фірми «Вакуум ойл компані» і «Стандарт Нобель». Грабуючи природні багатства краю і нещадно експлуатуючи робочу силу, «Вакуум ойл компані» нажила в Галичині капітал у 55 млн. польських злотих. Друга американська фірма володіла нафтовими свердловинами в Бориславі, Биткові, Мражниці, Тустановичах, Пасіч-

⁵ «Czasopiśmo górniczo-hutnicze», 1919, зошит 4, стор. 97.

⁶ Журн. «Nafta», 1931, № 9, стор. 15.

⁷ Журн. «Przemysł i handel. Tygodnik», Warszawa, 1928, зошит 28, стор. 1154—1155.

⁸ Rocznik polskiego przemysłu i handlu, Warszawa, 1937, стор. 1077.

⁹ Журн. «Przemysł i handel», Warszawa, 1928, стор. 1155.

¹⁰ Rocznik polskiego przemysłu i handlu, Warszawa, 1937, стор. 387.

¹¹ Там же, стор. 1077.

¹² Журн. «Nafta», 1930, № 1, стор. 12.

ній, Нагуевичах, Луці, Пашовій і нафтоперегінним заводом у Лібуші¹³. Американські фірми мали дедалі зростаючий вплив на польські акціонерні компанії, і «...якщо до цього часу,— відзначав у 1930 р. журнал «Нафта»,— не дійшло ще до того, що «Стандарт» не захопив інші нечисленні вже великі нафтові концерни в Польщі, то причина цього тільки в тактичних, або суто комерційних цілях»¹⁴. Американські монополісти підпорядкували своєму впливу польську компанію «Гази земні», яка мала у Сходниці 254 свердловини, газоліновий і нафтоперегінний заводи, резервуари нафти в Бориславі і нафтопроводи довжиною в 15,5 тис. м¹⁵.

За офіціальними даними польської статистики іноземний капітал у 1929 р. контролював 93% нафтодобувної промисловості, зосереджуючи в своїх руках 76,5% капіталів 30 найбільших нафтових акціонерних товариств¹⁶, 83% виробництва газоліну, близько 80% видобутку газу¹⁷ і всю внутрішню торгівлю нафтою та її продуктами¹⁸.

Закабалення іноземним капіталом нафтової промисловості Галичини дуже прискорювало процес концентрації її виробництва. Особливо посилила цей процес криза 1929—1933 рр., що привела до банкрутства й розорення багатьох неконкурентноздатних підприємств, сприяючи небаченому зосередженню виробництва на великих підприємствах. Так, за даними польської офіціальної статистики 71,8% всього видобутку нафти Галичини в 1937 р. дали 13 великих акціонерних товариств, на долю решти 404 товариств припадало 28,2% нафтовидобутку¹⁹.

Концентрація виробництва і капіталу сприяла зосередженню на великих нафтових промислах та перегінних заводах значної кількості робітників. Так, у 1930 р. з 10 285 постійних і сезонних робітників 64,5% було зайнято на промислах п'яти акціонерних товариств. Тільки на нафтових копальнях «Малопольщі» працювало 4165 чоловік²⁰. На основі концентрації виробництва нафти відбувався дальший розвиток монополій, що почався ще в 90-их рр. минулого століття. Крім вище згадуваних концернів, що об'єднували підприємства на основі спільних фінансових інтересів і повної залежності від іноземного фінансового капіталу, в галицькій нафтовій промисловості функціонували синдикати: «Польнафта», «Польгас», «Центронафта», «Бензонафта», «Краенафта», а в 1924—1926 рр. діяло державне об'єднання рафінерів мінеральних масел «Сгром». Усі ці об'єднання регулювали збут гасу та бензину, а останнє ще й регулювало продаж і встановлювало ціни на газолін та парафін. У 1926 р. виникло «Центральне бюро торгівлі парафіном». Після ліквідації «Сгрому» в кінці 1927 р. був створений «Синдикат нафтової промисловості», що зосередив у своїх руках всю внутрішню і зовнішню торгівлю парафіном і контролював 70% видобутку нафти та близько 95% виробництва нафтопереробної промисловості²¹.

Синдиковані підприємства ділили між собою ринки збуту і прагнули підтримувати на високому рівні ринкові ціни на нафту і продукти її переробки. Монопольне становище в синдикатах займали великі інозем-

¹³ Sprawozdanie Komisji Anketowej, t. 12, Warszawa, 1928, стор. 45—53.

¹⁴ Журн. «Nafta», 1930, № 1, стор. 12.

¹⁵ Rocznik polskiego przemysłu i handlu, Warszawa, 1937, стор. 387.

¹⁶ Wiadomości statystyczne, Warszawa, 1931, стор. 163.

¹⁷ Журн. «Nafta», 1930, № 10, стор. 273.

¹⁸ Журн. «Nafta», 1930, № 11—12, стор. 318.

¹⁹ Kopalnictwo naftowe w Polsce, 1937, стор. 321.

²⁰ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — І-ФОДА), ф. 262, оп. 1, спр. 631, арк. 27.

²¹ Pięć lat na froncie gospodarczym, 1926—1931, Warszawa, 1931, стор. 327—331.

ні фірми, які диктували свої умови продажу іншим контрагентам і тим самим встановлювали свій контроль над їх виробничою діяльністю.

На першому етапі загальної кризи капіталістичної системи широкого розвитку у Польщі набув державно-монополістичний капіталізм. «Утворення і зростання монополій,— говориться в Програмі КПРС,— приводять до безпосереднього втручання держави в процес капіталістичного відтворення в інтересах фінансової олігархії»²². В її інтересах Польська буржуазна держава вела до бюрократизації господарського життя країни, вдавалася до примусової організації монополістичних об'єднань, як, наприклад, «Синдикату нафтової промисловості», створеного в інтересах великого іноземного капіталу, на шкоду інтересам дрібних і середніх нафтопромисловців та масового споживача нафтових продуктів. Створюючи цей синдикат, уряд Польщі виступав не тільки як «поборник інтересів держави», але і як власник найбільшого нафтоперегінного заводу «Польмін» в Дрогобичі, що міг переробити до 200 тис. т сирої нафти в рік²³.

Залежний від імперіалістичних монополій буржуазний уряд Польщі нічим не обмежував колоніального господарювання іноземного капіталу в нафтовій промисловості. Після першої світової війни відбулась тільки заміна одних власників іншими, не менш жадібними до наживи хижакими. Надзвичайно зросла паразитична група рантьє, що була повністю відірвана від організації і управління виробництвом і мала казкові прибутки від процентів та дивідендів на свій капітал, вкладений у нафтові підприємства.

В перші післявоєнні роки завдяки інфляції, використаної монополістами для свого збагачення, помітно пожвавилось буріння нафтових свердловин, зосереджених головним чином у Бориславському басейні (Городище і Мражниця) та Биткові. У 1920—1923 рр. кількість пробурених метрів зросла майже вдвоє (з 59 200 до 94 670), щороку в середньому пускались в дію 240 нових свердловин²⁴, число робітників зросло з 11 485 до 14 013²⁵. Проте видобуток нафти майже не змінювався, дорівнюючи у 1919 р. 831 200 т, 1920 р. — 765 000 т, 1921 р. — 704 800 т, 1922 р. — 713 000 т, 1923 р. — 737 200 т²⁶.

Глибока економічна криза, що розпочалася після валютної реформи 1924 р. в Польщі, вкрай негативно позначилася на нафтовій промисловості. Запровадження золотої валюти привело до зменшення оборотних фінансових засобів, що покривалися під час інфляції переважно за рахунок казкових прибутків капіталістів. Внаслідок кризи різко знизилась ділова активність нафтопромисловців. Кількість свердловин, що були в процесі буріння, впала за рік (травень 1924 р. — травень 1925 р.) на 36%, а число робітників скоротилось на 4 678²⁷.

Вихід з економічних труднощів нафтопромисловці шукали в капіталістичній раціоналізації, проводячи її за рахунок скорочення робочої сили на виробництві та інтенсифікації праці зайнятих робітників. Завдяки встановленню максимальних норм виробітку середній видобуток нафти на одного робітника збільшився з 1923 до 1926 р. на 61%. Подібне явище спостерігалось і в нафтопереробній промисловості, де середньорічна переробка на одного робітника зросла за цей час на

²² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, 1961, стор. 23.

²³ Журн. «Przemysł i handel», Warszawa, 1925, стор. 1647.

²⁴ Sprawozdanie Komisji Anketowej, t. 12, стор. 78.

²⁵ Український статистичний річник, Варшава, 1934, стор. 76.

²⁶ Там же, стор. 75.

²⁷ Журн. «Przemysł i handel», рік VI, зошит 27, стор. 945.

44%, а зайнятість робочої сили впала на 21%²⁸. Однак, з другої половини 1926 р. видобуток нафти став падати і в 1928 р. уже становив 742 900 т, або 68%¹ видобутку 1913 р.²⁹ Це сталося внаслідок хижацької експлуатації нафтових джерел і слабого технічного прогресу, який не компенсував погіршення природних умов нафтовидобутку (збільшення глибини свердловин, скорочення долі фонтанної нафти та ін.). Стурбований вкрай низькою рентабельністю нафтових джерел, орган польських промисловців і торгівців у 1925 р. писав: «Перед нафтовою промисловістю постійно стоїть тривожна проблема: буріння все більше дорожчає в зв'язку з його глибиною; середня продуктивність нафтових джерел все більше падає; зараз середня продуктивність нафтової свердловини становить 30 вагонів на рік, в той час як у 1908 р.— 107 вагонів, а в 1919 р. вона становила ще 50 вагонів»³⁰.

Рентабельність нафтових джерел швидко падала також внаслідок надмірного ущільнення свердловин і поширення замаскованих крадіжок нафти. Про це писав 9 липня 1928 р. директор акціонерної спілки «Газолін» Станіславському гірничому управлінню: «...До цього часу витрачено багато капіталів непродуктивно внаслідок відсутності закону, який дозволяв би гірничим властям регулювати віддаленість між свердловинами. Трапляється таке, що після пробурення продуктивної свердловини біля неї з'являється багато інших свердловин конкуруючих фірм, які відбирають нафту від раніше пробуреної свердловини, а внаслідок цього витрати всіх свердловин не покриваються їх продукцією»³¹.

Гостра конкурентна боротьба між великими іноземними фірмами за високі прибутки згубно впливала на стан продуктивних сил нафтової промисловості. Особливо відзначився американський капітал, який використовував найрізноманітніші методи і засоби боротьби з конкурентами,— аж до ліквідації нафтових свердловин.

Незважаючи на те, що уряд Польщі в 1924 р. ухвалив закон про заборону експорту нафтосировини, переробка нафти, як і видобуток, була в стані занепаду. Нафтоперегінні заводи Польщі могли переробляти 1 200 тис. т нафти в рік. Однак вони використовували лише половину своїх виробничих потужностей. Внаслідок спаду видобутку нафти частини нафтоперегінних заводів, в першу чергу дрібних, змушена була припинити виробництво. Так, протягом 1920—1928 рр. кількість нафтоперегінних заводів зменшилась з 33 до 26, число зайнятих робітників скоротилось на 40%³². Використовувалось пересічно лише 60% виробничих потужностей.

В зв'язку з тим, що нафтова промисловість Галичини була тісно зв'язана з міжнародними монополіями, коливання світового капіталістичного ринку відчутно відбивались на її стані. За роки кризи (1929—1933 рр.) нові буріння у всіх гірничих округах скоротились на 44%³³. Монополісти намагались вивернутися з лабет кризи шляхом так званої раціоналізації: скорочення робочої сили, інтенсифікації праці робітників і зменшення їх заробітної плати. Порівняно з 1928 р. число робітників на нафтових промислах Галичини в 1932 р. зменшилось на

²⁸ І. К. Васюта. Становище робітничого класу Західної України в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.). «Наукові записки Станіславського педагогічного інституту». Історична серія. Випуск II, К., 1957, стор. 37.

²⁹ І-ФОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 817, арк. 14.

³⁰ Журн. «Przemysł i handel», рік VI, зошит 27, стор. 946.

³¹ І-ФОДА, ф. 47, оп. 1, спр. 1288, арк. 76.

³² Rocznik statystyczny за 1929 р., стор. 89.

³³ Kopalnictwo naftowe w Polsce, 1937, стор. 309

23%³⁴. Наступ нафтових монополій на життєвий рівень робітників зростав такими темпами, якими падав видобуток «чорного золота» — рідкого палива. Невпинне скорочення нафтодобувного виробництва не припинилось і в наступні роки. Так, якщо в 1929 р. було видобуто 677,7 тис. т³⁵, то в 1938 р. — вже 507,2 тис. т³⁶.

Великі іноземні монополісти не тільки не розвідували нових нафтових районів у Західній Україні, але й вживали усіх заходів до того, щоб дискредитувати їх і тим самим відбити бажання конкурентів вміщувати свій капітал в ці райони. Через своїх агентів нафтові магнати поширювали фальшиву теорію про «вичерпання» західноукраїнських нафтових родовищ. Висуваючи цю «теорію», продажні буржуазні «спеціалісти» намагалися звалити відповідальність за скорочення видобутку нафти на природу і приховати злочини монополістичного капіталу. Теорію «вичерпання» нафтоносних земель Західної України світові магнати використовували і для штучного гальмування технічного прогресу в нафтовому виробництві. Техніка нафтовидобутку і буріння в Галичині далеко відставала від передових капіталістичних країн. В той час, як у 30-ті рр. у США 58% бурінь велися роторним способом, у Галичині на цей спосіб припадало тільки 4,1% бурінь, а панувала цілком віджила, основана на використанні сили пару канадська система³⁷.

Занедбана технічна база нафтового виробництва була причиною того, що продуктивність праці на нафтовидобутку з певними коливаннями, як ми вже відзначали вище, систематично знижувалась. Відсталість техніки і зниження продуктивності праці були неминучим наслідком колоніального хазайнування в нафтовій промисловості монополістичних груп іноземного капіталу і яскравим проявом паразитизму та хижацтва загниваючого капіталізму.

Характеризуючи тенденцію монополістичного капіталізму до застою і загнивання, В. І. Ленін писав: «Оскільки встановлюються, хоч би на час, монополні ціни, остільки зникають до певної міри спонукальні причини до технічного, а значить і до всякого іншого прогресу, руху вперед; остільки з'являється, далі, економічна можливість штучно затримувати технічний прогрес»³⁸. Монополісти гальмували розвиток техніки в галицькій нафтовій промисловості ще й тому, що мали у своєму розпорядженні невичерпні резерви дешевої робочої сили, експлуатація якої була для них одним із засобів забезпечення максимального прибутку. Крім експлуатації робітників, нафтопромисловці одержували великі бариші і за рахунок пограбування широких мас покупців та перерозподілу маси прибутків між капіталістами на користь монополістів.

Внаслідок технічної відсталості галицької нафтової промисловості її продукція була дорогою і на зовнішньому ринку не витримувала конкуренції з монополіями інших капіталістичних країн. В міру зменшення видобутку нафти і штучного створення монополіями паливного голоду всередині країни, вивіз продуктів нафтопереробки постійно скорочувався. Так, у 1926 р. з Польщі було експортовано 59,7%³⁹ загального виробництва нафтових продуктів, а в 1937 р. — 27,7%⁴⁰.

Панування іноземного монополістичного капіталу в нафтовій та інших провідних галузях промисловості Західної України, а також коло-

³⁴ Журн. «Наша правда», 1932, № 3, стор. 21.

³⁵ І-ФОДА, ф. 47, оп. 1, спр. 1314, арк. 10.

³⁶ Kopalnictwo naftowe w Polsce, 1938, стор. 72.

³⁷ Kopalnictwo naftowe w Polsce, 1937, стор. 227.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 255.

³⁹ І-ФОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 631, арк. 30.

⁴⁰ Kopalnictwo naftowe w Polsce, 1937, стор. 315.

ніальна політика правлячих кіл Польщі надали розвитку продуктивних сил краю одностороннього характеру, прирікаючи його трудяще населення на злиденне існування. За рівнем економічного розвитку Галичина, яка ще в складі Австро-Угорщини була аграрно-сировинним додатком, далеко відставала від корінних польських земель. Тільки возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР поклато край їх колоніальному гнобленню іноземними загарбниками і відкрило широкі перспективи для розвитку.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ЗАЛУЧЕННЮ РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК ДО РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ (1919—1920 рр.)

Комуністична партія будувала і буде свою роботу серед трудівниць, виходячи з загальних політичних і економічних завдань, що стоять перед Радянською країною, керуючись настановами В. І. Леніна про те, що справа соціалістичного будівництва може бути успішною лише тоді, «коли замість сотень жінок по всій Росії в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок»¹.

Проте тяжке економічне становище, політична і культурна відсталість переважної більшості жінок, що дістались Радянській владі у спадщину від царизму і капіталізму, перешкоджали в перші роки становлення молодій пролетарській державі широкому залученню жінок до соціалістичного будівництва. Це вимагало наполегливої і планомірної роботи партії по залученню великої армії трудівниць до активної громадсько-політичної та господарської діяльності, щоб на цій основі докорінно поліпшити суспільне становище жінок. Особливу роль у цій справі відіграв I Всеросійський з'їзд робітниць і селянок², на якому з яскравою промовою виступив В. І. Ленін. «Тільки тоді, коли ми від дрібних господарств перейдемо до спільного і до спільного обробітку землі, тільки тоді буде повне визволення і розкріпачення жінок»,— відзначив великий вождь³.

Учасники з'їзду приділили увагу організаційним формам залучення робітниць і селянок до громадської та державної діяльності, їх політичній освіті. В резолюції з'їзду з організаційного питання на доповідь К. М. Самойлової⁴ вказувалось на необхідність створення при комітетах Комуністичної партії комісій по агітації і пропаганді серед трудящих жінок⁵. При цьому делегатки з'їзду виходили з вказівок В. І. Леніна про те, що «партія повинна мати органи — робочі групи, комісії, комітети, відділи або як там вони будуть називатися,— спеціальне завдання яких — будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією і удержувати під її впливом»⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26—27.

² Первый Всероссийский съезд работниц 16—21 ноября 1918 г. и его резолюции, Харьков, 1920.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

⁴ К. Самойлова. Первый Всероссийский съезд и организация работниц, Харьков, 1920, стор. 18—22.

⁵ Первый Всероссийский съезд работниц 16—21 ноября 1918 г. и его резолюции, стор. 18.

⁶ Клара Цеткин. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 52.

В грудні 1918 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про організацію при партійних комітетах комісій по агітації і пропаганді серед робітниць⁷. При Центральному Комітеті партії була створена комісія, до складу якої ввійшли Н. К. Крупська, О. М. Коллонтай, І. Ф. Арманд, К. М. Самойлова, К. І. Ніколаєва, М. П. Голубєва, З. П. Ліліна⁸.

В зв'язку з окупацією України австро-німецькими інтервентами, комісії по пропаганді і агітації тут виникли пізніше, після визволення від іноземних загарбників. Вперше на Україні за прикладом трудящих жінок Радянської Росії така комісія була організована у Харкові влітку 1919 р. Вона розгорнула велику роботу по згуртуванню жіночої частини пролетаріату міста⁹. З 11 травня 1919 р. при газеті «Коммунар» почала виходити щотижнева «Сторінка робітниці»¹⁰. Велику допомогу робітницям Харкова подали К. М. Самойлова і О. М. Коллонтай, які були відражені ЦК РКП(б) для розгортання партійно-політичної роботи серед трудящих України¹¹.

6 липня на зборах комуністок Києва у доповіді про поточний момент і виступах вказувалося, що в той час, коли робітники — чоловіки змушені зі зброєю в руках йти на фронт для відсічі шалених намагань контрреволюції відновити старі порядки, робітниці повинні взяти в свої руки справу боротьби за соціалізм у тилу. Тому жінки-пролетарки повинні негайно приступити до організації своїх сил¹².

10 липня на засіданні бюро Київського губпарткому розглядалось питання про організацію комісії по агітації і пропаганді серед робітниць. Бюро затвердило склад комісії, надавши їй право дорадчого голосу на засіданні комітету і визнало за необхідне виділити в партійній пресі місце для «Сторінки робітниці»¹³.

18 липня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши питання про роботу серед жінок, ухвалило організувати при ЦК КП(б)У комісію по пропаганді та агітації серед робітниць у складі: О. М. Коллонтай, В. Я. Мойрової, О. Ф. Чернишової та ін.¹⁴

О. М. Коллонтай, призначена народним комісаром агітації і пропаганди України, розпочала роботу з організації агітпоїзда, в якому був вагон з кіноастановкою. Разом з К. М. Самойловою Олександра Михайлівна виступала перед робітницями Харкова і Донбасу, закликаючи їх боротися за зміцнення Радянської влади на Україні¹⁵.

У червні 1919 р. О. М. Коллонтай провела значну організаційно-пропагандистську роботу серед трудівниць рудникового району Варваропільля — Кадіївка — Алмазна. На мітингах і зборах з участю робітниць та дружин шахтарів вона роз'яснювала завдання Радянської влади і закликала жінок стати в лави активних будівників соціалізму. Значна робота, проведена серед трудівниць Донецького басейну, дала свої наслідки. У липні було створено комісію по агітації та пропаганді серед жінок Донбасу.

Уже в червні 1919 р. на загальних зборах комуністок була обрана

⁷ Организация работниц. Сборник резолюций и инструкций, Одесса, 1920, стор. 3.

⁸ Э. Миловидова. Женский вопрос и женское движение. Хрестоматия под редакцией Клары Цеткин, М.—Л., 1929, стор. 391.

⁹ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября к 5-й Всеукраинской партийной конференции 15 ноября 1920 г. Отдел по работе среди женщин-работниц и крестьянок, стор. 20.

¹⁰ Газ. «Коммунар», 11 травня 1919 р.

¹¹ А. Коллонтай. Из моей жизни и работы, Одесса, 1921, стор. 53.

¹² Газ. «Коммунист», 8 липня 1919 р.

¹³ Газ. «Коммунист», 12 липня 1919 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, сч./2, оп. 1, спр. 12, арк. 36.

¹⁵ А. М. Иткина. Революционер, трибун, дипломат, М., 1964, стор. 96—97.

комісія по агітації і пропаганді серед робітниць м. Олександрівська (нині м. Запоріжжя) ¹⁶.

Питання про роботу серед жінок обговорювала у червні 1919 р. II Волинська губернська партійна конференція, яка запропонувала всім партійним організаціям на місцях шляхом залучення широких мас робітниць і селянок до практичної роботи мобілізувати зусилля жінок для участі в радянському будівництві ¹⁷.

В липні 1919 р. виникла комісія по агітації і пропаганді серед робітниць при Чернігівському губкомі КП(б)У ¹⁸, яка почала свою діяльність з видання «Сторінки робітниці» ¹⁹, виділення делегаток від робітниць до Рад — відділів праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо ²⁰.

Під керівництвом комуністок почала налагоджуватись робота серед жінок Миколаєва ²¹.

Діяльність комісій по пропаганді і агітації серед робітниць носила в основному агітаційний характер, але вони займалися і питаннями організації жінок, залучення їх до громадсько-політичної роботи в тилу, для допомоги фронту.

Організація та діяльність цих комісій на Україні утруднювалася складними умовами громадянської війни, відсутністю підготовлених кадрів. Як відзначалось у звіті відділу по роботі серед жінок ЦК КП(б)У до V Всеукраїнської партійної конференції, комісії в основному розгорнули свою діяльність у Харкові й Києві ²². Але в зв'язку з наступом білогвардійських військ Денікіна, вони припинили свою роботу.

Зміцнення Радянської республіки вимагало більш широкого залучення трудящих до господарського і державного будівництва. Ось чому Комуністична партія визнала за необхідне підняти рівень керівництва роботою серед жінок. У вересні 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про реорганізацію комісій по агітації і пропаганді у відділи по роботі серед жінок — жінвідділи. Жінвідділ при ЦК РКП(б) (його очолила член більшовицької партії з 1904 р. І. Ф. Арманд) здійснював керівництво жінвідділами, які входили до складу повітових, губернських, районних партійних комітетів республіки і працювали під їх безпосереднім керівництвом.

Інструкція жінвідділу ЦК РКП(б) «Робота серед жіночого пролетаріату» визначила завдання відділів по роботі серед робітниць і селянок: «залучення робітниць і селянок до партійної і радянської роботи та виховання з них активних борців за ідеали свого класу і працівників у справі перебудови нашого життя на нових комуністичних началах» ²³.

VIII Всеросійська конференція РКП(б) організаційно закріпила існування жінвідділів. «Відділи,— зазначалося в Статуті РКП(б),— існують при комітетах і безпосередньо їм підлягають. Порядок організації відділів визначається окремими інструкціями, що затверджуються Центральним Комітетом» ²⁴.

¹⁶ Газ. «Коммунар», 22 червня 1919 р.

¹⁷ Борьба трудящихся Воляни за власть Советов. Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 240.

¹⁸ Газ. «Известия Губернского Исполнительного Комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Черниговщины», 27 липня 1919 р.

¹⁹ Газ. «Известия Губернского...», 29 липня 1919 р.

²⁰ Газ. «Известия Губернского...», 5 серпня 1919 р.

²¹ Партійний архів Миколаївської області, ф 1817, оп. 2, од. зб. 517, арк. 3.

²² Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

²³ Сборник инструкций Отдела ЦК РКП(б) по работе среди женщин, М., 1920, стор. 4.

²⁴ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 433.

IX з'їзд РКП(б) (29 березня—5 квітня 1920 р.) прийняв спеціальне рішення «Про роботу серед жіночого пролетаріату». «Беручи до уваги те значення, яке має участь робітниць і селянок у партійній роботі,— вказується в ньому,— і ту роль, яку відіграють жінки робітничого класу і сільської бідноти в усьому господарському житті і в справі будівництва Радянської республіки, особливо в зв'язку з черговими завданнями поточного моменту — боротьбою з виробничою і продовольчою розрухою, громадським харчуванням і вихованням, боротьбою з неписьменністю та іншими завданнями, IX Всеросійський з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) вважає роботу серед жіночого пролетаріату одним з невідкладних завдань моменту і необхідною частиною нашої загальнопартійної роботи». З'їзд «пропонує всім губкомам, повіткам і комуністичним осередкам звернути найсерйознішу увагу і брати діяльну участь в роботі серед робітниць і селянок, організуючи при наших партійних комітетах відділи робітниць, де їх ще немає, і посилюючи їх роботу там, де вони є...»²⁵

Проведення в життя заходів Комуністичної партії по розкряпанню жінок на Україні стало можливим лише після розгрому білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів. З визволенням території республіки від денікінців Комуністична партія України в складних умовах гострої класової боротьби розгорнула роботу по мобілізації трудящих мас на відбудову народного господарства республіки і забезпечення всемірної допомоги Червоній Армії. Тому з відновленням Радянської влади КП(б)У, використовуючи досвід РКП(б) по організації і політичній освіті широких мас робітниць та селянок, почала створювати при повітових та губернських комітетах партії відділи по роботі серед жінок.

Вперше на Україні жінвідділ був організований наприкінці січня при Харківському губкомі КП(б)У²⁶. В лютому 1920 р. він провів безпартійну робітничу конференцію, яка обговорила питання про участь широких мас жінок в радянському будівництві²⁷. Конференція викликала велике піднесення серед жіночого пролетаріату міста. Про це свідчить той факт, що відразу ж після її закінчення 50 делегаток подали заяви про вступ до Комуністичної партії²⁸.

З організацією у січні 1920 р. жінвідділу при ЦК КП(б)У розпочалася систематична робота серед робітниць та селянок України²⁹. Представниця жінвідділу ЦК КП(б)У входила до складу пленуму відділу по роботі серед жінок ЦК РКП(б), який вирішував усі питання загального характеру³⁰. Жінвідділ ЦК КП(б)У надіслав циркулярного листа до всіх партійних комітетів України, яким пропонував негайно розпочати організацію відділів по роботі серед робітниць і селянок. Лист також давав конкретні пропозиції щодо діяльності цих відділів³¹. Одночасно жінвідділ при ЦК КП(б)У надіслав на місце листівки про делегатські збори та про вибори до Рад, передрукував популярну літературу з жіночого питання. Для організації і політичного виховання широких мас трудівниць республіки було налагоджено випуск «Сторінки робітниць» при газеті «Коммунист»³².

²⁵ КПРС в резолюціях..., стор. 471.

²⁶ За 14 месяцев (отчет Харьковского губженотдела от января 1920 г. по май 1921 г.), стор. 1.

²⁷ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-202, оп. 1, спр. 64, арк. 29, 91, 109.

²⁸ За 14 месяцев, стор. 3.

²⁹ Журн. «Коммунист», 1920, № 2, стор. 30.

³⁰ Журн. «Коммунистка», 1920, № 5, стор. 37.

³¹ Газ. «Коммунист», 14 січня 1920 р.

³² Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

Протягом січня—квітня були організовані губжінвідділи в Донбасі³³, Києві³⁴, Миколаєві³⁵, Катеринославі³⁶, Одесі³⁷, Чернігові³⁸. У червні 1920 р. налагодив свою роботу Олександрівський жінвідділ³⁹, у вересні—жовтні — Єлисаветградський⁴⁰.

Питання про налагодження роботи серед жінок Поділля обговорювалось у лютому 1920 р. на IV Подільській губернській конференції КП(б)У. В постанові конференції вказувалось на необхідність залучення жінок до активної участі у соціалістичному будівництві шляхом створення громадських їдалень, пралень, ясел, дитячих садків, про організацію при губкомі і повітках комісій робітниць⁴¹. Проте внаслідок інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі у квітні 1920 р. комісії не розгорнули діяльності. І лише у повідомленні про партійне будівництво на Поділлі (липень 1920 р.) вказується, що при парткомі створюється відділ по роботі серед жінок⁴².

На початку грудня 1920 р. почав свою діяльність губжінвідділ Волині⁴³.

Найкраще працював губжінвідділ Харкова — тодішньої столиці Радянської України. Тут були зосереджені досвідчені кадри організаторів жіночих мас, відчувалась велика допомога жінвідділів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У⁴⁴. Уже в кінці лютого 1920 р. внаслідок значної роботи були створені жінвідділи при 5 міських пролетарських районах Харкова⁴⁵. У квітні губжінвідділ скликав перші загальноміські делегатські збори, які розглянули питання поточного моменту і завдання делегаток в залученні жінок до громадської роботи⁴⁶.

Згодом виникли жінвідділи в повітах. У січні — при Сумському повіткому КП(б)У⁴⁷, у квітні — в Харківському, Вовчанському⁴⁸ і Лебединському повітах⁴⁹, у травні — в Валківському⁵⁰. Організація жінвідділів в інших повітах внаслідок розрухи, бандитизму, відсутності кадрів затрималась. Так, Ахтирський повітжінвідділ розпочав роботу лише в липні⁵¹, Богодухівський — у серпні⁵². Повітовим жінвідділам працювати було особливо тяжко, оскільки селянки ще не зовсім усвідомлювали завдання, які покладала на них Радянська влада. Про це, зокрема, повідомляли такі повітжінвідділи: Валківський Харківської губернії⁵³,

³³ Партійний архів Донецької області, ф. 16, оп. 1, спр. 55, арк. 107.

³⁴ Газ. «Коммунист», 22 січня 1920 р.

³⁵ Газ. «Известия Николаевского губернского революционного комитета», 26 лютого 1920 р.

³⁶ Газ. «Звезда», орган Катеринославського губкому КП(б)У, 16 січня 1920 р.

³⁷ Газ. «Одесский коммунист», 16 березня 1920 р.

³⁸ Газ. «Знамя Советов», орган Чернігівського губвиконкому і губкому КП(б)У, 14 серпня 1920 р.

³⁹ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и укрепление Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг., Запорожье, 1957, стор. 147.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5007, оп. 1, од. зб. 40, арк. 153 зв.

⁴¹ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918—грудень 1920). Документи і матеріали, Вінниця, 1959, стор. 324.

⁴² Там же, стор. 365, 389.

⁴³ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917—декабрь 1920), стор. 449.

⁴⁴ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

⁴⁵ За 14 месяцев, стор. 3.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, стор. 18.

⁴⁸ Там же, стор. 19.

⁴⁹ Там же, стор. 16.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же, стор. 15.

⁵² Там же, стор. 17.

⁵³ ДАХО, ф. 203, оп. 1, од. зб. 318, арк. 1

Одеський Одеської губернії⁵⁴, Пирятинський Полтавської губернії⁵⁵, Конотопський Чернігівської губернії⁵⁶ та ін.

Питанню організації роботи серед робітниць і селянок велику увагу приділяли партійні конференції, що проходили у 1920 р.

Катеринославська загальноміська партійна конференція (лютий 1920 р.), заслухавши доповідь про налагодження роботи серед трудящих жінок, вказала губернському парткомітету КП(б)У на необхідність ретельніше зайнятися роботою жінвідділу⁵⁷. Питання про посилення організаційної роботи серед робітниць і селянок підняла також Катеринославська губерньська конференція КП(б)У⁵⁸, загальноміська Одеська партійна конференція⁵⁹.

У резолюції губерньської партійної конференції Миколаївщини (травень 1920 р.) про роботу серед широких мас жінок відзначалося: «Беручи до уваги те значення, яке має участь робітниць і селянок у партійній роботі, і ту роль, яку відіграють жінки робітничого класу і селянської бідноти в усьому господарському житті і в справі будівництва Радянської республіки, особливо в зв'язку з черговими завданнями поточного моменту, боротьбою за виробничою і продовольчою розрухою, громадським харчуванням і вихованням, боротьбою з неписьменністю та іншими завданнями, Миколаївська губерньська конференція КП(б)У вважає роботу серед жіночого пролетаріату одним з невідкладних завдань моменту і необхідною частиною нашої загальнопартійної роботи»⁶⁰.

Юзівська районна партійна конференція (червень 1920 р.) ухвалила «поставити на належну височінь роботу серед жінок», звернувши особливу увагу на організацію, освіту й виховання селянок⁶¹.

Шоста губерньська Чернігівська конференція КП(б)У (серпень 1920 р.) обговорила доповідь про діяльність губжінвідділу та прийняла резолюцію «Робота серед жінок»⁶².

Велике значення мала скликана ЦК КП(б)У 1-ша Всеукраїнська нарада завідуючих губжінвідділами, яка розпочала свою роботу 8 травня 1920 р. у Харкові. На нараду прибуло з усіх губерній, крім Волині і Поділля, 35 організаторів по роботі серед жінок⁶³.

Було відзначено, що вже добре організували і розгорнули роботу губжінвідділи Харкова, Одеси, Києва, Донбасу, Миколаєва, поставлені також питання про зміцнення партійного апарату по роботі серед жіночого пролетаріату, необхідність посилення зв'язку жінвідділів з Радами, скликання губерньських з'їздів тощо⁶⁴.

Після наради майже в усіх повітах республіки були створені жінвідділи. Губжінвідділи встановлюють тісний зв'язок з відділами Рад, профспілками, комосередками підприємств. Багато робітниць було послано у відділи Рад, до установ, на курси радянського і партійного

⁵⁴ Газ. «Одесский коммунист», 13 серпня 1920 р.

⁵⁵ Газ. «Вісті» (Полтава), 10 липня 1920 р.

⁵⁶ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 264.

⁵⁷ Газ. «Звезда», 7 лютого 1920 р.

⁵⁸ Газ. «Звезда», 29 лютого 1920 р.

⁵⁹ Газ. «Одесский коммунист», 11 березня 1920 р.

⁶⁰ Газ. «Известия Николаевского губернского революционного комитета», 16 травня 1920 р.

⁶¹ Газ. «Диктатура труда», орган райкому Компартії більшовиків, Виконкому Юзівського району, 3 липня 1920 р.

⁶² Газ. «Знамя Советов» (Чернігів), 14, 15 серпня 1920 р.

⁶³ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же.

оудівництва⁶⁵. Зокрема Харківський губжінвідділ послав у відділи Рад 59 робітниць, на курси — 122⁶⁶. Для роботи в комісії допомоги хворому і пораненому червоноармійцеві Миколаївський губжінвідділ мобілізував 40 трудівниць⁶⁷, а в серпні 1920 р. виділив і послав до Харкова на курси керівниць сільських ясел 10 робітниць, на фронт санітарками — 12, на продовольчу роботу — 22, громадськими інструкторами — 9, на вимогу різних відділів — 17 жінок⁶⁸.

Значно важче посувалася робота серед жінок на селі, де становище ускладнювалось низькою політичною свідомістю селянок, впливом попів та куркулів, які спекуюючи труднощами намагалися підірвати довіря трудящих до Радянської влади. Тому ЦК КП(б)У, партійні комітети на місцях разом з жінвідділами розгорнули діяльність по мобілізації трудівниць села на виконання рішень Комуністичної партії та Радянського уряду по відбудові народного господарства.

Налагодженню роботи серед жінок на селі велику увагу приділила II-а Всеукраїнська нарада губжінвідділів, скликана жінвідділом ЦК КП(б)У 15 серпня 1920 р. На ній були представлені делегатки від усіх губерній України за винятком Волині й окупованої Врангелем Олександрівської губернії. Частина засідань проходила спільно з Всеукраїнським з'їздом працівників села і 2-ю Всеукраїнською нарадою по народній освіті⁶⁹. Це ще більше сприяло підвищенню ролі жінвідділів на селі та в органах народної освіти. Учасники наради звернули увагу всіх жінвідділів на посилення організаційного зв'язку з відділами Рад шляхом створення при жінвідділах ЦК КП(б)У і великих міст колегій з представників органів соціального забезпечення, соціального виховання, охорони материнства й дитинства, громадського харчування, розглянули питання про діяльність жінок у профспілках, зокрема накреслили план роботи серед робітниць у профспілках⁷⁰.

Нарада ухвалила постанову про скликання I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, накреслила конкретні завдання по роботі серед жінок на найближчий час: налагодження організованої роботи на селі, створення волосних делегатських зборів селянок, проведення повітових і губернських з'їздів робітниць і селянок тощо⁷¹.

Протягом серпня—жовтня 1920 р. відбулися з'їзди та конференції робітниць і селянок по всіх губерніях і повітах Радянської України. Проведені під керівництвом місцевих партійних організацій, вони відіграли значну роль в зміцненні зв'язків між трудівницями міста і села, в залученні їх до активного громадського життя.

23 жовтня 1920 р. відкрився I губернський з'їзд робітниць і селянок Харківщини, який розглянув такі питання: «Комуністична партія і робітниця», «Становище радянських республік і завдання робітниця та селянок», «Продовольче становище, комнезаможі і селяни», «Соціальне забезпечення трудящих», «Охорона здоров'я», «Робітничо-селянська інспекція», «Вибори делегатів на I-й Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок»⁷². Аналогічні питання були в центрі уваги першого з'їзду робітниць і селянок Київської⁷³, Кременчуцької⁷⁴, Чернігів-

⁶⁶ За 14 місяців, стор. 3.

⁶⁷ Партійний архів Миколаївської області, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 131, арк. 97.

⁶⁸ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 г.). Документы и материалы, Херсон, 1962, стор. 288.

⁶⁹ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

⁷⁰ Там же, стор. 21.

⁷¹ Там же.

⁷² Газ. «Пролетарий», 23 жовтня 1920 р.

⁷³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 594.

⁷⁴ У боях і в праці. Розповіді про жінок України, К., 1960, стор. 111—112.

ської⁷⁵, Херсонської⁷⁶, Катеринославської⁷⁷, Полтавської⁷⁸ губерній, конференції жінок-робітниць Донбасу⁷⁹.

Конкретні зобов'язання щодо участі в радянському будівництві були вироблені на Чернігівській⁸⁰, Херсонській⁸¹, Одеській⁸², Полтавській⁸³, Конотопській⁸⁴ повітових конференціях робітниць і селянок, Миколаївському з'їзді селянок⁸⁵.

Після 2-ої наради завідуючих губжінвідділів з'їздів та конференцій жінок на місцях робота серед робітниць і селянок значно активізувалась. Головну увагу жінвідділи звернули на налагодження роботи на селі. В усіх губерніях були організовані волосні делегатські збори. Так, наприклад, у Лебединському повіті Харківської губернії нараховувалось 32 волосних делегатських зборів, у Сумському повіті з 25 волостей волосні делегатські збори селянок були у 22⁸⁶. По кілька десятків волделегатських зборів селянок нараховувалось в Одеській та Кременчуцькій губерніях⁸⁷. Громадсько-політична робота делегаток на практиці розбивала закоренілі забобони про те, що жінки начебто нездатні до суспільної діяльності, що їх доля це лише сім'я і діти. На делегатських зборах в процесі безпосередньої діяльності виховувались тисячі громадських та державних діячів, організаторів і керівників радянського будівництва. Це такі як Ф. Бармашова, М. Онищенко, В. Ємець, А. Диканева та ін.

Особливе значення для мобілізації широких мас жінок на боротьбу з господарською розрухою, бандитизмом, спекуляцією мав скликаний ЦК КП(б)У у листопаді 1920 р. I Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок, на якому було 1105 делегаток від усіх губерній України⁸⁸.

V Всеукраїнська партійна конференція, що відбулася 17—22 листопада 1920 р. і розробила конкретні заходи по відродженню народного господарства республіки, по залученню до цієї справи широких мас трудящих, відзначила значну роботу Центрального жінвідділу ЦК КП(б)У. «Особливо треба відмітити,— говорив С. В. Косіор,— діяльність нашого відділу по роботі серед жінок. Цей відділ розгорнув велику роботу як у місті, так і на селі, хоч потрібно сказати, що робота серед селянок недостатня порівняно до можливостей нашої загальної роботи на селі. Відділом був скликаний з'їзд робітниць і селянок України, який разом з з'їздом комнезамів становить явище надзвичайної важливості в історії української революції»⁸⁹.

Участь широких мас робітниць і селянок в громадсько-політичному житті республіки стала можливою завдяки великому піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави про жінок і дітей.

⁷⁵ Газ. «Знамя Советов» (Чернігів), 26 жовтня 1920 р.

⁷⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 859.

⁷⁷ Путь нашего роста, М.—Л., 1929, стор. 59.

⁷⁸ Газ. «Вісті Полтавського губвиконкому Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», 27 жовтня 1920 р.

⁷⁹ Газ. «Диктатура труда», 28 жовтня 1920 р.

⁸⁰ Газ. «Знамя Советов», 27 серпня 1920 р.

⁸¹ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 277—279.

⁸² Газ. «Більшовик» (Одеса), 16 вересня 1920 р.

⁸³ Газ. «Вісті» (Полтава), 23 жовтня 1920 р.

⁸⁴ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.), стор. 315—316.

⁸⁵ Газ. «Незможний» (Миколаїв), 22, 24 жовтня 1920 р.

⁸⁶ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 21.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Известия 1-го Всеукраинского съезда работниц и крестьянок, Харьков, 1920, № 4, стор. 47.

⁸⁹ Газ. «Коммунист», 19 листопада 1920 р.

Про це, насамперед, свідчать дані про кількість установ охорони материнства й дитинства, створених у тяжкий для республіки і всієї Радянської країни час. На листопад 1920 р. в Донецькій губернії їх було 36, у Миколаївській — 10, Катеринославській — 10, Кременчуцькій — 10, Чернігівській — 8, Одеській — 14, Житомирській — 5, Полтавській — 21, Київській — 29, Харківській — 44 та ін. Всього в республіці існувало 213 установ охорони материнства і дитинства⁹⁰.

Проведені Комуністичною партією заходи по поліпшенню умов праці і побуту жінок, налагодженню діяльності жінвідділів на місцях і організації делегатських зборів, скликанню Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, губернських та повітових з'їздів і конференцій сприяли широкому залученню трудящих жінок до активної участі в соціалістичному будівництві 1919—1920 рр. на Україні.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАКТИКУ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ЛИСТОПАДІ 1917 р.

Однією з цікавих проблем, що довгий час, внаслідок різних причин, не були досліджені належним чином в нашій історичній літературі, є правильне висвітлення рішень Рад України і, насамперед, Київської Ради про крайову владу і тактику більшовиків України у листопаді 1917 р.

У дослідників викликала нерозуміння та обставина, що більшовицькі організації Києва і ряду інших міст України, знаючи про те, які сили уособлює Центральна рада, виступили нібито з визнанням її як крайової влади.

У період культу особи багато істориків, і це цілком зрозуміло, прагнули обійти це складне питання. Інші ж, на догоду духу часу, пояснювали цей факт тим, що в більшовицьких організаціях України засіли «вороги народу», які навмисно пішли на визнання Центральної ради і тим самим «зрадили справі пролетарської революції». Звичайно, після XX і XXII з'їздів КПРС, коли радянська історична наука піднялась на вищий ступень свого розвитку, писати в подібному плані стало просто немислимим. Проте ті пояснення, що зустрічаються з цього приводу в досить авторитетних виданнях, не зовсім переконливі. До останнього часу існує думка, що всі подібні рішення, прийняті рядом Рад України були в своїй основі помилковими¹. Слід відзначити, що й авторові цих рядків у свій час не вдалося уникнути трактовки, що встановилася².

Становище, що склалося, пояснюється тим, що дослідники недостатньо аналізували позиції більшовиків у різних за своєю суттю Радах і ототожнювали рішення цих органів про крайову владу з позицією більшовиків взагалі. Історики обмежувались прикладами Київської і,

⁹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 323, 1920, арк. 68, 68 зв., 69.

¹ Історія Української РСР, т. II, К., 1957, стор. 66; История Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1962, стор. 267; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 624, 650 (примітки 6 і 142); Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 708, примітка 45 та ін.

² Журн. «Вопросы истории», 1962, № 11, стор. 129

частково, Харківської Рад і не враховували специфіки різних районів України.

Події, що відбувалися в Радах України у листопаді 1917 р., і, на-самперед, рішення Київської Ради робітничих депутатів, природно, значно вплинули на позицію місцевих Рад.

У боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні гостро відчувалася необхідність організації Всеукраїнського об'єднання Рад — державного й політичного центру, що забезпечив би керівництво боротьбою з контрреволюцією на Україні і перехід до радянського будівництва. З листопада відбулося з'єднане засідання Виконавчих комітетів Київської Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, на якому більшовицька фракція зробила свою відому заяву, головна суть якої полягала в тому, що на Україні «вимога робітників, солдатів і селян про передачу всієї влади в руки Рад має бути здійснена»³.

Фракція більшовиків прямо заявила: «революційну владу Рад вона всіляко підтримує, до чого й закликає Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів»⁴. Таким чином, київські більшовики рішуче відстоювали принцип Радянської влади.

Проте, як писав член Київського комітету РСДРП(б) В. П. Затонський, «сили більшовиків у Києві для відкритої боротьби були все ж недостатні»⁵.

Причина певного впливу Центральної ради на маси полягала в тому, що вона до того часу діяла як громадська організація і ще не розкрила в повній мірі своєї контрреволюційної суті як орган, що відбивав інтереси національної буржуазії. Рада дуже спритно маскувалася, намагаючись запевнити робітників і селян у тому, що вона і є тією Радою, тільки українською, за встановлення влади якої повсюдно борються трудящі міста і села.

Про це писала у 1927 р. у своїх спогадах член Київського комітету РСДРП(б) Д. І. Іткінд: «Центральна рада не гребувала займатись низькопробною демагогією, запевняючи маси, що вона, мовляв, і є справжня Радянська влада, тільки українська. І оскільки певна частина мас, які ще йшли за Центральною радою, була пройнята цими ілюзіями, остільки, незважаючи на неминучість збройної боротьби за владу з Радою, ми відразу виступити проти неї не могли»⁶.

Ведучи основну стратегічну лінію, спрямовану на встановлення влади Рад, більшовики Києва вирішили в цих своєрідних умовах застосувати тактичний маневр. Більшовицька фракція в Київській Раді 3 листопада пішла на те, щоб тимчасово визнати Центральну раду крайовою владою на Україні, наполягаючи тут же на скликанні з'їзду Рад «для реорганізації Центральної ради в Центральну раду Рад робітничих і селянських депутатів» (Підкреслено мною — Ю. Г.)⁷. Це був дуже важливий пункт резолюції, прийняття якого надавало більшовикам змогу повністю захопити ініціативу в свої руки. Коли Центральна рада вважатиме себе Радою робітничих, селянських і солдатських депутатів, вона повинна буде погодитися на скликання з'їзду Рад, а на ньому буде продемонстровано, хто користується дійсно авторитетом і в чий руках

³ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 385.

⁴ Там же.

⁵ Борьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 53.

⁶ Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников), ГИЗ Украины, 1927, стор. 101.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 38.

має бути зосереджена влада на Україні. Коли ж вона виступить проти скликання з'їзду, то тим більше всім буде ясна її позиція.

Проти пропозиції більшовиків виступили всі фракції Київських Рад. Тільки українські соціал-демократи вирішили визнати заяву, але з істотним застереженням — «крім пункту про реорганізацію Ради»⁸, яке фактично перекреслювало її основний зміст.

«Така постановка справи здається нам цілком зайвою, — писала в передовій наступного дня націоналістична газета «Нова рада». — Не на таку по суті непотрібну тепер річ, як безкінечне переобрання, треба витрачати тепер дорого енергію та силу, а на організаційну роботу, цьому останньому відповідає й теперішній склад Центральної ради»⁹.

Оскільки на засіданні Виконкомів 3 листопада не було прийнято жодної резолюції, 4 листопада для остаточного вирішення питання було скликано з'єднані збори київських Рад з участю представників фабзавкомів, профспілок і військових частин. На них від імені більшовиків О. Б. Горвіц запропонував переобрати Центральну раду на крайовому з'їзді Рад. На місцях влада на Україні, як і в усій Росії має належати Радам. «Ні з комісарами Центрального (Тимчасового.— Ю. Г.) уряду, ні з комісарами Ради, — говорив О. Б. Горвіц, — Ради влади на місцях ділити не повинні»¹⁰.

Голова Ради солдатських депутатів М. Григорьев від імені українських есерів заявив про приєднання до пропозиції УСДРП, вважаючи також раціональнішим замість реорганізації Центральної Ради скликання Українських Установчих зборів¹¹.

Усім питання було настільки ясним, що вирішили не пропонувати жодних резолюцій. Після дебатів на голосування поставили три окремих питання: 1. Якою має бути центральна влада; 2. Якою має бути влада на Україні; 3. Кому має належати влада в Києві.

Більшістю — 433 голоси проти 119 «в питанні про центральну владу було прийнято (рішення) підтримати владу Рад»¹². Таким чином, переважна більшість Ради підтримала точку зору більшовиків і проголосувала проти однорідного «соціалістичного міністерства», за яке висловилась невелика частина тих, що були присутні.

Саме цей пункт був головним. Єдиною владою, що відповідала повною мірою інтересам народу, визнавалася влада Рад. Відносно становища у Києві 438 чоловік висловились за те, щоб влада тут також належала Раді Робітничих та Солдатських Депутатів. Щодо крайової влади, то одноголосно було визнано, що влада на Україні має належати Всеукраїнській Центральній Раді Рад робітничих та селянських депутатів, в яку має реорганізуватись Центральна рада на Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Ясно, що пропозиція більшовиків не залишала місця для буржуазно-націоналістичної Центральної ради винниченків і грушевських. Йшлося про Центральну Раду Рад робітничих і солдатських депутатів, яка мала стати єдиною владою трудящих України.

Переважна більшість — 424 чоловіки проголосували за реорганізацію Центральної ради і тільки 271 чоловік вирішили за необхідне залишити її в незмінному вигляді.

«Реорганізація Ради, відзначалося в протоколі, — за рішенням 389

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 39.

⁹ Газ. «Нова Рада», 4 листопада 1917 р.

¹⁰ Газ. «Киевская мысль», 4 листопада 1917 р.

¹¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 359.

¹² Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 387.

голосів має бути зроблена шляхом негайного скликання Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹³.

Прийняте рішення не було визнанням буржуазно-націоналістичної Ради. Цей крок більшовиків був проявом тонкої, гнучкої тактики, розрахованої на звільнення мас від впливу Центральної ради.

В. І. Ленін у своїй класичній праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» відзначав, що залучення на бік свідомих пролетарів тих трудящих, що перебувають у полоні дрібнобуржуазних партій, не робиться швидко. «Це — тривалий процес, і скороспілим «рішенням»: «ніяких компромісів, ніякого лавірування» можна тільки пошкодити справі посилення впливу революційного пролетаріату і збільшення його сил»¹⁴.

Буржуазні націоналісти сприйняли це рішення як початок наступу більшовиків на Центральну раду. Вони розуміли, що скликаний з'їзд Рад перетворить націоналістичну Центральну раду у Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів України, яка і зосередить владу в своїх руках.

Один з буржуазно-націоналістичних діячів С. Єфремов прямо писав про це: «Визнання більшовиків — це данайський дарунок, який спочатку треба добре оглянути й зважити, ніж брати до вжитку»¹⁵. І це свідчення не було поодиноким.

«Ми ясно бачимо,— писала газета «Нова Рада» 8 листопада,— що більшовики й думки не мають припинити боротьби за владу, що визнаючи на словах найвищим органом Центральну раду, вони вперто йдуть до своєї мети — «Вся власть Советам!..» Тільки до способів інших беруться! Саме оті перевибори Ради і мають віддати всю владу до їхніх рук».

Так оцінювали дії більшовиків не тільки українські соціалісти-федералісти та українські есери, але й українські есдеки. Їх центральний орган «Робітнича газета» у передовій від 5 листопада, озаглавленій «Наші і їхні завдання», відмічала: «В той момент, коли Рада і секретаріат приступають до негайного скликання українських установчих зборів, коли через короткий час на місце Ради мають стати установчі збори України, в сей момент більшовики скликають свій крайовий з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів для організації влади на Україні. Отже сей з'їзд направлено проти Центральної ради. Проти сього з'їзду ми ставимо гасло установчих зборів України»¹⁶.

Всі українські націоналістичні партії виступили єдиним фронтом проти рішення Київської Ради про перетворення Центральної ради в Центральну Раду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У Харківській Раді спостерігалась така ж картина. Пленум Ради 10 листопада після виступу Ф. А. Сергеева (Артема) більшістю в 120 голосів проти 75 прийняв його пропозицію*, в якій визнавалося, що і «на Україні, як і в усій іншій Росії, вся влада і на місцях, і в центрі має належати з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Української республіки і виділеним з нього Центральній Раді і Генеральному секретаріату, і докласти всіх зусиль, щоб скликати у найкоротший строк Українські установчі збори»¹⁷.

¹³ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 387.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 53.

¹⁵ Газ. «Нова Рада», 5 листопада 1917 р.

¹⁶ «Робітнича газета», 5 листопада 1917 р.

* Газ. «Русская жизнь» від 12 листопада 1917 р. наводить дещо інші дані — 120 — «за», 79 — «проти».

¹⁷ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов (1917—апрель 1918 гг.), Харьков, 1957, стор. 264; збірник документів «Большевицкие организации Украины (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.)», стор. 150 наводить його неточний зміст.

На основі прийнятої резолюції складачі збірників документів роблять такий висновок: «у деяких більшовицьких організаціях України існувало неправильне уявлення про те, що влада Рад на Україні може бути встановлена через Українські установчі збори»¹⁸. Проте наведена резолюція не дає підстав для подібного її тлумачення. Всі свої думки про долю майбутньої влади на Україні більшовики пов'язували тільки із з'їздом Рад, про що недвозначно було сказано в документі. Щодо питання про Установчі збори, то більшовики йшли на їх скликання, знаючи, що цей лозунг користується у масах певною підтримкою, на що неодноразово вказував В. І. Ленін.

Зовсім необгрунтоване й обвинувачення, висунуте харківським більшовиком, ніби вони відстоювали «думку про можливість співіснування влади Рад і влади Генерального секретаріату Центральної ради — найзлішого ворога робітників і селян України»¹⁹.

Розглянута резолюція, а також інші наявні матеріали не дають підстави для подібного висновку. Жодного угодовництва і поступок у найважливішому питанні про владу більшовики Харкова не допускали. Вони не уявляли собі спільного існування двох класово ворожих організацій.

Діюча Центральна рада та її Генеральний секретаріат мусили негайно поступитися владою перед організаціями з подібними ж назвами, але зовсім іншим класовим змістом. Така влада мала бути утворена на з'їзді усіма Радами України. Про це йшлося на Харківській загально-міській конференції РСДРП(б). В одноголосно прийнятій 9 листопада резолюції про поточний момент вказувалося: «позиція, що базується на лозунгу «Вся влада як у центрі, так і на місцях — Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів!» була й залишається єдино спроможною утримати в руках трудящих мас завоювання другої революції Жовтневих днів і зміцнити її найважливіше завоювання — владу пролетаріата й найбільшого селянства»²⁰. Спеціальний пункт резолюції стосувався питання про владу в Харкові: «зусилля більшовицьких фракцій у Радах мають бути спрямовані до підведення Харкова під загальний знаменник російської влади — влади Рад»²¹.

Херсонські більшовики в питанні про владу також не йшли на поступки. На зборах Херсонської Ради 3 листопада при обговоренні питання про владу резолюція меншовиків і есерів про «однорідний соціалістичний уряд» дістала лише 49 голосів. Значна кількість депутатів — 139 чоловік проголосували за пропозицію українських есерів і соціал-демократів про визнання Центральної ради крайовою владою на Україні і «однорідного соціалістичного уряду» в Росії. Але найбільшу кількість голосів — 166 набрали більшовики. Прийнята резолюція закликала до повсюдного встановлення влади Рад.

«Загальні збори вважають, — відзначалося в ній, — що єдиними органами влади на місцях і в центрі мають бути Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; тільки уряд, що вийшов з Рад і підзвітний їм, спроможний вирішити всі корінні питання війни і революції і захистити її від будь-яких спроб контрреволюційних виступів імущих класів і довести країну до Установчих зборів. Поза Радами немає революційної демократії. Без Рад революція загине»²².

¹⁸ Харьков и Харьковская губерния..., стор. 510; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 628.

¹⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 628.

²⁰ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 146.

²¹ Там же.

Більшовики Херсона погоджувались визнати Центральну раду лише в тому разі, коли вона буде докорінно реорганізована.

Голова Херсонського комітету РСДРП(б) В. Ліпшиц у статті «Національне самовизначення України» писав: «Ми нічого не маємо проти визнання Центральної Української ради вищим крайовим органом, але ми вважаємо, що Рада має бути сконструйована з дійсно демократичних елементів України. А елементи ці — робітники, солдати і селяни, згуртовані в своїх Радах»²³.

Протягом листопада і перших днів грудня багато Рад Волині, Чернігівщини, Полтавщини та інших місць України, де переважали більшовики, виступили з резолюціями подібного змісту²⁴. Наприклад, пленарне засідання Кременчуцької Ради робітничих і солдатських депутатів на Полтавщині затвердило 30 листопада рішення, в якому проголосувалась необхідність встановлення на Україні влади робітників і селян. В цьому документі підкреслювалось, що до складу новоутвореної Центральної Ради «мають входити виключно представники всіх Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»²⁵. Із спогадів голови цієї Ради Г. Ф. Лапчинського, опублікованих свого часу в «Червоному шляху», видно, як більшовики поступово підводили тих, хто перебував під впливом Центральної ради, до необхідності її заміни Радою робітничих та солдатських депутатів. «Наші кременчуцькі богданівці вітали більшовицьку революцію в Петербурзі, [і] дуже кривилися кожного разу, коли ми зачіпали Центральну раду. Але скоро до них ми найшли шлях: вони вже погоджувалися з нами, коли ми їм казали: «Українську Центральну раду треба перебудувати так, щоб вона складалася з самих представників від Рад робітничих, селянських та козацьких депутатів»²⁶.

Але зовсім іншими були справи у тих Радах, де більшовики ще були у меншості. Там їм протистояв об'єднаний табір російських і українських дрібнобуржуазних партій. Російські меншовики та есери, які навесні 1917 р. вороже ставились до Ради, після Жовтня ввійшли з нею у тісний контакт. Його основою була ненависть до більшовицької партії та першого робітничо-селянського уряду. Загроза повсюдного встановлення Радянської влади примусила забути старий розбрат. Меншовики та есери готові були визнати будь-кого, аби був підтриманий їх лозунг створення буржуазного «однорідного соціалістичного уряду».

Кінцева політична мета і завдання українських і російських угодівців узгоджувалися. Якою б соціалістичною фразеологією не прикривалися лідери Центральної ради, їх політичною метою було створення буржуазної держави. Про це досить відверто заявляв потім в еміграції глава Генерального секретаріату горезвісний В. Винниченко, який у своїй книзі «Відродження нації» писав: «Ми не допускали навіть думки про зруйнування буржуазної держави... Ми знали тільки одну державу — буржуазну, сучасну, з усіма її усталеними органами й апаратами. Ми вірили в її вічність, непохитність, незмінність... Ми рішуче нічого не

²² Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 90.

²³ Газ. «Солдат и рабочий», 24 листопада 1917 р.

²⁴ Большевинские организации на Украине (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 504; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 457, 460, 506; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1918 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 52; Известия Юзовского Совета Р. и С. Д., 16 грудня 1917 р.; Полтавський обласний державний архів (ПОДА), ф. 4042, оп. 1, спр. 5, арк. 198, 199; спр. 6, арк. 97, 98, 99.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 457.

²⁶ Журн. «Червоний шлях», 1925, № 1—2, стор. 144.

міняли в суті тієї державності, що була за часів Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її — замість синє-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний».

В угодівських Радах блок меншовиків і есерів провів свої резолюції, але й в таких Радах більшовики, перебуваючи у меншості, продовжували обстоювати свою тактичну лінію щодо скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, який мав обрати робітничо-селянську Центральну Раду.

На загальних зборах Конотопської Ради робітничих і солдатських депутатів, скликаних 23 листопада разом з ротними і профспілковими комітетами після тривалого обговорення було запропоновано дві резолюції — більшовицька і націоналістична. Більшовицька дістала лише 70 голосів, тому пройшла друга резолюція, що дістала 121 голос²⁷. Проте, через кілька днів Конотопська Рада прийняла резолюцію, запропоновану більшовиками, згідно з якою вищою владою в країні визнавалася РНК, влада на місцях передавалася Радам, і мав бути скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад, що переобрав би Центральну раду²⁸.

В середині листопада Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів прийняла резолюцію, в якій висловила готовність «ввійти з Українською радою, що утворила тимчасовий крайовий уряд у діловий зв'язок в усіх питаннях, що мають загальне значення для усього краю...»²⁹ За цю резолюцію голосували 85 українських та російських меншовиків та есерів, що об'єдналися. Проти неї голосували 60 чоловік при 8 тих, що утрималися.

Якою ж була позиція миколаївських більшовиків? Ось що писала з цього приводу «Трудовая газета»: «Крім цієї (Наведеної вище.— Ю. Г.) резолюції була запропонована також резолюція більшовиків, яка полягала, приблизно, в наступному. Визнаючи право на самовизначення України, більшовики вважають, що для забезпечення становища пролетаріату влада на місцях має бути в руках Рад. Останні з свого сердовища обирають Центральну Раду»³⁰.

Отже, миколаївські більшовики займали в цьому питанні таку ж тверду позицію, як і більшовики в інших Радах України. Приблизно такою ж була картина і у Вінницькій Раді, де 16 листопада обговорювалося питання про поточний момент.

Більшовики й тут виступили цілком самостійно, з своєю платформою і рішуче обстоювали її. Ні про який блок з націоналістами не могло бути й мови. На поступки в головному питанні про Радянську владу в центрі і на місцях вони не йшли.

На засіданні міської думи обговорювались питання, які напередодні розглядала Рада. М. Тарногородський від імені більшовиків заявив: «вважаючи єдиною владою, що відповідає революційним трудящим масам усїєї Росії і України,— влади Р.Р.С. і С.Д., фракція більшовиків визнає верховною владою на Україні Центральну Українську раду, складену на Всеукраїнському з'їзді Р.Р.С. і С.Д. і виділений ним виконавчий орган.

Влада на місцях має належати Р.Р.С. і С., що перебувають у даній місцевості»³¹.

Точні дані про резолюції, прийняті в деяких інших Радах відсутні,

²⁷ «Черниговская земская газета», 8 грудня 1917 р.

²⁸ «Робітнича газета», 1 грудня 1917 р.

²⁹ «Трудовая газета», 16 листопада 1917 р.

³⁰ Там же.

³¹ Вінницький обласний державний архів (ВОДА), ф. 262, оп. 1, спр. 22, арк. 362, 363.

але іноді, за непрямыми свідченнями, можна мати уявлення про становище в цих Радах і позиції більшовиків у них.

Окремі номери уманських газет, що збереглися, дають змогу з'ясувати позицію більшовиків Умані. Її висловив 21 листопада на загальних зборах Ради робітничих і солдатських депутатів доповідач з питання про владу більшовик І. Ю. Кулик. В короткому огляді він відзначив крах буржуазного Тимчасового уряду, який не зміг вирішити найкардинальніші питання і підкреслив, що тільки робітничо-селянська влада — Рада Народних Комісарів здійснить споконвічні прагнення трудящих. «Центральна рада і Генеральний секретаріат,— сказав І. Ю. Кулик,— не демократична влада». Він запропонував підтримати Раднарком і заявив «про необхідність переобрання Ц. ради, передачі влади в Умані Р. Р. і С. Д., створення ВРК і визнання за думою лише господарчих функцій»³².

Наведені факти про становище, що склалося в більшовизованих Радах, і про політику більшовицьких фракцій в угодівських Радах у листопаді 1917 р. незаперечно свідчать про те, що вагання щодо питання про владу Рад у більшовиків України не було. «Влада Радам у центрі і на місцях» — з цього революційного заповіту виходили більшовики України у своїй практичній діяльності. Один з визначних діячів боротьби за Радянську владу на Україні М. О. Скрипник писав з цього приводу: «Всі більшовики по всіх губерніях і повітах, так, як і в Росії стояли за лозунг: «Вся влада Радам!» — вся влада Радам в центрі і на місцях!» Цей лозунг був прийнятий всіма більшовиками на Україні і вони його широко популяризували серед робочих мас»³³. Коли ж з тактичних міркувань Центральної ради визнавалася крайовою владою, це робилося з такою істотною оговоркою, прийняття якої було рівноцінне ліквідації Ради.

Тактика більшовиків України у питанні про спільне скликання Всеукраїнського з'їзду Рад дістала підтримку з боку представника ЦК РСДРП(б) і народного комісара у національних справах Й. В. Сталіна у відомій бесіді, яка відбулася 17 листопада між ним і одним з керівників київських більшовиків С. С. Бакинським за участю генерального секретаря праці Центральної ради М. Порша³⁴.

Звертаючись до більшовиків України, Й. В. Сталін від імені Ради Народних Комісарів³⁵ говорив: «вы... должны немедленно взяться за созыв такого съезда, конечно, совместно с Радой. Если же она откажется сотрудничать с вами в этой области, что нам кажется маловероятным — то созвать его без Рады... Еще раз повторяю наше общее мнение: немедленно создать краевой съезд рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на Украине. Вопросы о советской власти в центре и на местах не допускают никаких уступок»³⁶.

Цікаво відмітити, що в усіх виданнях періоду культу особи часто цитувалися уривки з цієї бесіди про владу Рад в центрі і на місцях, про

³² Газ. «Уманское слово», 23 листопада 1917 р.

³³ М. О. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Україні, журн. «Червоний шлях», 1923, № 2, стор. 72.

³⁴ Бесіда була широко висвітлена в пресі того часу. Див. газ. «Пролетарская мысль», 18 листопада 1917 р.; «Робітничая газета», 19 листопада 1917 р. та ін.

³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 535.

³⁶ Там же, стор. 537.

³⁷ У повному обсязі ця бесіда по прямому дроту була опублікована в 1928 р. у додатку до книги «1917 год на Киевщине. Хроника событий» (К., 1929 р.), що стала тепер бібліографічною рідкістю. Окремі витяги з цієї бесіди були включені у збірник Й. В. Сталіна «Статті і промови про Україну», К., 1936. У збірці творів Й. В. Сталіна цей матеріал відсутній.

необхідність скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, але при цьому автори старанно уникали цитувати ті місця, де йшлося про скликання цього з'їзду разом з Центральною радою³⁷.

Сказане не бралось до уваги, оскільки випадало з прийнятої тоді спрощеної схеми боротьби за перемогу Радянської влади на Україні.

Отже, тактична лінія більшовиків України відповідала завданням розвитку соціалістичної революції на Україні, сприяла зростанню політичної активності мас. І все ж у ряді більшовицьких організацій Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Північної Таврії, а також у Радах цих частин України, мало місце нерозуміння всієї складності процесів, що відбувалися.

Подібне становище склалося у зв'язку з повідомленням Генерального секретаріату Центральної ради від 3 листопада про включення «до території єдиної України» Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини та Північної Таврії і III Універсалом Центральної ради (7 листопада), в якому це питання теж знайшло своє відображення.

Харківські більшовики, наприклад, одним з першочергових завдань висували проведення референдуму і як його кінцевий наслідок — створення відокремленої від України Донецько-Криворізької області. Цим ніби штучно відокремлювався розвиток соціалістичної революції в даному районі від загального ходу революційної боротьби на інших українських землях. В результаті утворювалося невірне уявлення про можливість існування Донбасу окремо від України. Потім обласницькі автономістські тенденції позначилися на рішенні I Всеукраїнського з'їзду Рад у резолюції про Донецько-Криворізький басейн. У ній відзначалося, що з'їзд «добиватиметься єдності Донецького басейну в межах Радянської республіки»³⁸.

Подібні відхилення при повній відсутності попереднього досвіду були можливі в зовсім новому процесі побудови радянської державності. Досоціалістичні формації мали, відзначав В. І. Ленін, — «добре розрахований, вже випробуваний екіпаж... А тут ні екіпажа, ні шляху, взагалі нічого, абсолютно нічого випробуваного раніше!»³⁹

Українські націоналісти у своїй пропаганді намагалися використати ці помилки, але вони вже не могли зупинити вируючої по всій Україні боротьби, яку вели робітничий клас і найбідніше селянство під проводом більшовицької партії.

Катеринославські більшовики, вірно викриваючи антинародну суть Центральної ради, проте, також допускали згадані помилки.

Керівник Катеринославської організації РСДРП(б) Е. І. Квірінг у своїх спогадах писав: «Зокрема, цікаво відмітити нашу позицію в питанні про визнання Катеринославської губернії складовою частиною Української республіки. В цьому питанні наша організація теж не відразу знайшла правильну мову. При обговоренні питання в міській думі і на пленумі Ради наша фракція визнала за необхідне передачу цього питання на розв'язання плебісциту. Помилка наша полягала не в тому, що ми визнавали необхідним плебісцит. Треба пам'ятати, що в той час ще проходили вибори у Всеросійські Установчі збори. І тому принципово пропозиція про плебісцит не мала собою нічого неправильного; але, по суті, сама постановка питання про необхідність плебісциту з цього питання показує, що сама організація ще не мала з цього твердого рішення»⁴⁰.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 576.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 171.

⁴⁰ Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині, Дніпропетровськ, 1957, стор. 76.

Подібні явища траплялися також на Херсонщині і в Таврії. Одним з істотних недоліків резолюцій, що приймалися тут, було неправильне ототожнювання України з Центральною радою, чого наполегливо доби- валися буржуазні націоналісти.

Рішуче викриваючи Центральну раду, Ради Донбáсу і Півдня України не завжди підкреслювали, що вони є невід'ємною частиною України. Так, наприклад, Єлисаветградська Рада висловилася проти приєднання Херсонщини до України, мотивуючи це тим, що Україну вті- лює Центральна рада. В дальшому Єлисаветградська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів взяла діяльну участь у відрядженні своїх представників на Всеукраїнський з'їзд Рад і відповідним доку- ментом від 6 грудня усунула недоліки попереднього рішення. У прийня- тому наказі делегату Всеукраїнського з'їзду Рад висловлювалася упев- неність, що боротьба за перемогу соціалістичної революції може бути успішно завершена лише в тому разі, «коли Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів оголосить себе право- мочною владою на Україні, відкинувши від себе місцевих буржуазних політиканів, діятиме у контакті з Радою Народних Комісарів»⁴¹.

Одеські більшовики допускали іноді не зовсім чіткі формулювання щодо Ради, але основна лінія більшості у даному питанні була вірною. Так, коли 14 листопада на Виконкомі обговорювалося питання про Раду, більшовики виступили із своєю резолюцією і не підтримали рі- шення меншовицько-есерівської більшості про незаперечне визнання Ради та її III Універсалу⁴².

Але в Одесі у більшому ступені, ніж у будь-якому іншому районі України, існували обласницькі тенденції. Національний склад міста і його географічне розташування сприяли розвитку таких поглядів.

Проте рішення Виконкому Одеської Ради робітничих депутатів від 6 грудня знаменувало значне зрушення з попередньої позиції. У прийня- тій резолюції ставилося завдання «провести повне об'єднання україн- ської і російської демократії навколо лозунгів революційної класової боротьби». Спеціальний пункт намітив вести «боротьбу за переобран- ня Центральної ради на Всеукраїнському з'їзді Рад»⁴³.

Вимога скликання Всеукраїнського з'їзду Рад і передачі на місцях влади Радам з схваленням була зустрінута трудящими всієї України. На загальних зборах робітників підприємств, засіданнях фабзавкомів і профспілок, численних солдатських мітингах висловлювалось нестрим- не прагнення замінити Центральну раду владою Рад⁴⁴.

Робітники підприємств поділяли позицію більшовиків і рішуче її підтримували. Прикладом може бути рішення мітингу, присвяченого питанню організації влади в країні, який відбувся у Київському Арсе- налі 22 листопада.

На мітингу виступили секретар Київського комітету РСДРП(б) Я. Б. Гамарник і один з лідерів УСДРП М. Порш. Дуже показовий ре- зультат мітингу. Після бурхливих дебатів, повідомляє газетна інформа- ція, «була прийнята всіма проти одного при семи тих, що утрималися, резолюція, запропонована Т. Гамарником...»⁴⁵ У резолюції вміщувалося привітання Раднаркому, схвалювались його перші декрети, а також висувалась вимога встановлення на Україні Радянської влади. Зокре- ма, йшлося про переобрання Центральної ради. Подібні рішення були

⁴¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 562.

⁴² Журн. «Летопись революции», 1931, № 1—2, стор. 243—244.

⁴³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 563.

⁴⁴ С. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957, стор. 36—44.

⁴⁵ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 441.

прийняті зборами робітників багатьох підприємств Києва та інших міст України.

Не тільки робітничий клас, солдати й матроси, але й трудове селянство України включилося у боротьбу за перехід усієї влади до рук Рад, і в цьому величезна заслуга ленінського декрету про землю, зустрінутого в селах з величезною радістю. Дії більшовицької партії зустріли глибоке розуміння і підтримку українського трудового селянства. На кожному кроці трудящі України переконувалися в тому, що Радянська влада є їх рідною робітничо-селянською владою. По селах України в цей період пройшли численні збори, на яких приймалися постанови, що вітали Радянську владу і вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду Рад⁴⁶.

Прагнення народу передати на Україні всю владу Радам примусило націоналістів змінити тактику. Приблизно всю першу половину листопада вони всюди доводили, що скликати Всеукраїнський з'їзд Рад зовсім недоцільно, оскільки Центральна рада «давно вже перетворилась у ту Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів, боротьбу за яку оце зараз ведуть російські соціалісти»⁴⁷.

Про боротьбу трудящих України за владу Рад націоналісти замовчували. У цитованій уже бесіді по прямому дроту з Петроградом член УСДРП Порш повторив версію буржуазних націоналістів: «Центральна рада за своїм складом є Радою Р. Сел. і С. Д.»⁴⁸ Лідери Центральної ради, знаючи, що Ради — дійсно народні органи влади, намагалися, граючи у слова, дезорієнтувати маси, створити в них неправильне уявлення про Центральну раду як про Українську Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів. У дійсності ж українські буржуазні націоналісти тримали твердий курс на ліквідацію Рад. Справжні їх погляди розкрилися в III Універсалі, що був зразком соціальної демагогії. Там нічого не говорилось про роль і завдання Рад, але чітко проводилась думка про Центральну раду як носія влади в центрі та про збереження буржуазних органів місцевого самоуправління, які мають сконцентрувати в своїх руках місцеву владу. Про те, що це була не випадкова обмовка, свідчить і резолюція ЦК УСДРП щодо поточного моменту, прийнята в день опублікування III Універсалу. В ній український народ закликався «енергійно підтримувати і зміцнювати У.Ц.Р., Г.С. і місцеве самоуправління»⁴⁹. Згодом Генеральний писар Центральної ради П. Христюк писав, що цими діями Рада відокремила себе, «від справді активістично-революційних органів української і неукраїнської демократії...»⁵⁰ Більшовицька газета «Пролетарская мысль» 10 листопада з приводу III Універсалу у спеціальній статті під назвою «Досить дипломатії» викривала ці маневри українських буржуазних націоналістів, що зображували себе справжніми захисниками прав трудящих, а насправді вели наступ проти організації робітників і селян. «Чому, — запитували більшовики, — універсал говорить про розширення прав органів місцевого самоуправління (наприклад, Київської думи) і жодного слова не гово-

⁴⁶ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 49; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 468, 617; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 48; Октябрь в Екатеринославе, стор. 227.

⁴⁷ Газ. «Народная жизнь», 16 листопада 1917 г.

⁴⁸ 1917 год на Киевщине, стор. 532.

⁴⁹ Там же, стор. 366—367.

⁵⁰ П. Христюк. Замітки і матеріали до історії Української революції (1917—1920 рр.), Відень, 1921, т. II, стор. 132.

рить про передачу влади на місцях Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁵¹.

Події, що розгорталися, ясно показували буржуазним націоналістам, що чинити опір скликанню з'їзду просто безглуздо. Він все одно мав відбутися хоч як би Центральна рада йому не протидіяла. Тоді українські націоналісти вдалися до підступного маневру і перейшли від невизнання з'їзду до його «рішучої підтримки». Націоналісти вирішили зірвати його, розчинивши представників Рад у масі спеціально дібраних «своїх людей». Для цього вони провели в середині листопада на так званій «Всеукраїнській раді робітничих депутатів» своє рішення відносно скликуваного з'їзду Рад. «Не погоджуйтесь з метою цього з'їзду,— сказано в інформації про роботу Всеукраїнської ради,— постановлено рекомендувати українському робітництву проводити на нього якнайбільше представників аби захистити свої інтереси»⁵².

Подібну ж діяльність розвинула й «Селоспілка».

Відчуваючи свою неминучу загибель, знаючи, що з'їзд Рад, який відбиває волю робітничого класу і трудового селянства, висловиться за передачу всієї влади в країні Радам, українські буржуазні націоналісти за кілька днів до з'їзду перейшли в наступ. В ніч на 30 листопада було розброєно революційні частини і арештовано ряд членів Виконкому Київської Ради.

Центральна рада скинула маску і перейшла до відкритої боротьби проти трудящих та їх організацій.

Виступаючи 30 листопада на загальних зборах Ради робітничих і солдатських депутатів, секретар Київського обкому партії Є. Б. Бош так схарактеризувала події, що відбувалися: «Рада відкрила своє обличчя... Завдання українського народу тепер таке: йому треба заявити, що політика Ради не його політика, що центральною владою має бути не Рада, що працює з Каледіним і нишком вночі розброєє солдатів, а Рада, обрана з'їздом Р.Р.С. і Сел.Д.»⁵³.

Виконком Ради наступного дня звернувся з закликem дати відсіч націоналістичній контрреволюції, влаштувати страйк солідарності з солдатами на знак протесту проти дій Генерального секретаріату, а також висунув вимогу звільнення арештованих товаришів і повернення зброї робітникам і солдатам.

Колишній лозунг переобрання Ради після зриву в Києві Всеукраїнського з'їзду Рад був знятий і замість нього більшовицькі організації України взяли прямий курс на збройну боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. З цього часу починається новий етап боротьби за Радянську владу на Україні.

Весь попередній період не був часом мирного співіснування Центральної ради і більшовиків. Наведені факти незаперечно свідчать про те, що цей період був насичений гострою політичною боротьбою більшовицьких організацій проти буржуазних націоналістів.

Тактика спільного скликання Всеукраїнського з'їзду Рад не була спробою примирення з Центральною радою. Більшовики всюди підкреслювали своє негативне ставлення до існуючого складу Центральної ради. Сам з'їзд було намічено перетворити на арену жорстокої боротьби з націоналістами.

Гнучкість тактики більшовиків полягала в тому, щоб примусити українських буржуазних націоналістів піти на скликання з'їзду і цим

⁵¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 527—528.

⁵² «Робітнича газета», 21 листопада 1917 р.

⁵³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 417.

визнати, що питання вищої крайової влади можуть бути вирішені лише з'їздом Рад. Ця мета була досягнута.

Тактична лінія більшовиків у Радах щодо переобрання Центральної ради зіграла свою позитивну роль. Вона наочно продемонструвала справжнє ставлення Центральної ради до дійсно народних органів влади — Рад робітничих і солдатських депутатів. Всією практичною діяльністю Рада різко відштовхнула навіть ті верстви українського селянства, які до цього часу схильні були бачити в ній свою крайову владу.

Для відриву трудящого селянства від впливу українських дрібно-буржуазних партій і залучення його на бік пролетаріату і його партії необхідний був час, щоб широкі маси на власному досвіді переконалися в контрреволюційності Центральної ради. Формування природного в тих умовах процесу революціонізації мас могло потягти за собою передчасний і приречений на невдачу виступ.

Характеризуючи тактику більшовиків у цей період, В. І. Ленін писав: «...коли б більшовицький пролетаріат спробував відразу, в жовтні—листопаді 1917 року, не зумівши виждати класового розшарування села, не зумівши *підготувати* і провести його, спробував «декретувати» громадянську війну або «запровадження соціалізму» на селі, спробував обійтися без тимчасового блоку (союзу) з селянством взагалі, без ряду поступок середньому селянинові і т. д.,— тоді це було б *бланкістським* перекрученням марксизму, тоді це було б спробою *меншості* нав'язати свою волю більшості, тоді це було б теоретичним безглуздом, нерозумінням того, що загальноселянська революція є *ще* революція буржуазна і що без *ряду переходів, перехідних ступенів*, зробити її соціалістичною у відсталій країні не можна»⁵⁴.

Розумна і гнучка тактика більшовиків дала чудові наслідки. Трудящі України наочно переконалися в тому, що Центральна рада нічим не краще Тимчасового уряду. Всім ходом подій вони були підведені до розуміння необхідності її ліквідації. Протягом дуже короткого строку Центральна рада опинилась у повній ізоляції. Тому так швидко, за якихось 6—8 тижнів на Україні повсюдно була встановлена влада Рад і український народ приступив до побудови своєї робітничо-селянської держави.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 273—274.

З історії інтернаціональних зв'язків

В. К. СУЛЬЖЕНКО

БРАТЕРСЬКА ДРУЖБА Й СПІВРОБІТНИЦТВО ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ТА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇН

Одним з найбільш знаменних явищ у розвитку світової системи соціалізму є процес невинного зміцнення дружби й співробітництва народів, що ґрунтується на закономірностях, властивих усім країнам, які стають на шлях соціалізму. «Практикою народів світової соціалістичної співдружності підтверджено,— зазначається в Програмі КПРС,— що їх братерська єдність і співробітництво відповідають найвищим національним інтересам кожної країни. Зміцнення єдності світової соціалістичної системи на основі пролетарського інтернаціоналізму — неодмінна умова дальших успіхів усіх держав, що входять до неї»¹.

Трудящі кожної соціалістичної країни вносять свій вклад у справу розвитку майбутньої світової співдружності народів, і в цьому вони справедливо вбачають конкретне виконання інтернаціонального обов'язку. Провідна роль у здійсненні широкого міжнародного співробітництва в інтересах миру і соціалізму належить нашій країні. Значним є внесок Української РСР — складової, невід'ємної частини великого Радянського Союзу. Тісне співробітництво, яке склалось на ґрунті соціалізму між трудящими західних областей України та їх братами з народно-демократичних країн, є чудовою ілюстрацією життєздатності ідей соціалістичного інтернаціоналізму.

В невеликій за обсягом статті немає можливості розкрити всі форми братніх зв'язків трудящих західних областей України з своїми друзями в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Румунії та інших країнах соціалістичного табору. В основі такого співробітництва лежить спільність найглибших економічних інтересів, боротьба за створення матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму. Участь трудящих західних областей УРСР в розвитку міжнародного соціалістичного поділу праці, в спеціалізації, кооперуванні, удосконаленні виробництва країн соціалізму можна проілюструвати на прикладі зовнішньоекономічних зв'язків Львівського економічного адміністративного району.

В 1957 р. тільки 23 львівські підприємства виготовляли продукцію на експорт для 20 зарубіжних країн, а в 1964 р. вже близько 100 заводів і фабрик надсилали промислову продукцію понад 200 назв у 67 країн світу, в тому числі майже в усі соціалістичні країни². В 1963 р. обсяг експортних поставок по раднаргоспу порівняно з 1957 р. зріс у два з половиною рази³.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 20.

² Газ. «Львовская правда», 16 жовтня 1964 р.

³ Газ. «Вільна Україна», 29 серпня 1964 р.

Основу експорту Львівського економічного району в народно-демократичні країни становить продукція машинобудівної, нафтової, хімічної, харчової та ряду інших галузей промисловості. В Німецьку Демократичну Республіку експортуються автотранспортувачі, долота для буріння нафтових і газових свердловин, електровимірвальні прилади, лаки, фарби. Румунія одержує автотранспортувачі, кінескопи, електролампи, лаки; Болгарія — сільгоспмашини, електроарматуру, нафтопродукти, медичне устаткування; численна за обсягом і номенклатурою продукція йде також у Польщу, Чехословаччину, Кубу та інші країни соціалістичного табору.

Майже 20 заводів і фабрик Львівського раднаргоспу виконують чесні замовлення чехословацьких друзів⁴. Промислова продукція Львівщини дістала високу оцінку в Чехословаччині. «Ми, чехословаки, — писав прес-аташе посольства ЧССР в СРСР Мирослав Мотл, — радіємо з того, що продукція львівських підприємств завоювала загальне визнання в нашій країні...»⁵

Львівський економічний район в свою чергу одержує з народно-демократичних країн різноманітне промислове обладнання й продовольчі товари. Так, Німецька Демократична Республіка поставляє устаткування для кондитерських фабрик і швейної промисловості, холодильні установки, вакуумні насоси. З Чехословаччини надходять універсальні фрезерні верстати, валкові дробарки, дозувальні пристрої, голки для панчішно-в'язальних автоматів, устаткування для взуттєвої промисловості. Румунія експортує, головним чином, запасні частини до бурових установок. Більша частина польського експорту в Радянський Союз призначається Україні, зокрема устаткування для цукрових заводів. Польські друзі діляться своїм виробничим досвідом, особливо в галузі цукрової промисловості⁶.

За останні роки розвиток економічних зв'язків набирає нових якісних змін і дедалі більше відповідає завданням координації народно-господарських планів соціалістичних країн, спеціалізації виробництва в рамках Ради економічної взаємодопомоги. Важливою віхою в розвитку співробітництва соціалістичних країн була червнева (1962 р.) нарада перших секретарів Центральних комітетів комуністичних і робітничих партій та глав урядів країн — членів РЕВ, яка ухвалила документ великого теоретичного і практичного значення — «Основні принципи міжнародного соціалістичного поділу праці».

По території західних областей УРСР проходить траса нафтопроводу «Дружба», робітники й інженерно-технічний персонал якого беруть безпосередню участь у розв'язанні дуже важливого завдання — задоволення зростаючих потреб хімічної промисловості ряду народно-демократичних країн необхідною сировиною. Цей нафтопровід, що пролягає від м. Куйбишева до м. Шведта в НДР, дає, зокрема, можливість побудувати нафтохімічні комбінати в ПНР, ЧССР та НДР. Практично майже весь імпорт нафти Угорщини, НДР, Польщі та Чехословаччини здійснюється з Радянського Союзу.

Лише за перший квартал 1964 р. на польській ділянці нафтопроводу було перекачано 450 тис. т нафти⁷. Про значення цієї гігантської споруди для промислового розвитку сусідніх країн переконливо свідчать такі

⁴ Газ. «Вільна Україна», 2 вересня 1964 р.

⁵ Газ. «Львовская правда», 26 лютого 1964 р.

⁶ Тадеуш Ксенжек. 20 лет деятельности Общества польско-советской дружбы, журн. «Польский экспорт и импорт», 1964, № 3, стор. 47.

⁷ Газ. «Известия», 8 квітня 1964 р.

⁸ Н. Семин. Сотрудничество стран СЭВ и благосостояние народов, журн. «Международная жизнь», 1964, № 9, стор. 6.

цифри: наприклад, радянські поставки нафтохімічної сировини в Польщу дозволяють їй зменшити капіталовкладення не менш ніж на дві п'ятих і знизити собівартість продукції на 30—40%⁸. Чехословацька хімічна промисловість в 1964 р. вже переробила 5 млн. т сировини⁹, яка поступила по нафтопроводу «Дружба». Він став однією з найважливіших артерій народного господарства республіки.

Велику роль відіграє й будівництво нової траси газопроводу з Дашави у польську Сілезію. Цей трубопровід забезпечить природним газом багато новобудов ПНР, в тому числі й комбінат по виробництву азотних добрив у Пулавах. 3 грудня 1964 р. в Москві була підписана угода про будівництво газопроводу з СРСР в Чехословаччину¹⁰. Він візьме свій початок на Дашавському родовищі, пройде через Карпати, всю Східну й Центральну Словаччину і досягне Братіслави.

Важливе місце в розвитку економічних зв'язків, дальшому піднесенні народного господарства соціалістичних країн належить електроенергосистемі «Мир», яка об'єднує західноукраїнську електросистему з системами Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, НДР. Це яскрава ілюстрація до слів В. І. Леніна, що сучасна техніка вимагає не тільки електрифікації всієї країни, але й ряду сусідніх країн за єдиним планом¹¹. В енергосистему «Мир» увійде, зокрема, Бурштинська електростанція, яка є дослідно-показовою і споруджується з урахуванням найновіших досягнень науки й техніки. В 1964 р. на її будівництві побувала з метою обміну досвідом велика група спеціалістів-виробничників і вчених з ЧССР, ПНР, УНР, НДР, НРБ, РНР¹².

Характерною рисою розвитку інтернаціональних зв'язків на сучасному етапі є також міцніюча дружба підприємств, колгоспів, наукових установ, вищих учбових закладів, творчих колективів, шкіл СРСР і зарубіжних соціалістичних країн. Великого розмаху набрав широкий обмін досвідом у галузі партійного і державного будівництва, профспілкового, комсомольського, кооперативного та спортивного руху, дедалі активнішою стає діяльність товариств дружби тощо. Фактично, зараз майже немає галузі суспільного життя, де б не здійснювалось тісне співробітництво між братніми народами.

Водночас не можна розглядати це явище як щось стихійне. Інтернаціональному єднанню сприяє величезна, цілеспрямована організаторська й виховна робота марксистсько-ленінських партій та урядів соціалістичних країн. Питання зміцнення і дальшого прогресу світової системи соціалізму завжди стояло і стоїть у центрі уваги державного й партійного керівництва кожної з цих країн. Про це свідчить, зокрема, проведення в січні 1965 р. наради Політичного консультативного комітету держав — учасниці Варшавського договору, яка знаменувала новий етап у дальшому розвитку співробітництва й дружби братніх народів.

Комуністична партія Радянського Союзу після жовтневого і листопадового Пленумів ЦК КПРС (1964 р.), як і раніше, спрямовує свою діяльність на зміцнення дружби соціалістичних держав. «Комуністична партія Радянського Союзу і наш уряд, — заявив Л. І. Брежнев, — вважають своїм священним обов'язком робити все потрібне для того, щоб зміцнювати згуртованість соціалістичних країн на надійній основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму»¹³.

⁹ Газ. «Правда», 8 грудня 1964 р.

¹⁰ Газ. «Правда», 5 грудня 1964 р.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 107.

¹² Газ. «Львовская правда», 10 травня 1964 р.

¹³ Л. І. Брежнев. Доповідь про 47 роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1964, стор. 16—17.

Велику увагу цим питанням приділяє ЦК КП України. Так, лише в 1956 р. Президія ЦК ухвалила ряд важливих рішень: «Про заходи в зв'язку з місячником угорсько-радянської дружби» (у відповідності з постановою ЦК КПРС від 29 лютого 1956 р.), «Про проведення в Румунській Народній Республіці декади української літератури і мистецтва», «Про взаємний обмін товарами між країнами народної демократії та Українською РСР»¹⁴. Заходів щодо розширення зв'язків з соціалістичними країнами вживали партійні організації республіки і в наступні роки, гаряче підтримуючи ініціативу трудящих.

Стало вже доброю традицією встановлення зв'язків між колективами споріднених підприємств західних областей України і народно-демократичних країн. Так, наприклад, автобусники Львова і міста Сянок (ПНР) уклали договір про соціалістичне змагання між своїми підприємствами. У це змагання з боку польських друзів включилась 31 бригада соціалістичної праці і понад 200 бригад, які борються за це почесне звання¹⁵. Бригада комуністичної праці Львівського автобусного заводу, яку очолює тов. Милян, змагалась з бригадою соціалістичної праці, керованою Євгеном Хитла. Польські автобудівельники використали все краще з досвіду львів'ян. Нещодавно, звітуючи на заводському мітингу про підсумки виконання договору, директор «Автосану» Вітольд Щепаняк сказав, що у змаганні колективів перемогла дружба¹⁶.

Досвідом роботи львівських автобусобудівельників цікавляться також друзі й з інших соціалістичних країн. Лише в 1963 р. на Львівському автобусному заводі побувало понад 300 робітників та інженерно-технічних працівників різних підприємств, в тому числі чехословацького заводу АЗЛ «Прага», Бухарестського автозаводу та ін.¹⁷

Колективи Львівського електролампового і телевізорного заводів — великих сучасних підприємств співробітничать з трудящими соціалістичних країн (НДР, Польщі, Угорщини та ін.). Особливо тісні ділові зв'язки були встановлені з робітниками й інженерно-технічними працівниками підприємств «Тесла-Рожнов» і «Тесла-Орава» Чехословацької республіки, які систематично обмінюються з львів'янами досвідом, технічною документацією на нове обладнання і т. ін. Підтримуючи ділові й дружні контакти, директор Львівського електролампового заводу т. Кудлай, інженери тт. Купрій, Онищак, Дубина, Траубе, робітники тт. Цолта, Коновалов, Вишневецький, Кунинець та інші в 1964 р., в свою чергу, відвідали чехословацьких товаришів. Всього на підприємстві «Тесла-Рожнов» уже побувало близько двадцяти львівських спеціалістів¹⁸. Обмінюються делегаціями також колективи телевізорних заводів Львова та м. Нижна на Ораві¹⁹.

У радянському Закарпатті, що межує з чотирма соціалістичними країнами, тільки за період 1958—1960 рр. побувало 113 делегацій, до складу яких входило понад 1300 чоловік²⁰. В свою чергу, трудящі Закарпаття відвідують зарубіжних друзів. Закарпатські садоводи, гостюючи в Угорщині, переконались, що там у сільськогосподарських кооперативах

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 56, од. зб. 761, арк. 231; од. зб. 766, арк. 58; од. зб. 769, арк. 36.

¹⁵ Газ. «Львовская правда», 26 січня 1964 р.

¹⁶ Газ. «Радянська Україна», 19 листопада 1964 р.

¹⁷ Газ. «Вільна Україна», 4 лютого 1964 р.

¹⁸ Газ. «Вільна Україна», 29 серпня 1964 р.; газ. «Львовская правда», 19 листопада 1964 р.

¹⁹ Поточний архів Львівського обкому КП України. Довідка про дружні зв'язки колективу Львівського телевізорного заводу з колективами підприємств ЧССР, стор. 1—2.

²⁰ В. М а л а н ч у к. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 657.

догляд за садами кращий і врожайність вища, ніж у деяких колгоспах Закарпаття. Досвід сусідів вивчався й впроваджувався. З цієї метою на радянсько-угорському кордоні, в Берегівському районі, ще п'ять років тому був закладений «Сад дружби». Тепер він займає площу в 73 га, а через рік розшириться до 105 га²¹. На обеліску перед входом до саду викарбувано напис українською і угорською мовами: «На честь нерушимої, вічної дружби народів Радянського Союзу і Угорської Народної Республіки закладений цей сад».

З якої б сфери життя ми не брали факти братньої дружби народів, її завжди відрізняє велика душевність, сердечність, найщиріше бажання бачити нові творчі успіхи та соціалістичні завоювання. Не один рік міцніють зв'язки між токарем, Героєм Соціалістичної Праці Володимиром Гургалем та його друзями, кращими виробничниками з Польщі, Румунії та інших соціалістичних країн, зокрема румунським робітником Ніколаєм Васу. З цього приводу В. Гургаль писав: «З кожним роком коло моїх побратимів в країнах народної демократії стає все ширшим. Якщо ж врахувати, що свій досвід зарубіжним друзям передають тисячі, а то й десятки тисяч радянських робітників, то можна собі уявити цю величезну силу, яка діє на користь будівництва соціалізму»²².

Велике значення в розв'язанні важливих народногосподарських завдань має співробітництво колективів науковців, а також окремих учених. Вчені Львівського політехнічного інституту підтримують творчі зв'язки із своїми колегами з 10 соціалістичних країн. Наукові досягнення політехніків стають надбанням зарубіжних сусідів. Так, наприклад, учені інституту створили нову марку скляних ізоляторів «ЛИС-11», які поставлені на міжнародній лінії високовольтної електропередачі «Мир», де й пройшли практичну перевірку²³.

На основі теоретичних розробок радянських учених польські геологи відкрили Тарнобжезьке родовище сірки на Жешувщині. Спеціалісти Роздольського гірничохімічного комбінату на Львівщині допомогли польським друзям побудувати підприємство на базі цього родовища, близько 100 польських робітників провідників спеціальностей удосконалювали свою майстерність в Роздолі²⁴. І тепер між цими підприємствами існує тісна дружба, вони постійно обмінюються делегаціями²⁵.

Широкі інтернаціональні зв'язки має Львівський ордену Леніна державний університет ім. Ів. Франка. За останні роки тут виступили з лекціями видатні вчені ряду соціалістичних країн. Так, курс з історії геології прочитав чехословацький учений, професор Д. М. Андрусов, курс з рентгеноструктурного аналізу — професор Людвік Хробак з ПНР; для студентів механіко-математичного факультету лекції читав професор Люблінського університету Ю. Белецькі, а для географів — професор цього ж університету Ф. Угорчак²⁶.

Протягом 1946—1962 рр. Львівський університет лише з Народної Республіки Болгарії відвідали: професор Софійського університету Любомир Антрейгін, декан філологічного факультету цього ж університету Симеон Русакіле, літературознавець Стойко Божковський, поети і

²¹ Газ. «Львовская правда», 9 квітня 1964 р.

²² Газ. «Вільна Україна», 1 травня 1960 р.; В. Гургаль. Сторінки робітничого життя, К., 1963, стор. 136—138.

²³ Газ. «Вільна Україна», 12 грудня 1964 р.

²⁴ В. Маланчук. Под знаменем інтернаціоналізма, журн. «Коммунист» (Литва), 1964, № 2, стор. 49.

²⁵ І. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, стор. 345.

²⁶ Поточний архів Львівського обкому КП України. Довідка про інтернаціональні зв'язки Львівського державного університету ім. Ів. Франка, стор. 3.

письменники -- Тодор Харманджіле, Іван Радою, Ангар Тодоров та ін.²⁷

Творчі зв'язки людей праці та науки, літератури і мистецтва здійснюються також через широко розвинутий книгообмін, пресу, радіо і телебачення.

На сторінках львівських газет не раз виступали робітники, діячі науки і мистецтва Чехословаччини, зокрема письменники Т. Святоплек, Геца Вчелічка, вчені Ф. Буріанек, Я. Ланг, літературознавці В. Жідлицький, М. Етлікова, робітник Я. Флорик та ін. У практику ввійшов обмін газетними полосами та тематичними статтями. Так, львівська обласна преса вміщує матеріали з жешовської газети «Новіни жешовске», постійно обмінюється тематичними сторінками з польською воеводською газетою «Кур'єр любельські» та угорською «Дунантун напло». Газета «Радянська Волинь» дає передруки з люблінської «Штандар Люду», а «Закарпатська правда» вміщує статті, підготовлені редакцією газети Східнословачького краю «Віходословенске новіни» тощо. Водночас преса зарубіжних соціалістичних країн публікує матеріали про успіхи комуністичного будівництва в СРСР. Так, у газетах Люблінського й Жешовського воеводств ПНР були видруковані сторінки, підготовлені редакціями «Львовской правды» і «Вільної України»²⁸.

Закарпатське обласне видавництво «Карпати» друкує багато книжок вітчизняної класичної і радянської літератури для народної Угорщини. З 1958 по 1962 рр. для УНР видано угорською мовою 43 назви книг загальним тиражем 1381 тис. примірників²⁹. Ця робота позитивно оцінена угорською громадськістю; будапештський журнал «Орсаг вілаг» відзначав, зокрема, видання в Ужгороді творів радянських письменників, що пишуть угорською мовою³⁰.

Велику роботу в справі культурного обміну ведуть бібліотеки. Наукова бібліотека університету ім. Ів. Франка підтримує зв'язки з 50 книгошвищами різних країн світу³¹, в 1963 р. вона здійснювала книгообмін з 12 соціалістичними країнами та 35 капіталістичними³². Зокрема, велика кількість літератури — збірників наукових праць з різних галузей знання надходить з НДР: від науково-дослідних установ, університетів та бібліотек Берліна, Лейпціга, Галле, Потсдама й інших міст³³. В свою чергу, бібліотека надсилає в НДР видання Львівського університету.

Для розвитку культурних зв'язків характерним є також обмін творчими колективами, окремими виконавцями; декади літератури, мистецтва, тижні книг, присвячені братнім країнам тощо. Велику роль у цьому відіграє діяльність товариств дружби з зарубіжними країнами, а також Львівського обласного Будинку дружби народів.

Дружні стосунки школярів СРСР і соціалістичних країн надзвичайно сприяють вихованню підростаючого покоління в дусі пролетарського інтернаціоналізму. В багатьох школах, дитячих закладах створені гуртки та клуби інтернаціональної дружби. Так, на Всепольському з'їзді юних друзів СРСР піонери Львівщини й Жешувщини уклали договір дружби. Цілий ряд шкіл Львова, Дрогобича, Закарпаття, Ровенщини, Буковини, Тернопільщини, Волині підтримують зв'язки із школярами

²⁷ Там же, стор. 4.

²⁸ Партійний архів Львівської області, ф. 3, оп. 4, од. зб. 634, арк. 5.

²⁹ В. Шамовский. Из опыта интернационального воспитания трудящихся, журн. «Коммунист Украины», 1962, № 10, стор. 66.

³⁰ Газ. «Закарпатська правда», 11 жовтня 1964 р.

³¹ Газ. «Вільна Україна», 4 грудня 1964 р.

³² Поточний архів Львівського обкому КП України. Довідка про інтернаціональні зв'язки Львівського державного університету ім. Ів. Франка, стор. 5.

³³ Газ. «Львовская правда», 7 жовтня 1964 р.

Польщі та інших соціалістичних країн³⁴, де також утворюються учнівські організації друзів Радянського Союзу. Лише на Жешувщині існує близько 900 таких гуртків, що охоплюють понад 70 тис. юнаків і дівчат³⁵. Традиційною стала щорічна урочиста піонерська лінійка, яка проводиться на радянсько-чехословацькому кордоні. В ній бере участь шкільна молодь обох країн³⁶.

Розвитку дружніх зв'язків сприяють обмін делегаціями, туризм. За останні п'ять років понад 1000 делегацій трудящих Львівщини відвідало Польську Народну Республіку, стільки ж делегацій з ПНР побувало на Львівщині, крім того здійснено обмін десятками «автобусів дружби»³⁷. Перебування делегацій у братніх країнах підпорядковується, як правило, благородній меті — зміцненню співробітництва. Колгоспники-передовики з Ходорівщини та Золочівщини під час перебування в ПНР детально знайомилися з економікою польського села, виступали з розповідями про розвиток сільського господарства на Львівщині. В свою чергу, делегація селян Люблінського і Жешовського воеводств гостювала в українських друзів³⁸. У 1961 р. у Польщі побували працівники народної освіти Львівської області, які поділилися своїм досвідом по зміцненню зв'язків школи з життям³⁹.

Характерним явищем є розвиток туризму. В 1963 р. Львівську область відвідало майже 4,5 тис. чехословацьких громадян, а близько 400 туристів з Львівщини виїжджали до братньої Чехословаччини⁴⁰. В цьому ж році близько 800 трудящих Львівщини побували в 12 зарубіжних країнах. Серед них — працівники підприємств, будівельники, діячі науки й культури, викладачі, партійні та радянські працівники, колгоспники⁴¹. Більшість туристів знайомиться з життям соціалістичних країн. Так, в 1964 р. Чехословаччину відвідало 417 чоловік, Румунію — 240, Болгарію — 190⁴².

В Програмі КПРС вказується, що в процесі широкого співробітництва в усіх галузях господарського, суспільно-політичного і культурного життя зміцнюватиметься економічна база світового соціалізму⁴³. Це є вирішальною передумовою перемоги над капіталізмом у всесвітньому масштабі. Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу завданням всебічного зміцнення світової системи соціалізму, розвитку співробітництва між соціалістичними країнами, дальшому згуртуванню їх під прапором марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

³⁴ Дрогобич, Львів, 1964, стор. 134—137; газ. «Львовская правда», 27 листопада 1964 р.; Комунізм і побут, К., 1963, стор. 50; журн. «Коммунист Украины» 1962, № 10, стор. 65.

³⁵ Газ. «Вільна Україна», 23 листопада 1963 р.; газ. «Львовская правда», 21 квітня 1964 р.

³⁶ Газ. «Закарпатська правда», 15 вересня 1964 р.

³⁷ Газ. «Вільна Україна», 13 жовтня 1964 р.

³⁸ Партійний архів Львівської області, ф. 3, оп. 4, од. зб. 623, арк. 196—197.

³⁹ Там же, од. зб. 634, арк. 266.

⁴⁰ Газ. «Львовская правда», 12 грудня 1963 р.

⁴¹ Газ. «Львовская правда», 5 лютого 1964 р.

⁴² Газ. «Вільна Україна», 12 грудня 1964 р.

⁴³ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 118.

І. Д. ОЧАК

ЮГОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ НА УКРАЇНІ
(1917 р.)

Одним з яскравих проявів впливу російського революційного руху в 1917 р. було те, що в Росії і на Україні серед військовополонених слов'ян виникли революційні організації. Автор даної статті поставив своїм завданням показати, як розвивались і діяли югослов'янські Комітети і Революційний Союз на Україні в 1917 р. Революційній діяльності серед югослов'янських військовополонених до Великої Жовтневої революції присвячено роботи югославських авторів Лахи¹ і Б. Храбака². Остання присвячена діяльності нелегальних Комітетів у Югослов'янському добровольчому корпусі в період від Лютневої буржуазно-демократичної революції і до Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. Робота «Югослов'янський добровольчий корпус в Росії 1914—1918 рр.»³ присвячена діяльності солдатських Комітетів. Цінним матеріалом при вивченні даного питання є мемуари активних діячів югослов'янського революційного руху в Росії Н. Груловича⁴ «Югослов'яни у війні і Жовтнева революція», неопубліковані спогади Н. Чудновського (М. Ковачевича)⁵ «Київський революційний союз»⁶, мемуари колишнього командира Югослов'янського добровольчого корпусу в Одесі генерала М. Живковича⁷. Для написання даного повідомлення були використані також матеріали архівів: Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ЦПА ІМЛ), Центрального Военно-історичного (ЦДВІА), Зовнішньої політики СРСР (АЗП СРСР) та інших архівів, періодична література.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. відіграла значну роль у пробудженні політичної активності серед солдатських мас Югослов'янського добровольчого корпусу, розташованого в Одесі і на околицях⁸. Повалення царизму і створення Рад знайшли широкий відгук серед частини солдат і офіцерів Добровольчого корпусу, які за прикладом російських солдат почали вимагати організації Рад солдатських і офіцерських депутатів⁹. Формально можливість організації Рад (Комітетів) в Добровольчому корпусі ускладнювалась тим, що він мав свій статут і був незалежний від російського командування. І коли командування Югослов'янського корпусу дізналося про вимогу

¹ Л а х М и л а н. Напредни покрет у југословенском добровољачком корпусу пред Октобарску револуцију «Војноисторијски гласник», жовтень, 1957, № 5.

² D r. B o g u m i l H r a b a k. Komiteti u jugoslovenskoј dobrovoljačkoј vojsci w Rusiji 1917 godine. Istorija XX veka. Zbornik radova t. III, Beograd, 1962.

³ Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилаг историји добровољачкоч, покрета (1914—1918), Београд, 1954.

⁴ Н и к о л а Г р у л о в и ч. Југословени у рату и Октобарској револуцији. Београд, «Просвета», 1962.

⁵ Н. Чудновський (Никола Ковачевич) народився у 1894 р. в Дервенті, серб, учасник громадянської війни в Росії, член РКП(б) з 1918 р. Один з організаторів перших Комітетів (Рад) в Добровольчому корпусі, член першого керівництва Югослов'янської групи РКП(б). Учасник громадянської війни в Іспанії. Нині пенсіонер, проживає в Югославії.

⁶ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 1—50.

⁷ Дневник В генерала Живковића. Рукопись. Микрофильм. Војно-історијски Институт ИНА, Београд.

⁸ Югослов'янський добровольчий корпус був організований в 1917 р. До складу його входили 1 і 2 сербські дивізії, сформовані ще в 1916 р. з колишніх військовополонених сербів, хорватів і словенців, які опинилися в Росії після першої світової війни. Добровольчий корпус був підпорядкований російському головнокомандуючому.

⁹ ЦДАРА, ф. 28661, оп. 3, спр. 885, арк. 19.

солдат і частини офіцерів створити Комітети, воно використало цю формальність для того, щоб відмовити.

На початку березня 1917 р. до начальника штабу Добровольчого корпусу з'явилися два офіцери 2-го полку і заявили, що вони мають намір зустрітися з командуючим і просити його дозволити організувати у них Ради, як це зроблено в російській армії¹⁰. Спочатку командуючий дав згоду, а через два дні було винесено рішення, що в корпусі все повинно залишитись без змін¹¹. На знак протесту 25 офіцерів заявили про вихід з корпусу¹². Вони були піддані репресіям, заарештовані і передані військовим керівникам як військовополонені¹³. А офіційні сербські кола звинуватили їх у неблагонадійності і зрадництві, як «агентів Штюрмера»¹⁴, «австрійських шпигунів» і т. ін.

Як повідомляла газета «Новое время», конфлікт, який виник в Одесі між хорватськими, сербськими, словенськими офіцерами і командуванням Добровольчого корпусу, закінчився тим, що 25 офіцерів хорватів і словенів, 42 юнкера було заарештовано¹⁵.

Заарештовані офіцери направили меморандум Одеській Раді солдатських і офіцерських депутатів. До Верховного головнокомандуючого російської армії звернулись два підпоручика-словенця з вимогою від імені звільнених офіцерів і юнкерів, щоб, по-перше була організована комісія з участю їх представників для негайного розслідування правильності пред'явлених обвинувачень офіцерам і юнкерам; по-друге, щоб звільнені офіцери були переведені до російської армії, а юнкера зараховані в російські військові училища. Ставилась також вимога дозволити солдатам-добровольцям вступати до російської армії, або в робітничі дружини, щоб «боротися в рядах демократичної російської армії за перемогу Росії над спільним ворогом», а це означало для них «боротися і за своє національне майбутнє...»¹⁶

Російський головнокомандуючий, якому був підлеглий Добровольчий корпус телеграфував про свою згоду на введення в сербських частинах полкових і ротних Комітетів, а Одеська Рада солдатських і офіцерських депутатів, з згоди начальника штабу Одеського військового округу генерала Маркса, ухвалила: «Всі офіцери, заарештовані сербським командуванням, мають бути негайно звільнені»¹⁷.

Під тиском широкої громадськості офіцери були звільнені і вислані в різні міста. Їм було дозволено перейти до російської армії, а згодом всі офіцери Добровольчого корпусу повністю дістали права російських офіцерів. В повідомленні начальнику штабу Одеського воєнного округу від 7 травня 1917 р. з Петрограда вказувалось, що офіцерам, колишнім військовополоненим, які вступили в Добровольчий корпус, видавати зарплату, столові та інші види постачання на основі діючих законоположень і за нормами, прийнятими для відповідних чинів російської армії, при чому чин майора в Добровольчому корпусі зрівняти з чиним підполковника¹⁸. Згодом командування корпусу змушене було «погодитись» і на організацію Комітетів у зв'язку з тим, що в частинах Добровольчого корпусу стали стихійно створюватись нелегальні солдатські Ради.

¹⁰ Югословенски добровољачки корпус..., стор. 147.

¹¹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 33.

¹² Югословенски добровољачки корпус..., стор. 149.

¹³ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 3-зв.

¹⁴ Там же, арк. 118.

¹⁵ Газ. «Новое время», 8 квітня 1917 р.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 119-зв.

¹⁷ Архів зовнішньої політики СРСР (АЗПР). Особливий політичний відділ, рп. 474, спр. 283, арк. 163.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 1837, оп. 1, 1917, спр. 44, арк. 6.

А 30 березня був виданий наказ № 51 Головного штабу російських військ про організацію Комітетів у Добровольчому корпусі. Командуючий корпусом Живкович в своїх мемуарах з приводу цього писав: «Я був змушений зробити деякі поступки і дозволити запровадити в корпусі щось схоже на воєнні Комітети. Я націлив роботу цих воєнних організацій на питання харчування»¹⁹.

7 квітня 1917 р. штаб Добровольчого корпусу видав наказ про виконання розпоряджень Верховного командування²⁰.

Незабаром були проведені вибори Комітетів офіцерами штабу корпусу, які очолив лікар, підполковник Жерайич²¹.

Спочатку були створені ротні, а згодом батальйонні і полкові Комітети²².

Перевибори ротних Комітетів провадились щомісяця з метою, щоб більшість солдат взяла участь в демократичній владі, яку здійснював Комітет. Так обирались Комітети в полках, дивізіях і в корпусі. Створені на демократичних началах Комітети допомагали командирам у зміцненні дисципліни в частинах, контролювали грошові витрати, своєчасно повідомляли командування про зловживання. Проте з самого початку своєї діяльності Комітети виступали не в інтересах солдатських мас. В положенні про обов'язки ротних Комітетів указувалось, що «ротні обранці зобов'язані сповіщати командира про невдоволення в роті і пропонувати бажані заходи для швидшої ліквідації невдоволення, особливо стежити за тими солдатами, які схильні до втечі з частин, які підбурюють до втечі, або ведуть ворожу агітацію»²³. Таким чином, командування корпусу намагалось підкорити собі Комітети, використати їх проти революційного руху в корпусі²⁴. Генерал Живкович вважав, що головним завданням Комітетів є боротьба з «шкідливою агітацією»²⁵. В корпусі крім офіцерсько-солдатських Комітетів існували ще спеціальні офіцерські Комітети, які вирішували виключно офіцерські справи²⁶.

Проте основна роль у політичному вихованні солдатських мас Добровольчого корпусу належала нелегальним солдатським Комітетам, або, як їх називали, Військовим Комітетам. Основну роботу по створенню нелегальних Комітетів провадили ліві соціал-демократи, які були під впливом більшовиків²⁷, зокрема мали тісні зв'язки з більшовицькими організаціями Одеси. Учасники революційних подій в Добровольчому корпусі наприкінці 1916—1917 рр. Г. Пушич, М. Павлов стверджують, що ці зв'язки були встановлені ще до Лютневої революції, а Н. Ковачевич писав, що одеські робітники мали великий вплив на югослов'ян із Добровольчого корпусу²⁸. Були також встановлені зв'язки і з більшовицькою організацією Чорноморського флоту²⁹.

¹⁹ Дневник Генерала Живковића, стор. 180.

²⁰ Никола Грулович. Югословени у рату и Октобарској револуцији; Београд, стор. 124.

²¹ ЦДВІА, ф. 1938, оп. 1, 1917, спр. 444, арк. 1.

²² Југословенски добровољачки корпус..., стор. 171—172.

²³ Там же.

²⁴ Дг. Вегић и Габак. Орег. cit. стор. 293.

²⁵ Дневник Генерала Живковића, стор. 182.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 1, спр. 884, арк. 11.

²⁸ Як відомо, зараз в СРСР проживають учасники цих подій, персональні пенсіонери Е. М. Чопп, Г. М. Пушич, М. А. Павлов, С. И. Ивиц та ін.

²⁹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 18.

³⁰ Никола Грулович (1888—1959) серб, робітник. В період першої світової війни був у полоні в Росії. В 1916 р. вступив в сербську добровольчу дивізію. В 1918 р. Н. Грулович став членом РКП(б), брав активну участь в діяльності Югослов'янської комгрупи РКП(б) і був комісаром 1-го Югослов'янського комуністичного полку. Повернувшись на батьківщину, він був членом ЦК КПЮ учасником і керівником

12 березня 1917 р. члени підпільної організації корпусу Н. Грулович³⁰, Н. Ковачевич та інші провели перший нелегальний мітинг, на якому було близько 500 солдатів. Більшовики ознали югослов'янських революціонерів з роботою Рад в російських частинах. Нелегальні Ради під впливом більшовиків і революційної агітації вимагали миру, хліба і т. ін. Соціал-демократи Н. Грулович, Н. Ковачевич, І. Матузович³¹ (стали пізніше більшовиками) та інші провадили революційну агітацію серед військовополонених.

Перший масовий революційний виступ югослов'янських солдатів був зв'язаний з підготовкою до пролетарського свята 1 Травня 1917 р. Ініціаторами і організаторами його були члени ротного Комітету 1-ої дивізії соціал-демократи Никола Ковачевич, Максим Чанак³², Спасоє Стеїч³³, Лазар Чолич та ін. Головну роль у проведенні мавки відіграли робітники — соціал-демократи (4 лимарі, 3 ковалі, 4 тесляри, 2 шевця та група возіїв³⁴), які зв'язалися з телеграфістами штабу дивізії — Н. Груловичем, С. Лазичем, Л. Манойловичем, І. Шипошичем (пізніше вони стали комуністами).

Дізнавшись про підготовку до першотравневого виступу солдатів корпусу, командир дивізії заборонив їм виходити на вулицю в день 1 Травня³⁵. Напередодні пролетарського свята начальник штабу 1-ої дивізії Белич видав таємне розпорядження про заборону офіцерам і солдатам брати участь у першотравневій маніфестації і призначив за містом чергове заняття³⁶. Напередодні 1 Травня вночі зібрався Військовий Комітет, який прийняв рішення разом з російськими братами вийти на вулицю. З старостою села Болгарка, поблизу Вознесенська, де розмістилися частини Добровольчого корпусу, домовилися за приміщення для проведення зборів, на які з'явилося 50—60 озброєних делегатів. Резолюція, прийнята на зборах, закликала солдат узяти участь в першотравневій демонстрації. В ній також вказувалося на поліпшення матеріального постачання солдат, наводилися факти крадіжок з боку командування дивізії, ставилась вимога про притягнення до судової відповідальності частини вищих офіцерів, які брали участь у катуванні і розстрілі солдатів без суду під час операції в Добруджі³⁷.

Н. Ковачевич вважає, що саме на зборах був створений Югослов'янський революційний Військовий Комітет — союз робітників і селян перюдягнутих у солдатські шинелі³⁸. З цим можна погодитись лише частково, тому що перші Комітети в Добровольчому корпусі почали створюватись наприкінці березня 1917 р.

Першотравнева демонстрація 1917 р. у Вознесенську пройшла ус-

ком національно-визвольного руху 1941—1945 рр., а після війни працював заступником голови народної Скупщини Народної республіки Сербії.

³¹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 1, спр. 885, арк. 20.

³² Максим Чанак, серб, робітник, соціал-демократ, загинув під Катеринославом, де він очолював загін Червоної гвардії на початку 1918 р.

³³ Спасоє Стеїч, серб, робітник. Військовополоненим потрапив до Добровольчого корпусу. На Добруджанському фронті був тяжко поранений. Після виходу з Добровольчого корпусу служив в Червоній гвардії. В 1920 р. повернувся на батьківщину, в Югославію, а в 1921 р. був заарештований за замах на життя короля Олександра. Смертний вирок йому було замінено 20-річним ув'язненням. В 1941 р. разом з групою комуністів зробив підкоп у в'язниці і втік до партизанів. Загинув у 1943 р. (Див. Лубомир Милин. Бели терор, «Борба», 22 листопада 1956 р. Вр. 312, стор. 4; «Komunist», 22.XI, 1957).

³⁴ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 20.

³⁵ Югословенски добровољачки корпус..., стор. 120; ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 21.

³⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 113-зв.

³⁷ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 20—21 (Оригінал виявити не вдалося)

³⁸ Там же.

пішно. З 2-ої бригади в ній взяло участь близько 80%³⁹ солдатів, хоч унтер-офіцерів у ній було дуже мало³⁹. Серед останніх був соціал-демократ Максим Чанак, під керівництвом якого пройшла колона демонстрантів з червоним прапором і співом «Марсельези»⁴⁰.

Направлені проти демонстрантів пікетники з Добровольчого корпусу відмовились стріляти в них, а частина їх приєдналась до демонстрантів⁴¹. Було заарештовано лише 11 учасників першотравневої демонстрації⁴².

Очевидець подій Д. Сердич розповідає, що в селі Болгарці напередодні демонстрації черговий офіцер, погрожуючи зброєю, наказав члену Комітету Н. Ковачевичу зняти з грудей червоний бант. Дізнавшись про це, солдати, незважаючи на рішення Комітету виходити на демонстрацію без зброї, почали знімати багнети і ховати їх в рукави. Біля штабу 4-го полку черговий офіцер намагався зупинити сербів, які йшли в колонах разом з російськими робітниками, звернувшись до них з закликом: «Серби, назад!» У відповідь хтось з солдат вигукнув: «Серби назад ніколи не йшли!» Ці горді слова підхопив Н. Ковачевич і зкомандував: «Серби, вперед!» Солдати витягли приховані багнети, а ті, хто не мав їх, почали брати каміння і кидати їх в офіцера, який після цього втік. Демонстрація з співом «Марсельези» пішла далі по вулицях міста⁴³. Пліч-о-пліч з російськими робітниками йшли югослов'яни.

Солдати Добровольчого корпусу вірили, що з перемогою Лютневої революції і з створенням солдатських Комітетів можна буде справедливо вирішити ряд наболілих питань⁴⁴. Проте їх надії були передчасними.

В Добровольчому корпусі все більше відчувався революційний накал. Солдати і частина офіцерів не хотіли більше служити, почалось масове залишення Добровольчого корпусу⁴⁵. Цей рух був прямим результатом, з одного боку, режиму, що існував у корпусі, з другого — революційної агітації місцевих Рад. У численних мітингах, організованих місцевими Радами на околицях Одеси, активну участь брали і добровольці⁴⁶. Під впливом революційних подій в корпусі командування вирішило провести плебісцит, щоб виявити, хто бажає піти з корпусу, а хто залишитися в ньому⁴⁷. При цьому командування заявило, що залишитися в корпусі — це патріотичний обов'язок кожного.

В квітні 1917 р. пройшов плебісцит. Більшість солдатів і офіцерів не хотіли служити в Добровольчому корпусі. Одні залишали корпус з революційних міркувань, інші просто не бажали служити в ньому (тих, що вибули з корпусу, називали дисидентами).

Правильна оцінка дисидентського руху була дана пізніше в органі Югослов'янської комуністичної групи при РКП(б) в газеті «Всемирная революция»: «Дисидентський рух був відгуком російської революції в

³⁹ Югословенски добровољачки корпус..., стор. 169. Інші джерела вказують, що в святкуванні взяло участь 250 солдатів і офіцерів. Див. ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 894, арк. 24.

⁴⁰ Югословенски добровољачки корпус..., стор. 169.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 22.

⁴² Там же, спр. 894, арк. 24.

⁴³ Там же, спр. 884, арк. 21—22.

⁴⁴ Н. Грулович. Дисидентски покрет, «Современик», № 5, 1957, стор. 684.

⁴⁵ За деякими даними, з корпусу в травні 1917 р. пішло близько 80% його складу. (Див. ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 894).

⁴⁶ Югословенски добровољачки корпус..., стор. 166—167.

⁴⁷ 8 березня 1917 р. було прийнято рішення сербського уряду, згідно з яким кожний югослов'янський доброволець є солдатом сербської армії. Якщо він загине, то його сім'я одержить після війни 5 га родючої землі. Генерал Живкович, дізнавшись про це рішення, висловив жаль, що ці заходи не були раніше вжиті.

серцях югослов'ян. Дисиденство, по суті, було революційним рухом, воно означало злам тісних пут націоналістичних традицій...»⁴⁸

В результаті плебісциту з Добровольчого корпусу до 3 травня 1917 р. пішло близько 6000 солдатів, 120 офіцерів, 41 юнкер і декілька офіцерів-чехів⁴⁹. Солдатів направляли в табори для військовополонених в Київ (Дарниця) і Катеринослав, а офіцерів передавали повітовим військовим начальникам Одеси і Катеринослава.

В Київський табір 17 травня прибуло 3700 дисидентів, яких було розподілено так: в робітничі дружини вступило 1826⁵⁰ (з них у київському Арсеналі працювало 300, в авіаційному парку — 500⁵¹, 325 повернулось до Дарницького табору, 27 вступило до російської армії, 582 влилось в югослов'янський ударний батальйон, організований з колишніх добровольців, 122 в результаті додаткового опиту повернулися назад у Добровольчий корпус, в Одесу, де на цей період лишилась лише половина попереднього складу, 800 втікли⁵².

Масове залишення офіцерами і солдатами корпусу викликало занепокоєння серед командування, яке терміново стало шукати виходу. Сербська місія в Росії зі згоди сербського уряду направила командирів корпусу відповідну «Інструкцію»⁵³, яка передбачала ряд заходів, які задовольняли вимоги солдатських мас. Інструкцією визнавались Комітети, передбачалась реабілітація офіцерів, виключених з корпусу за політичну агітацію, скасовувались фізичні покарання та інші дії, «які ображали релігійні і національні чи сімейні почуття». «Серби, хорвати і словенці — суть три частини одного і того ж народу, які різняться лише назвою», — говорилося в Інструкції. В ній було записано, щоб «голосуванням офіцерів дати кожному полку назву якої-небудь історичної або живої особи, міста, наприклад, трьом полкам дати сербські, трьом — хорватські і двом — словенські назви»⁵⁴. В інструкції було написано також про необхідність читання для солдатів лекцій з національної історії, економіки, про цілі війни. Вжиті заходи викликані були не лише положенням у корпусі, а також невдоволенням місцевого населення розквартируванням сербських військ в Олександрівську та інших місцях. В одній з телеграм місцевого населення Тимчасовому уряду зазначалось, що «перебування в місті і повіті сербської дивізії загрожує спокою населення і майну. Все населення вважає за необхідне перевести або розпустити для сільськогосподарських робіт дивізію»⁵⁵. Проте, російське командування ніяк не реагувало на це, воно було заінтересоване у збереженні корпусу і використанні його в майбутньому з контрреволюційною метою⁵⁶. Ті, хто залишився в Добровольчому корпусі, були направлені в Мурманськ і Архангельськ, де іноземні інтервенти намагалися залучити їх до контрреволюційних загонів⁵⁷.

Таким чином, Лютнева буржуазно-демократична революція і революційний рух, який виник під її впливом серед югослов'ян, привели до ліквідації югослов'янського Добровольчого корпусу. Російська революція знайшла широкий відгук серед військовополонених югослов'ян, змусила їх серйозно замислитись над тим, де треба шукати вірний шлях до

⁴⁸ Газ. «Всемирная революция», 8 червня 1918 р.

⁴⁹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 118.

⁵⁰ Там же, арк. 228.

⁵¹ Там же, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 480.

⁵² Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 228.

⁵³ Там же, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 27.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 30.

⁵⁶ V. K. (Ošćak). Osuječeno Spremanje atentata. «Revolucija», Zagreb, 1958, № 1, стор. 24.

⁵⁷ Д. Гајућ. Генерални штрајк, 1919, Београд, 1951, стор. 28—29.

соціального і національного визволення. Революційний рух, який знайшов свій вияв в формі Рад у Добровольчому корпусі, а також сутичок між солдатами і офіцерами напередодні і особливо після лютого 1917 р. був по суті класовою боротьбою. Під впливом російського революційного руху в Добровольчому корпусі і серед військовополонених посилювався процес політичної диференціації. Падіння російського царизму фактично спричинилося до розшарування серед військовополонених на революційну і буржуазно-націоналістичну течію. Останню очолювали представники «Югослов'янського комітету»⁵⁸. Після Лютневої революції особливо активізували свою діяльність представники «Югослов'янського комітету». На сторінках газети «Славенски југ» — орган «Югослов'янського комітету» і Добровольчого корпусу було вміщено привітання Тимчасовому уряду, розраховане на те, що останній надасть допомогу Югослов'янському комітету⁵⁹. А коли поширився дисидентський рух, газета зверталася до національної свідомості і патріотичних почуттів югослов'ян, що знаходились в Росії, намагаючись захистити їх від впливу солдатських комітетів.

Серед дисидентів, направлених у травні 1917 р. в Катеринослав і Київ, діяли Військові Комітети. Так, наприклад, Виконавчий Комітет, організований у Добровольчому корпусі в зв'язку з святкуванням 1 Травня, входив до складу київської групи дисидентів. Першу групу в складі 4935 солдат і офіцерів очолював Максим Чанак, якому було доручено організувати в катеринославській групі комітет дії⁶⁰. Керівниками «Комітету дисидентів» (або «Комітет 1-ої сербської дивізії») в Дарницькому таборі були Никола Грулович — головою, Мілан Добриєвич, Володимир Саламунович — заступниками, Никола Ковачевич — секретарем, Георгіє Чосич, Богдан Чолич, Лазар Манойлович, Душан Йосипович — членами Комітету⁶¹. В Дарницькому таборі колишні добровольці опинилися знову на положенні військовополонених. І тут, у таборі, солдатські Комітети розгорнули широку діяльність за поліпшення умов військовополонених. Особливо гостру боротьбу довелося вести з начальством табору, яке недружелюбно ставилося до добровольців, а також з агентами з Добровольчого корпусу⁶². В Києві був пропагандистський відділ сербської воєнної місії⁶³, яка з допомогою представників Тимчасового уряду вела агітацію серед добровольців у таборах за виїзд їх до Франції⁶⁴. За згоду виїхати добровольцям обіцяли звільнення з табору і надання таких же прав як і російським солдатам.

31 травня 1917 р. Комітет, обговоривши з югослов'янами Дарницького табору пропозицію сербської воєнної місії, заявив, що військовополонені не повернуться до Добровольчого корпусу і не поїдуть до Франції. В заяві Комітету вказувалось: «Нам краще бути російськими робітниками, ніж французькими генералами... Російський вільний народ наш суддя, він скаже своє слово — і ми з повним довір'ям чекаємо

⁵⁸ Югослов'янський комітет був організований в 1915 р. з числа втікачів з окупованих югослов'янських земель і буржуазно-політичних діячів. Комітет постійно перебував у Лондоні, а в Росії і США мав своїх представників.

⁵⁹ Газ. «Словенски југ», Одеса, 10. III, 1917 р.

⁶⁰ Н. Грулович. Назв. стаття, стор. 688.

⁶¹ ЦДВІА, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 223-зв.

⁶² ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 31—32.

⁶³ Dr. Ernest Turk. Zgodovinski opis pokreta Jugoslovenskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni. «Dobrovoljci kladivaryi jugoslavije 1912—1917 Ljubljana, 1936, стор. 73.

⁶⁴ ЦДВІА, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 223.

нашого (так і в оригіналі. Повинно бути «його» — І. О.) рішення. Ми слов'яни. Це треба розуміти нашим ворогам, і не дозволимо бруднити наше ім'я. Нам найдорожча за все наша матінка Росія»⁶⁵. Хоч у заяві Комітету не чітко сформульовані політичні вимоги, але вона свідчила про те, що солдатські маси йшли за Комітетом, за революційною Росією, хоч вони не розуміли її правильно.

Комітет звернувся до Київської Ради робітничих і солдатських депутатів з петицією анологійного змісту⁶⁶, направив своїх представників до Петрограду⁶⁷; перед комісаром Тимчасового уряду при Верховному головнокомандуючому Комітетом було поставлено питання про організацію Югослов'янської частини в складі російської армії⁶⁸. «Словенці, хорвати і серби з Австро-Угорщини, об'єднані з росіянами не тільки кров'ю і мовою, але й політичними поглядами, гаряче вітають російську революцію і всіх борців за свободу російського народу...,—писали члени Комітету.— Ми готові битися пліч-о-пліч з російським народом за здійснення спільних ідеалів: свобода наша в даний момент нерозривно зв'язана з свободою Росії. Щоб довести на ділі свою готовність, ми, словенці, хорвати і серби вирішили сформувати Югослов'янський добровольчий загін, який до укладення миру входить до складу російської армії»⁶⁹.

Комітет добився виходу частини добровольців з табору і дозволу на організацію Сербського ударного батальйону в Києві кількістю в 700 чол.⁷⁰ Через кілька днів Сербський ударний батальйон перейменували в Югослов'янський⁷¹. Серйозним успіхом Комітету було визнання обраного «Центрального Комітету Югослов'янського революційного ударного загону і робітничих дружин»⁷². Комітету вдалося вирішити ряд питань щодо слов'ян, які працювали в робітничих дружинах і на різних роботах у Києві та на його околицях.

Тимчасовий уряд, давши згоду на організацію батальйону, розраховував, що він за першим наказом вступить у бій⁷³. Як відомо, ні в зверненні до Тимчасового уряду, ні в петиції верховному командуванню не визначалося політичної лінії нової югослов'янської військової частини. В петиції вказувалось, що всі підрозділи, організовані з югослов'ян, повинні носити ім'я югослов'янських революційних загонів, командиром кожного загону має бути росіянин; командуванню надавались широкі права з метою агітації за вступ у ці загани, зокрема в югослов'янські⁷⁴. Влітку 1917 р. в батальйоні вже було 10% слов'ян з Добровольчого корпусу⁷⁵, тобто близько 700 чоловік⁷⁶.

Югослов'янський ударний батальйон на вимогу комітету перейменували в Югослов'янський революційний загін. Однак між командуванням загону і комітетом скоро виявилися суперечності.

⁶⁵ ЦДВІА, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 228.

⁶⁶ Там же, арк. 247.

⁶⁷ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 32.

⁶⁸ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 283. Питання про організацію югослов'янських ударних загонів для включення їх у склад армій Південного фронту (ставилось перед ставкою Верховного командування ще в травні 1917 р. (Там же, стор. 213), проте до організації першого загону приступили влітку 1917 р. в Дарницькому таборі.

⁶⁹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 166.

⁷⁰ ЦДВІА, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 389.

⁷¹ Там же, арк. 387.

⁷² Там же, арк. 344.

⁷³ Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 285.

⁷⁴ Там же, арк. 286.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же, ф. 1759, оп. 3, спр. 477, арк. 380

Поряд з формуванням югослов'янської військової частини під впливом революційних подій в Росії йшов процес консолідації революційно настроєних югослов'ян.

Влітку 1917 р. Київський Югослов'янський Центральний Комітет зв'язався з солдатськими Комітетами югослов'ян в Катеринославі, Вінниці, Кременчуці, Єлисаветграді, Миколаєві, Одесі, Могильові та в інших містах⁷⁷. Влітку 1917 р. була скликана розширена конференція, яка фактично стала установчим з'їздом Югослов'янського революційного союзу (ЮРС)⁷⁸. Точна дата скликання конференції не встановлена, очевидно, вона відбулася на початку червня 1917 р.⁷⁹ За підрахунками Н. Ковачевича ЮРС влітку 1917 р. налічував близько 20 000 членів⁸⁰. На конференції було обрано ЦК ЮРС, прийнято статут і ряд резолюцій, які визначали політичну лінію Союзу. Було прийнято рішення видавати газету «Югославянский революционер», редактором якої був Стефан Ландикушич⁸¹. На жаль, не знайдено ні статуту, ні газет (вийшло два номери). Привертає увагу один з документів могилівської групи югослов'ян, що ЮРС має «бути відповідальним органом перед російськими урядовими органами, з одного боку, і перед хорватськими, сербськими і словенськими народами — з другого...», виявляти увагу до поранених і інвалідів⁸². Очолював ЮРС Центральний Комітет, якому підпорядковувались Комітети в частинах. Головою ЦК був сербський соціал-демократ Максим Чанак, секретарем ЦК і головою батальйонного комітету Никола Ковачевич. До складу ЦК входили Урош Чонкич, солдат, робітник, серб (пізніше секретар югослов'янської групи РКП(б) в Самарі), Спасое Стеїч — робітник, серб, Никола Грулович — швець, серб, соціал-демократ (пізніше член і секретар ЦК югослов'янської групи РКП(б)), Іован Шипош — рядовий (пізніше секретар партійної організації 1-го Югослов'янського комуністичного полку⁸³, Емілій Чопп — службовець (пізніше комуніст, командир інтернаціонального полку в Саратові⁸⁴. В Катеринославі головою ЮРС був робітник, серб Данило Сердич (пізніше член РКП(б), командир Червоної Армії), секретарем — Мирославлевич — металіст, а членами — Д. Георгиевич — робітник (пізніше командир Червоної Армії і секретар Югослов'янської Ради робітничих і селянських депутатів у Москві), Лазар Чолич — селянин (пізніше командир Червоної Армії)⁸⁵.

В складі ЮРС було селян 90—95%, робітників лише — 2—3%⁸⁶. Саме цей класовий склад відбився і на характері діяльності ЮРС. На початку своєї діяльності Союз поставив своїм завданням боротися зі зброєю в руках проти австро-угорських поневолювачів і проти свого буржуазного уряду за національне і соціальне визволення югосло-

⁷⁷ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 31; ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 167.

⁷⁸ Н. Ковачевич називає його «Київський Югослов'янський революційний союз». Ця назва дуже звучує рамки його діяльності.

⁷⁹ 13 червня 1917 р. офіцер Добровольчого корпусу Гашпар Пекле, активний діяч ЮРС, звернувся до начальника штабу Верховного Головнокомандування з проханням дозволити видання газети сербською, хорватською і словенською мовами. (ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 167).

⁸⁰ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 91, 33. За повідомленням газети «Югославия» у вересні 1917 р. в ЮРС налічувалось близько 17 000 членів. (Див. газ. «Югославия», 1 (14) вересня 1917 р., стор. 60). В березні 1918 р. — 10 000 членів. (Див. ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 50/с., арк. 20).

⁸¹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 33, ф. 14, оп. 1, спр. 50/1.

⁸² ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 686, арк. 166, 166-зв.

⁸³ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 415, арк. 15.

⁸⁴ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 45; Архів Міністерства соцзабезпечення РРФСР, особиста справа 10612 с.

⁸⁵ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 45.

в'ян⁸⁷. ЮРС повинен був формально здійснювати керівництво Югослов'янським революційним загonom, офіцери⁸⁸ якого на чолі з підполковником Гойковичем (член таємного сербського націоналістичного товариства «Чорна рука») вели боротьбу проти ЮРС, тобто проти батальйонного Комітету. В батальйоні було так, що всі невідкладні питання спочатку обговорювались на засіданні Комітету, а якщо Комітет не міг розв'язати, вони виносились на обговорення ЦК ЮРС. Коли командир батальйону Гойкович вніс пропозицію перейменувати батальйон з «Югослов'янського» в «Сербський», що фактично було примиренням з королівським урядом, то солдати на чолі з Комітетом провалили її. На батальйонних зборах за пропозицією Комітету командиром був обраний Никола Грулович. Проте під впливом агітації офіцерів це рішення загальних зборів солдатів через кілька днів при таємному голосуванні незначною більшістю голосів було скасовано. Офіцери, використовуючи цей успіх, намагались перевести батальйон на Дон під приводом поліпшення харчування солдат. Фактично маневр був розрахований на надання допомоги контрреволюційним козачим отаманам. Але ця пропозиція була провалена⁸⁹. Коли влітку 1917 р. в Югослов'янський революційний загін приїхала без відома Комітету делегація офіцерів-козаків⁹⁰, солдати не повірили пропагандистам, які агітували їх боротися за «єдину неподільну Росію» проти Комітету, а підтримали рішення Комітету, в якому говорилося, що «проти Рад батальйон не піде тому, що Ради є представниками революційної Росії»⁹¹.

Разом з тим ЮРС ще не мав чіткої політичної лінії, бо керівництво його не було до кінця послідовне, а соціальний склад організації та її керівництва не однаковий. Проте революційні настрої при ускладненні обставинки завжди переважали.

15 і 16 жовтня 1917 р. в Москві проходив Всеслов'янський з'їзд, скликаний Тимчасовим урядом з метою використати старі слав'янофільські ідеї для зміцнення своїх позицій. Від ЮРС на з'їзд був обраний один з активніших діячів, член ЦК — Никола Грулович, а від революційного загону — поручик Янко Котник, від сербської буржуазної еміграції — Станое Станоевич⁹² і Олександр Белич⁹³. Представник ЮРС Никола Грулович, зрозумівши контрреволюційну спрямованість з'їзду, вирішив не брати в ньому участі. Тут, у Москві, Н. Грулович зустрівся з більшовиками, робітниками-сербами з мебльової фабрики — Теодором Никетичем і Петаром Михалчичем, які працювали в підпільній партійній організації Пресненського району Москви і були в Червоній гвардії. Разом з ними Н. Грулович брав участь 17 жовтня в зборах, на яких дізнався про підготовку до революційного перевороту. Повернувшись до Києва, Н. Грулович розповів товаришам про події в Москві, про підготовку серйозних революційних подій і поставив перед ЮРС

⁸⁶ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 33.

⁸⁷ Там же, оп. 1, спр. 885, арк. 47—48.

⁸⁸ Офіцери, як роз'яснює Н. Ковачевич, до ЮРС не приймалися, але частина їх, прогресивно настроєних, таких як Барабаш, Валгоні та ін., були членами комітетів і боролися проти вороже настроєної частини офіцераства. Пізніше вищезазначені офіцери стали комуністами і командирами Червоної Армії. Так, наприклад, Г. Барабаш в кінці 1918 р. був начальником штабу 4-ої Червоної Армії.

⁸⁹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 40.

⁹⁰ Командування Дарницького табору дозволяло представникам Добровольчого корпусу і Тимчасового уряду вести пропаганду серед солдат табору. (Див. ЦДВІА, ф. 1837, оп. 3, спр. 477).

⁹¹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 41—42.

⁹² Станоевич Станое (1874—1937) — сербський буржуазний історик.

⁹³ Белич Олександр (1876—1959) — вчений філолог, президент Сербської Академії наук.

вимогу більш рішучих дій. Але його не підтримала більшість і навіть ЦК ЮРС⁹⁴.

Боротьба за остаточну перемогу революційного крила в ЮРС збіглася з перемогою Великої Жовтневої революції в Росії. Для ЮРС почався новий етап, який ознаменувався участю багатьох його учасників в боротьбі за зміцнення всесвітньо-історичних перемог соціалістичної революції. Після встановлення Радянської влади ЮРС перейшов на бік більшовицької партії. Деякі члени Союзу брали активну участь у Жовтневому повстанні. В штурмі Зимового палацу активну участь брав Данило Сердич⁹⁵, багато членів Союзу в жовтневих подіях в Києві. Всі, хто вагався, відійшли від Союзу.

В кінці грудня 1917 р. в Києві відбувся 1-ий конгрес ЮРС⁹⁶, який мав визначити ставлення організації до революційних подій в Росії і в першу чергу до Великої Жовтневої соціалістичної революції і до буржуазно-націоналістичної Української Ради. В керівництві ЮРС були сили, які додержувались поглядів нейтралітету щодо подій в Росії. Ця позиція збігалася з політикою воєнної місії, яка докладала чимало зусиль, щоб захистити військовополонених — слов'ян від впливу ідей соціалістичної революції; і які підтримували контрреволюційні сили Росії. Це загострило боротьбу в середині ЮРС. Проте конгрес не тільки не усунув цих протиріч, а ще більше загострив їх.

Нові умови і нові завдання вимагали від ЮРС більш конкретних дій. Революційна група ЮРС, яка перемогла, зразу ж після конгресу приступила до організації спеціальних загонів Червоної Армії з числа колишніх військовополонених югослов'ян, розгорнула агітацію за Радянську владу, за участь югослов'янських робітників і селян в боротьбі за справу російських трудящих. В одному з документів ЮРС записано, що основне завдання Союзу, по-перше, вести революційну пропаганду серед військовополонених югослов'ян, по-друге, агітувати їх за вступ до лав Червоної Армії⁹⁷. Югослов'янський революційний загін був реорганізований в 1-ий Радянський революційний батальйон⁹⁸. Представники ЦК ЮРС були направлені в різні кінці країни для організації загонів Червоної Армії. Так, наприклад, Максим Чанак організував загін, боровся з німцями і гайдамаками під Катеринославом в кінці 1917 р.— на початку 1918 р. і героїчно загинув разом з своїм загonom⁹⁹. Член ЦК ЮРС Урош Чонкін організував у Самарі секцію Союзу і загін Червоної гвардії. Сам він загинув 1918 р. в боях з білочехами¹⁰⁰. Керівники катеринославської групи ЮРС з допомогою місцевої Ради організували 1-ий Сербський радянський батальйон на чолі з Данилом Сердичем¹⁰¹. Перші бої батальйону були разом з робітничим загonom Брянського заводу, латиським загonom і угорською ротою проти гайдамаків біля Катеринослава¹⁰².

Пізніше цей югослав'янський загін брав участь в боях під Царицином. Орган Наркомнацу «Жизнь национальностей» писала про діяльність ЮРС: «Югослов'янські революціонери, опинившись у російській

⁹⁴ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 41—42. И. Д. Очак. Данило Сердич — красний командир, М., 1964, стор. 80.

⁹⁵ ЦДАРА. Особиста справа № 168—015, арк. 583-зв.

⁹⁶ В документах ЮРС, що збереглися, про Конгрес немає ніяких відомостей. Дата та інші зведення, повідомлені автору див. Н. Грулович, який був учасником Конгресу.

⁹⁷ ЦДАРА, ф. 1, оп. 2, спр. 107, арк. 46-зв.

⁹⁸ Там же, ф. 28361, оп. 3, спр. 886, арк. 30.

⁹⁹ Там же, спр. 885, арк. 45; спр. 351, арк. 1—2.

¹⁰⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 420, арк. 2.

¹⁰¹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 885, арк. 10.

¹⁰² Там же, спр. 884, арк. 24.

армії, уже в період Керенського були активними захисниками російської революції, потім стали передовими борцями Червоної Армії»¹⁰³.

Діяльність ЮРС і піднесення революційного руху серед військовополонених югослов'ян викликали серйозне занепокоєння представників «Югослов'янського комітету» в Одесі і командування Добровольчого корпусу¹⁰⁴. Агенти «Югослов'янського комітету» розпочали роботу по створенню організації, яка б могла об'єднати всіх югослов'ян, що перебували на території Росії, з метою протиставити її ЮРС. 17 грудня 1917 р. в Одесі були скликані збори для організації так званого «Югослов'янського Союзу»¹⁰⁵, в програмному документі якого вказувалось, що він є «організацією військовополонених югослов'ян в Росії». Керівництво «Югослов'янського Союзу» прагнуло об'єднати всіх сербів, хорватів і словенців з числа військовополонених для боротьби проти австрійців і угорців. Таким чином ненависть до Австро-Угорської монархії підмінювалась ненавистю до трудящих австрійців і угорців. Основним завданням керівники «Югослов'янського Союзу» вважали об'єднання «сербів, хорватів і словенців у єдину демократичну державу»¹⁰⁶. Всі ці маневри були розраховані на те, щоб відвернути увагу югослов'ян від активної участі в революційних подіях Росії, переконати їх, що захист завоювань російської революції — не їх кровна справа.

З метою посиленої агітації серед колишніх югослов'янських добровольців і військовополонених в місцях, де знаходились югослов'яни, «Югослов'янським Союзом» були створені спеціальні агітаційні групи¹⁰⁷.

Проте «демократичні лозунги» не могли обдурити військовополонених. Велика Жовтнева революція показала їм класову суть цих лозунгів. Тому більшість військовополонених пішла не за буржуазно-націоналістичними діячами, а за російськими робітниками і селянами, в перемозі яких вони бачили запоруку рішення і своїх соціальних та національних проблем. Не допомогли «Югослов'янському комітетові» і організації в Одесі і Петрограді в кінці 1917 р. з «консульськими повноваженнями» «Чорногорського товариства»¹⁰⁸.

Діяльність Югослов'янського революційного Союзу — першої масової революційної організації югослов'янських робітників і селян на території України мало велике значення. До моменту своєї ліквідації в березні 1918 р. керівництво ЮРС і більшість його членів перейшли на сторону Радянської влади і взяли активну участь у захисті її від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Навесні 1918 р. перед колишніми військовополоненими — югослов'янами стало завдання організаційного й ідейного згуртування на основі програми Комуністичної партії і більш активної участі в боротьбі за зміцнення Радянської влади. Для розв'язання цих нових завдань необхідна була революційна організація з більш чіткою програмою, що відстоювала б інтереси трудящих югослов'ян, які перебували в Радянській Росії.

¹⁰³ Газ. «Жизнь национальностей», 3 серпня 1919 р.

¹⁰⁴ «Югославия», Петроград, 1 (14) вересня 1917 р., № 9, стор. 54.

¹⁰⁵ Газ. «Словенский юг», 6 (19) січня 1918 р.

¹⁰⁶ Историски Архив ЦК СКЮ, № 17865, III, 3—1 (1718).

¹⁰⁷ Пізніше ці агітаційні групи були використані агентами сербської воєнної місії, які з'являлись в таборах і частинах Червоної Армії, де були югослов'яни і за допомогою фальшивих документів намагались вести пропаганду за вступ у Добровольчий корпус, інакше кажучи, в контрреволюційні загони.

¹⁰⁸ Державний Історичний архів Одеської області, ф. 3829, оп. 1, спр. 16, арк. 81.

СТЕПАН КОЗАК

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ
(1830—1863 рр.)

Поразка польського повстання 1830—1831 рр. показала класовий егоїзм шляхти. Її небажання задовольнити вимоги селянства, внаслідок чого повстання не мало підтримки з боку широких народних мас і було придушене царизмом.

Але передові сили польського національно-визвольного руху не припинили боротьби. Центром революційної думки став демократичний табір польських емігрантів, які утворили за кордоном свої політичні організації. Представники цього табору розуміли, що здобуття волі та національної незалежності неможливе без вирішення соціального питання.

Польське демократичне товариство, організатором якого був Й. Лелевель, у «Малому маніфесті» 17 березня 1832 р. заявило, що земля має бути спільною власністю, як і плоди праці на ній. Але, коли в керівництві цієї організації взяли гору прихильники буржуазно-демократичної ідеології, ліве, революційне крило, очолюване Т. Кремповецьким, вишло з Товариства. Причиною незгоди була промова Т. Кремповецького, виголошена під час відзначення других роковин повстання 1830 р., яку шляхетсько-буржуазні кола коментували так: «...При чужинцях нашу батьківщину було представлено як оплот варварства, польський народ поділено на бідних невільників і немилосердих катів; бунт Хмельницького названо вироком справедливості, помстою селян на шляхті, різню уманську — ...найкращою революцією, а Павлюка і Наливайка, Гонту і Дорошенка — героями великої справи. Про останнє повстання (1830—1831 рр.— С. К.) сказано, начебто воно було організоване шляхтою з метою повалення влади царя Миколи, щоб без обмежень ще більше пригноблювати селян, не поступаючись у деспотизмі перед царем»¹.

З цього видно, що польські революційні демократи поєднували національно-визвольну боротьбу з соціальною, вважаючи її рушійною силою селянські маси і міську бідноту. Своїми спільниками вони бачили інші народи, які боролися проти монархічних режимів, а серед них — український народ.

Прогресивні діячі польської еміграції, шукаючи реального виходу з глухого куту шляхетської політики, великого значення надавали зміцненню польсько-українських революційних зв'язків. В цьому їх погляд збігався з позицією об'єктивно-історичної правди, якої завжди дотримувався Т. Г. Шевченко у своїй творчості. Т. Кремповецький, наприклад, засуджував шляхту за те, що вона привела до занепаду Польщі, тримала народ у феодально-кріпосницьких тенетах. Об'єктом гострої сатири Шевченка були як польські, так і українські пани, що «людей запрягають в тяжкі ярма» та шкуру деруть «з братів незрячих гречкосіїв»; це — «не люди, а змії», які несуть відповідальність за те, що «Польща впала та й вас роздавила...»

Ідеологічна боротьба між двома таборами польської еміграції — демократичним і консервативно-монархічним — велась в умовах, несприятливих для шляхетсько-магнатського угруповання, очолюваного А. Чарториським. Переважну більшість в еміграції становили жовітри з селян, міщан і збіднілої шляхти, на яких великий вплив мали революційно-демократичні лідери — Т. Кремповецький, С. Ворцель, Я. Чинський, В. Вежбіцький. Порвавши з поміркованим Демократичним това-

¹ W Stulecie Wiosny Ludów, t. 5, Warszawa, 1953.

риством, Т. Кремповецький і С. Ворцель утворили в 1835 р. організацію «Люд польський» (громада «Грудзьондз»), до якої входили жовніри-селяни. У маніфесті цієї організації була чітко сформульована нова суспільно-політична програма, що відбивала інтереси більшості народу: селянських мас і міської бідноти. Жовніри-селяни бачили різницю між класовими інтересами народу і шляхти, протиставляючи батьківщину народну — шляхетській.

Висновки, зроблені революційними демократами з поразки повстання,— про те, що не шляхта, а трудовий народ є рушієм історичного прогресу, свідчать про новий, вищий етап розвитку польського революційного руху.

Ідеї соціального визволення й інтернаціонального єднання, висловлені Т. Кремповецьким, розвинули й члени громади «Умань», яка також входила до товариства «Люд польський». Сама назва «Умань» була запорукою «зв'язку майбутності» між Польщею і Україною. У відозві громади 1836 р. читаємо: «...Назву «Умань» прибрали ми з тією метою, щоб перед богом, батьківщиною і народом спокутувати провини батьків; щоб з народом українським встановити зв'язок відродження, зв'язок майбутності; щоб у спільній праці позбутись спільних страждань, змити спільну ненависть за переслідування народу, затерти криваві пам'ятки»². Отже, прогресивна польська еміграція відважно стверджувала історичну правду щодо причин уманської трагедії, викликаної самою польською шляхтою, яка гнобила український народ.

Проголошуючи революцію єдиним реальним шляхом національного й соціального визволення, громади «Грудзьондз» і «Умань» пов'язували її з боротьбою «за нашу і вашу волю». Пригноблені народи, «сльозами і кров'ю яких живляться тирані», повинні бути спільниками у цій боротьбі, бо неволя одного народу є одночасно кайданами для інших. Розрізнення народних мас Росії, Німеччини, Австрії і їх урядів підносить на вищий ступінь революційну свідомість діячів «Люд польського». Про це красномовно свідчить вияв солідарності з російськими революціонерами, які боролися проти самодержавства: «Росія терпить під ярмом так само, як і ми. Чи ж не об'єднати нам сили проти спільного ярма? Росія, яка була з нами в 1825 р., Росія, яка приймала нас, немов братів, в глибині Сибіру в 1831 р., Росія, яка в 1839 р. хотіла покликати до життя Польщу, звертаючись по її допомогу проти спільного гнобителя, чи ж буде проти нас?»³

У суспільній думці Росії і України було також два напрями в ставленні до польської справи. З одного боку — Герцен, Чернишевський, Шевченко розвивали ідеї єдності й дружби слов'янських народів, боротьби з усяким гнітом. З другого — реакційні слов'янофіли (Киреевський, Хом'яков, Погодін), які були знаряддям царської політики підкорення слов'ян самодержавству.

Польським питанням цікавились петрашевці та кирило-мефодіївці, до складу яких входили й представники польської прогресивної інтелігенції. «Книги пілігримства» А. Міцкевича мали значний вплив на формування світогляду членів Кирило-Мефодіївського товариства. Це найбільш помітно у «Книгах буття українського народу», особливо в їх політичній програмі: «Не згине Польща, її збудить Україна, яка не пам'ятає зла і любить свою сестру так, начебто між ними нічого не було»⁴.

Загальновідомо, яке значення для спільної справи російського, українського і польського народів — боротьби проти самодержавства мали ідейні зв'язки і дружба Чернишевського, Сераковського, Шевченка.

² S. Szpołanski. Lud Polski, Lwów, 1907, стор. 30.

³ M. Grad. O żołnierzach tulaczach, Warszawa, 1954, стор. 156.

Революційний світогляд видатних діячів слов'янських народів формувався в процесі взаємовпливу, взаємозбагачення суспільно-політичного руху Росії, України і Польщі досвідом визвольної боротьби.

В кінці 30-х і у 40-х рр. у Польщі спостерігається нове піднесення національно-визвольного руху, яким керували Ш. Конарський, Г. Каменський, П. Сценний, Е. Дембовський. Шимон Конарський був прихильником аграрної революції. На Україні він мав однотумців серед різночинної інтелігенції і прогресивного студентства Київського університету.

Великий вплив на розвиток подій мала ідеологія «Люду польсько-го», відозви якого до «братів-селян у країні» поширювались серед народу. Це й позначилось на маніфесті Національного уряду, створеного в Кракові 22 лютого 1846 р., де читаємо: «...матимемо волю, якої досі не було на землі, доб'ємось такого суспільства, в якому кожний житиме відповідно до заслуг і здібностей, не буде місця жодним привілеям..., земля стане безумовною власністю селян, не буде рабства, винагороду дістануть ті, хто боротиметься за всенародну справу»⁵.

Перелякані розвитком подій, польська шляхта і буржуазія знов зрадили народ, але і ця поразка не вбила його волелюбних прагнень. На арену боротьби вийшла нова сила, про яку К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «Серед поляків комуністи підтримують партію, яка ставить аграрну революцію умовою національного визволення, ту саму партію, яка викликала краківське повстання 1846 року»⁶.

У 50-х рр. XIX ст. різко загострилась криза феодально-кріпосницької системи в Росії. В зв'язку з економічною кризою і поразкою царизму в Кримській війні у Росії і Королівстві Польському склалася революційна ситуація. Назріло питання селянської реформи, навколо якої розгорнулась політична боротьба.

В цьому русі серед польської громадськості визначились два табори: «білі» й «червоні»⁷. Ідейне керівництво партією «білих», до якої входила шляхта і буржуазія, належало аристократичним колам, очолюваним А. Чарториським. Вони були чужі народові й добивались підтримки панівних класів Франції та Англії. Проти них виступила антифеодальна прогресивна партія «червоних», до якої входили представники буржуазно-шляхетської та різночинної інтелігенції. Внаслідок неоднорідності соціального складу в партії «червоних» накреслилось ліберально-буржуазне крило і ліве, революційно-демократичне. Представники цього останнього поєднували боротьбу за національну незалежність з боротьбою за ліквідацію феодально-кріпосницької системи, спираючись на народні маси і співробітництво з російським революційно-демократичним рухом. Ліве крило «червоних» очолювалось Я. Домбровським, З. Падлевським, З. Сераковським, які були однотумцями Герцена, Чернишевського, Шевченка.

Солідарність російських, українських і польських революціонерів знайшла свій яскравий вияв у підготовці польського повстання 1863 р. Відомо, що українець А. Потебня, який був тоді у Варшаві, входив до складу Варшавського комітету й відповідав перед всеросійською організацією «Земля і воля» за революційну діяльність у російських військових частинах, розташованих на території Королівства Польського. В

⁴ J. Golabek. Bractwo św. Cyryla i Metodego w Kijowie, Warszawa, 1935, стор. 215.

⁵ М. Град. Назв. праця, стор. 178.

⁶ К. Маркс, Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії, К., 1959, стор. 72.

⁷ P. Jasienica. Dwie drogi. O powstaniu Styczniowym, Warszawa, 1960.

цій справі А. Потебня підтримував контакт з Герценом, їздив до нього в Лондон по інструкції і одночасно привозив нелегальну літературу⁸. Ще в Петербурзі він познайомився з Я. Домбровським, а в 1862 р. у Варшаві став його найближчим співробітником, коли той очолив Центральний комітет повстанців, утворений за дорученням З. Сераковського.

Великий вклад у справу єднання польського, українського і російського народів вніс Я. Домбровський⁹. Цей невтомний борець «за нашу й вашу волю», як і інші польські революційні демократи, різко виступав проти шляхетських шовіністів. Проголошуючи право інших народів, зокрема й українців, на національну незалежність, він говорив: «Тільки сама нація має право вирішувати свою долю. Потреба волі, усвідомлена нацією, дає їй незаперечне право позбутись опіки; будь-яке нав'язування чужого впливу або влади є насильством. І це насильство стає тим більш огидним, коли його здійснює нація, яка бореться за свою власну незалежність»¹⁰.

Необхідно підкреслити, що велику роль у формуванні польсько-українських революційних зв'язків відіграла в цей час прогресивна інтелігенція, зокрема студентська молодь, її боротьба за перемогу демократичних ідей. В цьому плані слід відзначити контакти, що існували між українським, польським і російським студентством. Так, варшавський Академічний комітет мав безпосередні зв'язки з аналогічними комітетами Києва й Петербурга. Київ був тоді одним із значних центрів демократичної думки, яка поширювалась і серед «хлопомансько-українофільських» громад, зокрема польських. Їх члени були знайомі з революційною ідеологією емігрантів і дивилися на рідну історію не очима шляхти, а виходячи з нових вимог часу. Вони розуміли, що причиною нещастя польського народу була апологетика шляхетського минулого. Реалізуючи гасла громади «Умань», вони надіялися шляхом поширення освіти серед українського народу добитись його визволення. Звичайно, в умовах самодержавно-кріпосницького ладу ці просвітительські ідеї були утопічними. Вузкість програми не дозволила громадівцям-хлопоманам поширювати свій вплив на народні маси, проте діяльність їх мала певне позитивне значення.

Зрозуміло, що консервативному угрупованню «білих» погляди молоді були «як сіль в оці». Т. Бобровський у спогадах зазначав, що найбільш талановита, працьовита і авторитетна польська молодь — Л. Со-вінський, Т. Рильський, В. Антонович та ряд інших — це «гарячі голови», що цілком віддалились українській справі. Про останнього, як лідера громади, Бобровський писав: «...До панування шляхти на Україні він ставився неприхильно і з цим взагалі не крився. Говорив про це, а інші слухали і повторювали. Ці факти дратували послідовників шляхетської традиції, які вважали його за демагога й небезпечну людину...»¹¹

Ідеологи шляхетсько-шовіністичного табору твердили, що України не було й немає, а українська мова — це різновид польської. Відповіддю польським реакціонерам була «сповідь» В. Антоновича¹², надрукована в 1862 р. в журналі «Основа». Поляки-шляхтичі, писав В. Антонович, що живуть серед українців, повинні, в міру можливості, працюю і любов'ю «спокутувати все зло, яке вони заподіяли народові», або ж, якщо не вистачить для цього моральних сил, повернутися на польсь-

⁸ З. Млинарський і А. Сліш. Андрій Потебня — борець за спільну справу братніх народів, К., 1957.

⁹ В. П. Ведіна. У спільній боротьбі (дружба і співробітництво російських, українських та польських революціонерів-демократів), К., 1958.

¹⁰ История Польши, т. II, М., 1955, стор. 245.

¹¹ Т. Bobrowski. Pamiętnik, Lwów, 1900, стор. 228.

¹² В. Антонович. Моя исповедь, журн. «Основа», 1862, № 2.

ку землю. Тільки так можна позбавитись, нарешті, докорів сумління і відповідальності за те, що належиш до табору колонізаторів, плантаторів, які, непрошені, хазяйнують у чужій хаті, намагаючись затримати розвиток поневоленого народу.

Не можна не помітити у цьому визнанні продовження «уманської» декларації, хоч сам Антонович пізніше виступав з буржуазно-ліберальних і навіть націоналістичних позицій. Отже, молоді громадівці вийшли далеко за рамки хutorянського українофільства, на що не звернули уваги ані українські, ані польські дослідники. Лідери громадівців відіграли значну роль у боротьбі з реакційно-шляхетськими тенденціями. Викриваючи «цивілізаторську» роль шляхти на Україні в минулому, Тадей Рильський іронічно зауважив, що на сучасному етапі прикладом «місіонера-цивілізатора» може бути Тимко Падура, який вороже ставився до творчості Т. Шевченка¹³.

Частина університетської молоді горнулась до літературних гуртків, які, по суті, були революційними. В Київському університеті існував польський конспіративний гурток Я. Гордона, а після його арешту — С. Гедройца. Це значною мірою сприяло формуванню суспільно-політичних поглядів студентства. Молодь нелегально випускала гумористичний журнал «Бігос гультайські», в якому висміювались відсталість і боягузтво панків. Член такого гуртка, активний учасник повстання 1863 р. М. Гоздава писав: «Ми були не тільки на словах, але й на ділі справжніми русинами (українцями), і ніхто вже не хотів слухати вигадок Духінського про польськість України»¹⁴.

Великий вплив на формування революційно-демократичної свідомості серед польської молоді мав також Київський комітет «червоних», у якого був безпосередній контакт з Центральним комітетом у Варшаві. Навесні 1860 р. з революційним дорученням від З. Сераковського приїхав до Києва С. Бобровський. Під його керівництвом було організовано видання польської таємної газети «Одроджене» і передруковано листки «Великорусса»¹⁵. Київський комітет мав конспіративний зв'язок не тільки з Петербурзьким і відповідними комітетами Королівства Польського, але й з польським революційним керівництвом в еміграції. Звідти, через Королівство, перевозилась нелегальна література.

Періодичні видання «Відомості польське» і «Пшегльонд жечи польських» — органи прогресивної еміграції в Парижі — читали учасники гуртків Я. Гордона і З. Сераковського. П. Свенцицький, говорячи про організаційну структуру підпілля і підготовку збройного повстання на Україні¹⁶, вказував, що цьому сприяли патріотичне піднесення і революційний дух університетської молоді, яка активно включилась у визвольний рух. Про великі заворушення в жовтні 1861 р. серед студентства Київського університету, більшість якого становили поляки, згадує і М. П. Свинцова¹⁷. Не можна не бачити зв'язку між цими подіями і віршем-закликом «До молоді польської», надрукованим в журналі «Пшегльонд жечи польських» 16 січня 1861 р. В ньому відбито революційні прагнення молоді, яка рвалась у бій.

В цей час найбільш революційним елементом були численні студентсько-різничинці, які мали безпосередній зв'язок з різними суспільними

¹³ Т. Рильський. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра, журн. «Основа», 1861, № 11—12, стор. 97.

¹⁴ M. Gozdawa. O sprawie ruskiej, Kraków, 1870.

¹⁵ K. Dunin-Wąsowicz. Mózg i serce czerwonych, Warszawa, 1963.

¹⁶ Журн. «Sioło», 1866, кн. II.

¹⁷ М. П. Свинцова. Демократическое движение студенчества в годы революционной ситуации (1859—1861). Из истории революционного движения в России в XIX — начале XX в., М., 1958.

верствами. Серед них живий відгук знаходили ідеї, пропаговані журналами «Отечественные записки», «Современник», «Полярная звезда» і «Колокол». Заклики Герцена і Чернишевського до знищення рабства в Росії сприймалися як гасло боротьби. Чи ж не закликом до єднання спільних зусиль прозвучало в «Колоколі» звернення Герцена «Vivat Polonia!»

Прапором боротьби була для всього слов'янства революційна творчість Шевченка. Відзначаючи величезну популярність його поезій, один з активних учасників польського визвольного руху того часу П. Свенцицький писав: «...жоден із слов'янських народів не має такого справді народного поета, як Шевченко. Великим ентузіазмом проймалася польська молодь на Україні, зокрема університетська, коли брала в руки «Кобзаря»... Ми захоплювалися творами поета, його думками, які він так ясно і вірно висловив...»¹⁸

Шевченківські ідеї позначилися і на політичній програмі Київського комітету «червоних», в якій говорилося: «З Польщею ми не пориваємо, але вважаємо себе за громадян українських, і захист інтересів України стоїть на першому плані; на другому — натомість — Польща, з якою єдне нас федеративний зв'язок, як рівних з рівними і вільних з вільними»¹⁹.

Не можна не бачити в цьому політичному кредо «червоних» солідарності з «уманською» декларацією щодо ставлення до України, з одного боку, та слов'янофільських ідей кирило-мефодіївців — з іншого. Надії вони покладали не на шляхетські повстання, а на всенародний рух, спираючись, як і Т. Кремпонецький, на революційні традиції українського народу. Так, П. Свенцицький у спогадах писав: «Звернувшись до народу, ми переконалися, що він є чимсь іншим, ніж шляхта, і ніколи не піде її шляхом, бо має достатньо власних життєвих сил... Поезія Шевченка кличе до боротьби; український народ знайшов в університетській молоді друзів, захисників, що вирішили працювати для його добра — визволення від кріпацтва і поширення освіти...»²⁰

Можна припустити, що в Київському комітеті обговорювалося питання спільного виступу поляків і українців проти самодержавства. На думку членів комітету, в активізації мас мали відіграти велику роль твори Шевченка, які, незважаючи на заборону, поширювались у цей час серед поляків.

Характерним фактом, який ілюструє проукраїнські настрої передової польської громадськості, є поява анонімною статті «Про сучасні стосунки України і Польщі», надрукованої спочатку, в 1858 р., окремою брошурою, а роком пізніше — в журналі «Пшегльонд жечи польських». Автор цієї статті пробудженням української нації пояснював бурхливий розвиток нової української літератури, з якою зв'язані імена Котляревського, Квітки, Куліша, але найвидатнішим її діячем він вважав Шевченка. Представників «української школи» в польській літературі автор звинувачував у тому, що вони не знали життя народу, серед якого жили, не розуміли визвольного характеру народних рухів і діяльності їх керівників — Наливайка, Хмельницького, Палія, Залізняка, як це розумів і прекрасно змалював Шевченко. В статті об'єктивно оцінюється також поема «Гайдамаки»: картини розправи народних месників з ляхами, єзуїтами «зумовлені мрією поета про волю для свого народу»²¹, — справедливо зазначає автор.

¹⁸ Журн. «Siolo», 1866, кн. I, стор. 106.

¹⁹ Там же, стор. 162.

²⁰ Там же, стор. 159.

²¹ O stosunku obecnym Ukrainy do Polski, Paryż, 1858, стор. 8.

В революційній атмосфері підготовки до повстання 1863 р. це прозвучало як заклик до єднання, до спільної боротьби проти соціального й національного гніту. Автор визнавав, що «наші помилки великі, ми повною мірою заслужили на відразу, недовір'я з боку українців..., але це були помилки наших батьків, які й нас пригнічували і призвели до згуби...»²²

Отже, прогресивна частина польської громадськості визнала глибину правду Шевченкових слів: «Неситії ксьондзи, магнати нас порізли, розвели». Ці настрої знайшли свій вираз також у вірші П. Свенцицького «Споминок смерті Тараса Шевченка», написаного українською мовою (1862 р.). Він є свідченням солідарності з революційними заповідями Кобзаря. Автор звертався до поета із словами: «Дивись, батьку, дивись з неба, чи по твоїй волі робиться діло...», а далі, перефразуючи Шевченка, висловлював надію на братнє єднання:

Подивись, що рідні брати
Обнімають брата,

Щоби мати усміхнулась,
Заплакана мати.

Демократизація польської громадськості, що йшла також, як бачимо, по лінії об'єктивної оцінки взаємин України і Польщі, підготувала добрий ґрунт для сприймання творів Шевченка польськими читачами. Велику роль у цьому відіграли поляки, які народилися на Україні, знали життя і мову українського народу.

Необхідно підкреслити, що одним з важливих моментів в підготовці до повстання 1863 р. були літературні польсько-українські зв'язки, які сприяли формуванню його ідеологічних передумов. Так, польсько-українські романтичні традиції відіграли значну роль в дальшому зміцненні дружби обох народів. Великі поети Польщі А. Міцкевич і Ю. Словацький, викриваючи реакційність польської шляхти, неодноразово звертались до героїчного минулого інших слов'янських народів і, зокрема, українського. Ще у 20—30-их рр. XIX ст. виступили А. Мальчевський, Богдан Залеський, С. Гошинський, М. Грабовський та інші представники так званої «української школи» в польській літературі²³. Вони, а також багато польських фольклористів (наприклад, С. Ходаковський, К. Войцицький та ін.²⁴) використовували українську народну творчість, факти з історії України.

В наступні роки мотиви солідарності з волелюбними прагненнями українського народу знайшли своє відображення, зокрема, в п'єсі невідомого автора, надрукованій в краківському альманасі «Час»²⁵. Висвітлюючи події часів Барської конфедерації, автор засуджує магнатів-зрадників, із співчуттям змальовує повстання українських селян проти шляхетської несправедливості. Грізною пересторогою для поневолювачів звучать у п'єсі слова Максима — народного ватажка: «...стану за мільйон і вас поведу на помсту страшну за кривду ляхів, по вічну волю для матері України». Хоч драма присвячена історичній темі, в ній є виразні натяки щодо характеру й мети повстання 1863 р., тобто сучасних автору подій.

Напередодні повстання польські демократичні кола, шукаючи відповіді на актуальні питання, звертались до волелюбних творів Шевченка, його героїчного життя. В той час як представники польської реак-

²² O stosunku obecnym Ukrainy do Polski, стор. 20.

²³ П. Волинський. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в інших слов'янських літературах, К., 1963; М. Гнатюк. Поема Т. Шевченка «Гайдамаки», К., 1963.

²⁴ В. Юзвенко. Українська народна поетична творчість в польській фольклористиці XIX ст., К., 1961.

²⁵ Ukrainka, «Czas», t. XX, Kraków, 1860.

ції називали Коліївщину «розбоем», а поему «Гайдаки» — «канібальською епопеєю», звинувачуючи її автора в кровожерності, польські прогресивні письменники та революційні демократи відстоювали його, глибоко шануючи великого захисника всіх гноблених. Твори Шевченка служили матеріалом для революційної пропаганди, були важливим фактором у справі польсько-українського зближення. Велике значення мала також дружба Шевченка з польськими революціонерами²⁶. Завдяки цьому поет добре орієнтувався в соціальній і національно-визвольній боротьбі польського народу, знав його літературу й мову²⁷. З другого боку, вплив українського поета на формування революційної свідомості передових кіл польської громадськості — факт незаперечний. Про це красномовно свідчить ряд публікацій (Бр. Залеського — «Польські вигнанці в Оренбурзі», Я. Гордона — «Солдат», Суліми — «Шевченко у вигнанні і Броніслав Залеський»), автори яких були в дружніх взаєминах з поетом. Він був близький всім, хто йшов за духом часу, хто не стояв осторонь боротьби за соціальне й національне визволення, хто брав участь у боях «за нашу й вашу волю».

Піднесення польського революційного руху в середині XIX ст. луною віддалось по всій Європі. Це полум'я не згасло і після поразки повстання 1863 р. «Традиції боротьби за національне визволення, — писав В. І. Ленін, — були такі сильні і глибокі, що після поразки на батьківщині кращі сини Польщі йшли підтримувати скрізь і всюди революційні класи; пам'ять Домбровського і Врублевського нерозривно зв'язана з найбільшим рухом пролетаріату в XIX столітті, з останнім — і, будемо сподіватися, останнім невдалим — повстанням паризьких робітників. Тоді повна перемога демократії в Європі була дійсно неможлива без відновлення Польщі. Тоді Польща була дійсно оплотом цивілізації проти царизму, передовим загоном демократії»²⁸.

Волелюбні традиції українського і польського народів, їх ненависть до гнобителів і визвольні прагнення, спільні демократичні ідеали і боротьба проти самодержавства в політичній обстановці 50—60-х рр. XIX ст. стали важливими факторами дальшого розвитку і зміцнення польсько-українських революційних зв'язків.

²⁶ Є. Кирилюк. Шевченко і слов'янські народи, К., 1958; Ф. Ястребов. Революционные демократы на Украине, К., 1960.

²⁷ Г. Вервес. Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин, К., 1958.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 403.

Математику на службу історичній науці

Г. М. ДОБРОВ, Л. П. СМІРНОВ

ПРО ПІДГОТОВКУ І КОДУВАННЯ ІСТОРИКО-НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ЇЇ ОБРОБКИ НА ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИНАХ

Наука взагалі й історична зокрема — це безперервний процес збирання і переробки інформації з метою пізнання деяких загальних закономірностей об'єктивного світу. Однак нагромаджений зараз в усіх галузях знань обсяг інформації потребує для переробки і засвоєння зусиль, які часто перевищують фізичні та фізіологічні можливості дослідника. Останнім часом в історичних дослідженнях поряд з уже відомими застосовуються і такі нові прийоми, як статистична обробка наявних матеріалів і моделювання процесу, необхідність чого здавна відчувалася.

Бурхливий процес впровадження математичних методів і використання електронних обчислювальних машин, що відбувається майже в усіх галузях сучасної науки, поширюється і на історичну. Це дає можливість історикам більше концентрувати увагу на відкритті закономірностей розвитку суспільства і менше — на пошуках і збиранні фактів. Говорячи про застосування ЕОМ в історичній науці, слід підкреслити, що електронні машини не можуть замінити традиційні методи дослідження, вони тільки розширюють арсенал наукових прийомів істориків і дозволяють при цьому поглибити науковий аналіз тих чи інших робіт. Оброблюючи порівняно невеликі обсяги інформації при виконанні деяких історичних досліджень, можна використати карти з крайовою перфорацією, опрацьовуючи їх вручну. Ці перфокарти бувають різних розмірів (К-4, К-5, К-6) і можуть вмещувати різний обсяг некодованої інформації: бібліографічний опис, анотацію, креслення і малюнки, а також повний текст невеликого документа. Збільшити обсяг такої інформації можна за рахунок мікрорепродукційної техніки. Мікрокопія документа друкується безпосередньо на карті методами офсетного друку чи електрографії, вклеюється у прорізане вікно (апертурні карти) чи прикріплюється спеціальним тримачем (клясерні карти)¹.

Із збільшенням обсягу інформації і ускладненням поставленого перед істориками завдання ефективна обробка цих відомостей досягається лише використанням лічильно-перфораційних алфавітних машин для механізованої обробки перфокарт. Залежно від характеру досліджень і обсягу інформації комплект обладнання може бути кількісно різним, але він повинен складатися з перфоратора, контрольного і табулятора. Останній, крім друкування тексту, може виконувати 4 арифметичні дії². Процес обробки перфокарт звичайно закінчується виданням табулограми.

¹ Г. Г. Воробьев. Применение апертурных перфокарт для информационного поиска, журн. «Научно-техническая информация» (далі — НТИ), 1963, № 3.

² А. И. Розанов. Характеристика счетно-перфорационных машин и возможности их применения для обработки информации, НТИ, 1962, № 12.

Розв'язання комплексних завдань можливе тільки при вмілому поєднанні традиційних методів дослідження й електронних обчислювальних пристроїв, здатних переробляти інформацію з швидкістю десятків і сотень тисяч операцій на секунду. Очевидно, що автоматизація процесів обробки історико-наукової інформації потребує принципіально нових методів розв'язання завдань її підготовки, зберігання і пошуків.

В загальному вигляді механізація й автоматизація інформаційного пошуку може бути представлена такою схемою: підготовка інформації, кодування, програмування, машинний пошук і аналіз, декодування. Першою і найбільш трудомісткою ланкою є підготовка інформації.

Широкий діапазон питань, охоплений історичними дослідженнями, вимагає різноманітного кола джерел. При використанні механічних і електронних пристроїв для обробки історико-наукової інформації особливого значення набуває чітка класифікація історичних джерел оскільки надалі вона стає основою для кодування цієї інформації і введення її в «пам'ять» ЕОМ. Ця обставина найбільш вдало врахована В. О. Устиновим³.

Проблема кодування при вирішенні логічних завдань має першочергове значення, оскільки алгоритм розв'язання їх значною мірою залежить від способів кодування вихідної інформації⁴. Щоб забезпечити якість інформаційно-логічної системи, інформація, що зберігається, і звернені до неї запити повинні бути сформульовані такою мовою, яка б давала можливість добре розуміти запит і могла б привести до видачі всієї тільки необхідної інформації. Відповідно до певного набору правил на формалізовану мову системи перекладаються вихідний масив інформації, що міститься в історичних джерелах, і запит. Таким чином, інформаційну мову можна вважати засобом кодування змісту заданої інформації.

Ідея методів кодування за змістом полягає в тому, що кожне слово розкладається на елементарні поняття, так звані семантичні множини, кожному з яких відповідає код. Тоді слово характеризується кон'юнкцією цих кодів.

Іноді вигідно відмовитись від детального розкладу і виходити з більших обсягів понять (наприклад, так було при інформаційному пошуку в галузі археологічної літератури)⁵. Таким чином, вибирати метод кодування в кожному конкретному випадку треба з урахуванням вимог, які ставляться до інформаційно логічної системи. Зараз відомий цілий ряд ідей кодування та інформаційних мов для описання технічних засобів і наукових понять⁶.

Останнім часом широко визнаною є так звана дескрипторна мова, застосована і в згаданій вище праці М. Ю. Брайчевського; суть її полягає в тому, що складається словник дескрипторів, тобто термінів (слів, словосполучень), які можуть характеризувати зміст якогось тексту чи винаходу.

Порівнюючи цю інформаційну мову з іншими, слід відзначити її

³ Рецензію на працю В. О. Устинова див. «Український історичний журнал», 1965, № 2.

⁴ А. А. Стогний. Некоторые требования к структуре цифровой машины для преобразования буквенной информации, семинар «Вопросы теории математических электронных цифровых машин», вып. 1, К., 1962.

⁵ М. Ю. Брайчевский, Л. Э. Пшеничная, Э. Ф. Скороходько. Информационный поиск в области археологической литературы, НТИ, 1963, № 8.

⁶ W. Perry, A. Kent. Tools for machine literature searching, New York, 1958; Н. А. Пензина. Построение кода в информационно-поисковых системах «Перри-Кента», НТИ, 1962, № 9; Э. С. Бернштейн, Л. Г. Лахути, В. С. Чернавский. О критериях оценки поисковых систем, НТИ, 1964, № 3.

простоту й універсальність. Вона застосовується не тільки для пошуків у галузі археологічної літератури, але і в технічних науках (радіоелектроніка, обчислювальна техніка)⁷.

Так, наприклад, результати попереднього аналізу вітчизняного патентного фонду показали, що із загального числа заявок на винаходи в галузі вугільного комбайнобудування значна частина їх є повторенням уже пропонуєваних ідей і конструктивних рішень. При цьому частка так званих відмовлених заявок збільшилась з 40% в 1945 р. до 80% в 1960 р. Однією з основних причин виникнення подібної ситуації є, на нашу думку, недостатня обізнаність багатьох авторів заявок з минулим досвідом конструювання вугледобувних машин.

Таке становище неодноразово відзначалось комісіями та журі по проведенню Всесоюзних конкурсів на кращий зразок вугледобувного комбайну, які звертали увагу на настійну необхідність висвітлення в пресі маловідомих праць з комбайнобудування. Проте, вже саме збільшення обсягу публікації патентів, заявок і т. п. дуже утруднює доступ до цієї інформації. Сказане дає підставу вважати, що вихід з такого становища треба шукати в створенні досконалих інформаційно-логічних систем, спроможних утримувати в своїй «пам'яті» дані про світовий досвід конструювання того чи іншого виду техніки та відомості про ідеї, що охороняються патентними документами. І тут на допомогу приходить обробка численної інформації на обчислювальних машинах.

Апріорно можна твердити, що подібна система буде здатна давати оцінку створюваної конструкції, робити висновок про її патентну чистоту; провадити видачу всіх вітчизняних та закордонних патентів і авторських свідоцтв, наявних у тій чи іншій галузі машинобудування, видавати інформацію про тенденції та передові ідеї, що з'являються в даній галузі, і т. д.

10 червня 1964 р. на ЕЦОМ «Урал-1» Інституту гірничої механіки і технічної кібернетики ім. М. М. Федорова в Донецьку відповідно до методики, розробленої Сектором історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР, було проведено дослід розв'язання першої серії завдань історико-технічного аналізу.

1. Вихідний масив інформації. В оперативну «пам'ять» машини «Урал-1» вводилась інформація про 21 радянський і зарубіжний вугледобувний комбайн для пологих пластів різної потужності. Дані характеризували кожний елемент інформації (вугледобувний комбайн) з точки зору: технічних ідей, втілених в конструкції, умов застосування; історичних даних про час винаходу і автора. Крім того, були вказані відомості про джерело інформації (патент, публікація, звіт тощо). Поняття «вугледобувний комбайн» розкладалось на прості складові поняття (семантичні множини), кожному з яких надавався код (номер). Це дало можливість будь-який комбайн представити у вигляді кон'юнкції цих кодів. Наприклад, комбайн «Донбас-1» може бути представлений кон'юнкцією кодів: $D = 002 \wedge 051 \wedge 035 \wedge 075 \wedge 101 \wedge 104 \wedge 110 \wedge 115 \wedge 122 \wedge 125 \wedge 131 \wedge 134 \wedge 140 \wedge 151$, де D — вугледобувний комбайн «Донбас-1»; 002 — кільцевий бар; 051 — горизонтальна відбійна штанга; 035 — кільцевий навантажувач; 070 — канатний спосіб подачі; 075 — консольне розташування виконавчого органу; 101 — виконавчий орган не регулюється в залежності від потужності пласта; 104 — комбайн розташований на ґрунті пласта; 110 — одностороння схема роботи комбайна; 115 — привід комбайна електричний; 122, 125, 131 — комбайн призначений відповідно для малопотужних пластів (0,8—1,5 м), для пологопадаючих

⁷ Э. Ф. Скороходько. Информационный язык для технических наук, серия «Семинар математической структурной лингвистики», вып. 1, К., 1962.

і для пластів вугілля не вище середньої міцності; 134—комбайн має широке застосування; 140—комбайн сконструйований в СРСР; 151—конструкція комбайна охороняється патентом №...

В разі необхідності введення нових семантичних множників кодовий опис комбайна може бути розширений. У восьмирічному коді повинні бути представлені також назва комбайна, рік створення і автор.

Строго кажучи, код комбайна міг би утримувати і символи, що передають релятивну інформацію (тобто такі, що позначають відношення типу: «бути елементом класу», «мати функцію», «мати форму» і т. д.)⁸, але це викликало б деякі чисто формальні труднощі, яких на перших порах бажано уникнути.

2. Типи завдань історико-технічного аналізу. Завдання, підготовлені для розв'язання на ЕЦОМ «Урал-1», складались з 26 запитів заданого інформаційного та інформаційно-логічного характеру. З них типовими є такі: а) упорядкування вихідного масиву інформації за хронологічною ознакою; б) вибір елементів інформації за однією чи кількома ознаками, інакше кажучи, вибір комбайнів, що містять указану групу дескрипторів; наприклад, перерахувати комбайни, які використовуються при положому падінні і на пластах середньої потужності; дати відомості про всі комбайни, що використовують кільцевий бар з одношарнірним ланцюгом, вибрати з комбайнів, застосовуваних на пластах потужністю менше 1,5 м, комбайни, що найменше подрібнюють вугілля, та ін.; в) ототожнення нової конструкції з наявним масивом інформації і встановлення різного ступеню спорідненості між технічними ідеями, використаними в конструкції. Наприклад, вибрати комбайни, повністю оригінальні за основними технічними ідеями; вказати комбайни, повністю тотожні між собою і розмістити їх при цьому в порядку пріоритету; відзначити комбайни, найбільш близькі між собою за трьома, двома чи однією з основних класифікаційних ознак тощо.

Підготовлені для розв'язання інформаційно-логічних завдань п'ять машинних програм передбачали можливість постановки і розв'язання кількох сотень завдань, аналогічних названим вище.

3. Характеристика розв'язань, виданих машиною ЕЦОМ «Урал-1» на всі поставлені завдання дала вичерпні (в межах обсягу вихідної інформації) відповіді, пропусків і «шумів» (зайві дані) в машинних відповідях не було. Машинний час, витрачений на одну відповідь, був у межах від 3 сек. до 3,5 хвилини.

Досвід розв'язання на ЕЦОМ «Урал-1» серії завдань історико-технічного аналізу можна вважати успішним. Його результати підтверджують принципіальну можливість і доцільність розв'язання подібних завдань на електронних обчислювальних машинах. Для переходу до розв'язання завдань історико-технічного аналізу повного масиву інформації по конкретних видах техніки намічується удосконалити методику кодування детальніших складових елементів технічних ідей; ввести в програми зміни, пов'язані з використанням довгочасної «пам'яті» ЕЦОМ; розв'язувати такі завдання на більш швидкодіючих машинах.

У співдружності з конструкторами вугледобувних машин розробляється досить широке коло питань, відповіді на які необхідні конструкторам у їх практичній діяльності.

Крім того, розв'язується ряд питань, що забезпечують можливість використання дескрипторної мови і машинних програм для кодування і розв'язання на електронних машинах інших типів історико-наукових досліджень.

⁸ Э. С. Бернштейн, Л. Г. Лахути, В. С. Чернавский. Назв. праця.

До історії міст і сіл Радянської України

РОЗШИРИТИ НАУКОВО-ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ ДЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ РОБОТИ ПО СТВОРЕННЮ «ІСТОРИЇ МІСТ І СІЛ УРСР»

Написання «Історії міст і сіл Української РСР» здійснюється на громадських засадах з залученням широких кіл учителів-істориків, працівників архівних установ, музеїв, бібліотек, радянського та партійного апарату, викладачів вищих учбових закладів, співробітників науково-дослідних установ — всього понад 100 тис. чоловік. Розгортання цієї роботи висуває на перший план невідкладне завдання — забезпечення авторських колективів кожної області такою науковою бібліографією, яка б служила надійною основою створення повноцінних нарисів про міста й села республіки. Малося на увазі, що цю роботу найкраще зможуть виконати обласні бібліотеки України при широкому контактуванні з республіканськими науковими бібліотеками. Сприятливим у цій роботі є те, що краєзнавчі бібліографічні апарати більшості бібліотек республіки велися уже протягом багатьох років. Так, наприклад, Одеська бібліотека ім. В. І. Леніна веде краєзнавчу картотеку «Одеса і Одеська область» з 1946 р., Житомирська — з 1950 р., Вінницька — з 1955 р., Полтавська — з 1954 р. В Кримській, Чернігівській, Полтавській та в деяких інших обласних бібліотеках створені зведені краєзнавчі бібліографічні картотеки, які відбивають краєзнавчу літературу всіх бібліотек своєї області. Багато цих картотек відбивають і краєзнавчу літературу про область, яка є у фондах найбільших бібліотек Радянського Союзу, що дає можливість оперативно задовольнити попит на цю літературу по міжбібліотечному абонементу.

Протягом останніх років багатьма бібліотеками проведено значну роботу по бібліографічному обліку краєзнавчої літератури в ретроспективному плані, зокрема переглянуті і внесені до картотек книжкові фонди та періодичні видання дожовтневого часу і перших років Радянської влади.

Цінною є бібліографічна картотека з краєзнавства Львівської області, що її протягом останніх років готував Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові для історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Львівської області». Основою для її упорядкування послужила власна картотека академіка І. П. Крип'якевича з історії окремих місцевостей Східної Галичини. Картотека систематично поповнювалася, і тепер вона відбиває не тільки окремі книги, статті, брошури, а й документальні згадки різних періодів, у тому числі й публікації джерел періоду феодалізму до XVII ст. включно. Картотека враховує багато видань, які можуть використати автори нарисів з інших областей Західної України.

На жаль, незважаючи на велику організаційну роботу, більшість бібліотек ще не впорядкувала свої картотеки. Значна кількість картотек не включала цінні відомості й факти про окремі міста, села і населені пункти, які містять історичні, економічні та політичні монографічні праці, збірники історичних та партійних документів, мемуарну літературу, різні типи довідкових видань та ін. Це особливо стало відчутним при виявленні матеріалів з історії сільських населених пунктів, яким не присвячувалося окремих друкованих праць. Виявлення розпорошених у численних виданнях відомостей про населені пункти потребувало перегляду великої кількості монографічних та періодичних видань з різних галузей гуманітарних наук дожовтневого і післяжовтневого періодів.

Робота по впорядкуванню картотек у бібліотеках України розпочалася після постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. про написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Водночас створювалася зведена бібліографічна картотека з історії міст і сіл України в Державній історичній бібліотеці УРСР та поповнювалися існуючі в бібліотеках республіки краєзнавчі картотеки.

Поповнення краєзнавчих картотек великою кількістю нових матеріалів про міста і села УРСР, удосконалення їх структурних схем дали можливість бібліотекам приступити до складання та видання великих бібліографічних покажчиків літератури з історії міст і сіл своїх областей. Зараз такі покажчики видані достатнім тиражем більшістю обласних бібліотек республіки і стали універсальними посібниками, що включають як спеціальні наукові, так і науково-популярні праці дослідницького чи компілятивного характеру, мемуарну, нарисову та довідкову літературу. Різні за своїм obja-

гом покажчики мають багато спільного: всі вони є ретроспективними покажчиками літератури комплексного характеру, які тією чи іншою мірою відбивають друковані матеріали з історії, економіки і культури дожовтневого й радянського періодів. Як і літописи краю, поточна інформаційна та рекомендаційна бібліографія краєзнавчого напрямку, покажчики з історії міст і сіл областей УРСР можуть служити науково-бібліографічною основою до створення 26-томного видання. Вони, як правило, складаються з таких розділів: твори В. І. Леніна про область або окремі її населені пункти, партійні документи та література з історії обласної партійної організації, матеріали про діяльність місцевих органів Радянської влади, громадських, комсомольських та профспілкових організацій. Розділи, присвячені історії області в цілому, мають два основних підрозділи: «Історія області з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «Радянський період історії області». Дальша деталізація цих розділів провадиться на основі наукової періодизації історії Української РСР і обумовлюється наявною кількістю матеріалів з того чи іншого історичного періоду. В разі необхідності література про розвиток економіки, культури, охорони здоров'я, географії та інша виділяється за типовими рубриками.

Матеріали про окремі населені пункти подаються в розділі «Матеріали до історії міст і сіл області» або «Міста і села області» і групуються відповідно до структури томів «Історії міст і сіл Української РСР» та згідно з сучасним адміністративним поділом. В деяких покажчиках ці розділи, крім праць, що повністю присвячені окремим містам і селам, містять багато аналітичних розписів, зроблених на основі багатьох друкованих матеріалів.

В підборі літератури до покажчиків перевага надавалася матеріалам про боротьбу українського народу за своє національне і соціальне визволення, розвиток і зміцнення дружби між російським і українським народами, боротьбу за встановлення Радянської влади на місцях та соціалістичні перетворення в містах і селах УРСР. З найбільшою повнотою відбито керівну роль Комуністичної партії на всіх етапах революційної боротьби та соціалістичного будівництва, торжество ленінської національної політики.

Покажчики включають також необхідну літературу з археології, історичної географії та етнографії, мають передмови, що стисло характеризують рекомендовані матеріали, розповідають про особливості покажчика, включають допоміжні покажчики та ін.

Бібліографічний покажчик літератури «Історія міст і сіл Львівщини» (Львів, 1964, 302 с.) включає 2170 назв книг, брошур та статей з періодичної преси і збірників різних наукових закладів, що вийшли з друку українською і російською мовами за роки Радянської влади. В ньому відбито літературу місцевих і союзних видавництв, яка охоплює великий фактичний матеріал по темі посібника.

Два томи бібліографічного покажчика «Література про Хмельницьку область» (Хмельницький, 1964) охоплюють друковані матеріали українською та російською мовами з XVIII ст. до 1963 р. і містять понад 4 тис. бібліографічних описів найрізноманітніших типів видань про Хмельниччину, виявлених у фондах обласної бібліотеки, обласному архіві, краєзнавчих музеях та в семи найбільших бібліотеках країни. До покажчика включені книги, брошури, журнальні та газетні статті, аналітичні розписи монографічних праць, наукових збірників, довідкових видань та ін. Окремими розділами виділено літературу про розвиток промисловості, сільського господарства, науки, культури, літератури, мистецтва, охорони здоров'я, літературу з географії, статистики, етнографії та народонаселення. Матеріали про окремі міста та села області займають 300 сторінок з усіх 594.

Такі бібліографічні покажчики видані також Полтавською, Кримською, Кіровоградською, Луганською, Закарпатською, Черкаською, Сумською, Запорізькою, Дніпропетровською, Тернопільською, Вінницькою та іншими обласними бібліотеками.

Цінним бібліографічним посібником з історії міст і сіл УРСР є також праця Ф. Максименка «Збірник історичних відомостей про населені пункти Української РСР» («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, №№ 4, 5, 6; 1964, №№ 1, 2, 3, 4, 5), що містить бібліографічні описи комплексних джерел — історико-географічних словників, списків населених місць, описів областей, губерній, воєводств, повітів, округ, районів, путівників та ін. Більшість матеріалів цієї праці стосується дожовтневого періоду, але відбиті також і збірки радянського часу.

Певну допомогу у виявленні матеріалів до історії міст і сіл в областях УРСР можуть подати також інші бібліографічні видання краєзнавчого характеру. Це, насамперед, такі комплексні бібліографічні покажчики, як «Радянська Вінниччина. 1917—1957» (Вінниця, 1959, 49 с.), «Львівщина соціалістична» (Львів, 1960, 72 с.), «Розцвітає Радянська Буковина» (Чернівці, 1958, 47 с.), «Хмельниччина за 40 років» (Хмельницький, 1957, 23 с.) та ін. Ці покажчики, як правило, мають розділи про минуле і сучасне області, районів, окремих населених пунктів, розвиток промисловості, сільського господарства, науки, культури, про природні умови та економічні ресурси; в них рекомендуються переважно краєзнавчі видання та статті з періодичної преси.

Чимало рекомендаційних покажчиків краєзнавчого напрямку видано обласними бібліотеками до ювілеїв окремих міст, до 40-річчя ВЛКСМ і ЛКСМУ, з питань пропаганди передового досвіду в промисловості і сільському господарстві.

Особливо цінними є галузеві посібники з історії області, деяких міст, населених пунктів, заводів, шахт, колгоспів, з історії революційного руху в окремих районах, з історії обласних партійних організацій тощо: О. С. Клименко. Дореволюційна Чернігівщина в творах В. І. Леніна (Чернігів, 1960, 24 с.); В. И. Ленин и революционная Одесса (Одесса, 1961, 45 с.); Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України (Львів, 1958, 200 с.); Донбасс — земля героев (Донецк, 1964, 20 с.); Т. Акопова. В сім'ї єдиній (до 15-річчя воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, Ужгород, 1960, 40 с.); О. А. Нестеренко, І. М. Тарасьєва. Історія революційного руху та боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Катеринославщині (Дніпропетровськ, 1957, 16 с.); та багато ін.

Дедалі більшого розповсюдження серед обласних бібліотек Української РСР набувають щорічні та щоквартальні видання краєзнавчої бібліографії — літописів краю. Вінницька обласна бібліотека почала видавати щорічні літописи з 1957 р. під назвою «Література про Вінницьку область за 19... рік»; Луганська, Дніпропетровська, Херсонська, Одеська та Черкаська обласні бібліотеки — з 1959 р. Зараз літописи краю видають Хмельницька, Запорізька, Львівська та деякі інші обласні бібліотеки.

Основним джерелом складання літописів краю є місцеві краєзнавчі видання та періодична преса, які часто не входять до літописів друку Книжкових Палат.

Літописи краю мають ту саму схему, що й літописи друку Книжкової Палати УРСР. В разі необхідності окремі розділи деталізуються відповідно до наявної літератури з того чи іншого питання або з метою акцентування уваги на провідних галузях промисловості чи сільського господарства області.

Деякі бібліотеки вже працюють над створенням певної системи краєзнавчих покажчиків, які охоплювали б увесь комплекс історичного, економічного і культурного розвитку області з найдавніших часів і до сьогодення. Так, Чернігівська обласна бібліотека протягом останніх років передбачає видання цілої серії такої бібліографії про свій край під назвою «Матеріали до бібліографії Чернігівщини». У 1961 р. вийшла з друку перша бібліографія запланованої серії — О. С. Клименко. Природа і природні багатства Чернігівщини (Чернігів, 1961, 113 с.), куди ввійшла найцінніша література за період 1861—1950 рр. і за своїм змістом не втратила наукового і практичного значення. Тут вміщено 360 описів друкованих праць та анотацій до них, систему допоміжних покажчиків. У 1964 р. підготовлено «Історію Чернігівщини з найдавніших часів до епохи капіталізму». Крім дослідницьких праць по темі покажчика, в посібнику особливо широко представлені документальні матеріали з історії революційного руху трудящих за соціальне й національне визволення. Щойно побачить світ і цінний покажчик «Чернігівщина соціалістична (1917—1963 рр.)».

Краєзнавчі бібліографічні апарати бібліотек, зведена бібліографічна картотека з історії міст і сіл УРСР у Республіканській історичній бібліотеці, універсальні бібліографічні покажчики літератури, видані обласними бібліотеками, та краєзнавчі бібліографічні посібники різних типів, — все це, безперечно, становить важливу науково-бібліографічну базу для написання нарисів до 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

Результати тривалої роботи над створенням цього багатотомного видання показали, що автори, районні комісії та обласні редакційні колегії провели значну роботу по збору матеріалів та написанню текстів нарисів. Велика кількість рецензованих праць одержала схвальну оцінку.

Разом з цим аналіз показує, що значна частина нарисів ще не відповідає вимогам методичних вказівок, що, на жаль, багато авторів недостатньо використовують не тільки архівні джерела, але й опубліковані матеріали.

Так, одним з істотних недоліків історичного нариса про м. Коростишів Житомирської області є те, що в ньому дуже мало уваги приділено окремим періодам історії міста, слабо висвітлено деякі найважливіші питання економічного, політичного і культурного життя в дожовтневий та радянський часи. В нарисі, зокрема, бракує фактичного матеріалу про розвиток міста в період феодалізму, майнове і соціальне розшарування міського населення, розвиток промислового виробництва в кінці XIX — на початку XX ст. та поширення серед робітників революційних ідей. Це стосується і періоду підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, зміцнення влади Рад в місті і її перші кроки, подій з часів іноземної інтервенції і громадянської війни. Недостатню увагу приділено в нарисі партійному і радянському керівництву розвитком господарства і культури в довоєнний та післявоєнний періоди, не висвітлено роль комсомольських і профспілкових організацій та Рад депутатів трудящих у господарському і громадському житті, мало розповідається про трудовий ентузіазм людей у справі піднесення економіки й культури. Звичайно, цих та інших недоліків можна було б уникнути, якби була проявлена більша наполегливість у вивченні хоча б монографічних видань, збірників документів та періодичної преси. Багато цікавих відомостей про Коростишів є в дореволюційній літературі, періодичній пресі і особливо у виданнях радянського часу. Лише обласна газета «Радянська Житомирщина» в післявоєнні роки опублікувала понад 10 кореспонденцій про Коростишів. До речі, саме цей період у нарисі має дуже слабку джерельну базу.

Серед численної літератури про м. Коростишів наведемо для прикладу лише де-

яку: М. А. Алекберлі. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии (Саратов, 1961); «Архив Юго-Западной России»; А. Баранович. Украина накануне освобождения войны середины XVII в. (М., 1959); «Воссоединение Украины с Россией» (документы и материалы в трех томах, т. III, М., 1954); «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке», т. III, (К., 1855); Т. Заставенко, Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. (К., 1948); О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. (К., 1963), журнал «Літопис революції», «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине». Сборник документов и материалов в трех томах, т. I, II (К., 1957) та багато інших матеріалів.

Значно кращих результатів домогся автор історичного нарису про селище міського типу Любар Дзержинського району Житомирської області. На основі численних архівних та друківаних документальних матеріалів, історичних досліджень, довідкових видань, статей з періодичної преси дожовтневого і радянського періодів автор більш послідовно, уникаючи багатослів'я, популярно й цікаво виклав історію селища з найдавніших часів до наших днів.

Порівняльний аналіз цих нарисів говорить про різний підхід авторів до використання друківаних праць та документальних джерел. Доречно відзначити, що обидва автори збирали матеріал на Житомирщині. Житомирська обласна бібліотека має досконалий бібліографічний апарат, протягом останніх років видала ряд змістовних бібліографічних посібників. І книжковий фонд краєзнавчої літератури укомплектований дореволюційними та радянськими виданнями. Відсутні ж видання можна замовляти по міжбібліотечному абонементу з Києва чи Москви.

Велику кількість матеріалів з історії міст і сіл накопичено обласними державними та партійними архівами, краєзнавчими та меморіальними музеями; вони мають свої довідкові апарати і кваліфікованих працівників, які завжди допоможуть авторам.

Всі ці можливості в добірї друківаних та архівних матеріалів до історії окремих населених пунктів в областях багато авторів використовують лише частково, а тому нариси часто не відповідають вимогам методичних вказівок, за якими мають готуватися праці до «Історії міст і сіл Української РСР», і повертаються на доопрацювання, що загрожує своєчасній і якісній підготовці матеріалів до друку. Так, автори історичних нарисів про міста Зіньків і Опішню Полтавської області виконали свої роботи на різному науковому рівні, маючи в розпорядженні одні й ті ж архівні установи, бібліотеки, бібліографічні апарати та покажчики літератури. Автор нарису про Зіньків обмежився приблизно 10% наявної літератури про місто, в результаті чого цілий ряд важливих проблем дожовтневого періоду висвітлив непослідовно, поверхово, часом без аналізу і знання матеріалу: надзвичайно мало і спрощено автор розповів про жовтневі події, перші кроки радянського будівництва, надто побіжно висвітлив громадянську війну та боротьбу з бандитизмом, непослідовно, без аналізу фактів і подій розповів про соціалістичне будівництво в передвоєнний час, спрощено охарактеризував події Великої Вітчизняної війни, без узагальнення фактичного матеріалу подав історію міста в післявоєнний період. Питання розвитку культури не пов'язані з соціально-економічною історією і розкидані по всьому нарису. Однак усі ці відомості можна знайти в монографічних працях радянських істориків та економістів К. І. Стецюк, Л. І. Зайончковського, О. О. Нестеренка, М. І. Супруненка, С. О. Кітарева, М. А. Рубача, І. О. Гуржія, Г. Я. Сергієнка, М. Н. Петровського та ін.

Нарис про Опішню справляє зовсім інше враження. Його автор, використавши численні монографічні праці, документальні та статистичні матеріали, статті з періодичної преси, неопубліковані архівні документи, створив цікаве історичне дослідження з цінними відомостями про місто з часів його заснування до наших днів. Яскраві історичні факти викладені послідовно, з великим знанням матеріалу.

В зв'язку з поглибленою роботою над нарисами про міста і села багатьох областей УРСР і, насамперед, Харківської, Полтавської, Львівської, Одеської, Київської, Закарпатської та Вінницької, які першими повинні її завершити, перед архівними установами та бібліотеками республіки постають нові завдання по вдосконаленню довідкових апаратів та доведенню необхідної літератури і документальних джерел безпосередньо до авторів та редакційних колегій.

Державна історична бібліотека УРСР складає довідковий бібліографічний апарат з історії міст і сіл республіки, який уже зараз містить понад 200 тис. назв книг, брошур, статей з наукових збірників та періодичної преси. Проте розділи зведеної бібліографічної картотеки, присвячені окремим населеним пунктам, ще не задовольняють повною мірою потреби авторів, оскільки недостатньо відбивають джерела з історії багатьох сіл УРСР.

З метою подання більш конкретної і ефективної допомоги в роботі над нарисами про міста і села України Державній історичній бібліотеці УРСР та бібліотекам областей бажано було б розширити роботу по розписуванню друківаних джерел у розрізі окремих населених пунктів і особливо тих міст і сіл, про які пишуться повномірні історичні нариси.

Велику роботу по виявленню документальних матеріалів провели під керівництвом Архівного управління УРСР Центральний державний історичний архів у Києві та ряд

обласних державних архівів. На допомогу авторам працівники архівів виявили цілий ряд важливих документів з історії населених пунктів і склали відповідні картотеки, які нараховують понад 450 тис. карток. Однак ця робота вимагає ще значного поліпшення зокрема в державному архіві Жовтневої соціалістичної революції у Харкові. Фонди цього архіву містять дуже важливі й потрібні матеріали періоду Жовтневої революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва, які ще слабо використовуються в нарисах.

Чимало цінних документів з історії міст і сіл, зокрема східних областей України, зберігаються в архівах Москви й Ленінграда. Використання матеріалів архіву Давніх актів у Москві (фонди: Малоросійського приказу, Малоросійських справ, Справи про Україну, Катеринославської, Таврійської, Харківської і Херсонської межевих контор, Межеві комісії військових поселень Слобідсько-Української губернії), документів Центрального державного історичного архіву СРСР у Москві (фонди: III відділу, департаменту поліції, головного фабричного інспектора, охоронного відділу та ін.), архіву Жовтневої революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва в Москві (фонди: Президії ВЦРПС, Центральних комітетів профспілок, історії фабрик і заводів, республіканських об'єднань профспілок, республіканських об'єднань по промисловості)¹, архіву Інституту історії партії при ЦК КПРС у Москві та ЦДІА СРСР у Ленінграді (фонди: Комітету міністрів, Гірничого Департаменту, Земельного відділу МВД, Прокурора, Міністерства шляхів сполучення, Департаменту торгівлі і мануфактур, Центрального статистичного комітету та ін.) допомогли б збагатити нариси новими важливими й цікавими фактами і підвищити їх науковий рівень. Адже ж чимало матеріалів у цих архівах висвітлюють економічне життя та класову боротьбу в дожовтневий період, події радянського часу. Проте ці багатющі скарби ще по-справжньому не використовуються.

Багато фактичних даних з історії партійних організацій України дожовтневого й радянського періодів, соціалістичного і комуністичного будівництва містять партійні архіви Інституту історії партії ЦК КП України та обласні партійні архіви, матеріали яких теж необхідно використовувати при написанні історії населених пунктів. Важливо, щоб партійні архіви більше активізували свою участь у роботі по створенню історії міст і сіл, що дасть можливість заповнити значні прогалини у висвітленні діяльності місцевих партійних організацій, величезних соціалістичних перетворень, які відбулися в містах і селах України за роки Радянської влади.

Авторські колективи та обласні редакційні колеги давно чекають більш ефективної допомоги і від Книжкової Палати УРСР (м. Харків), де зберігається велика й цінна колекція губернських, повітових (радянського часу), окружних та районних газет за 20 і 30-ті рр. Обіцяний «Інформаційний бюлетень» чи «Випуски» з позначенням у них кореспонденцій про населені пункти України і досі не побачили світу, хоча саме про період 20-х рр. найменше збереглося архівних матеріалів, і тут одним з найважливіших джерел може стати преса. Тому питання про розкриття газетних фондів Палати набуває зараз особливо принципового значення.

Вклад у роботу по написанню історії міст і сіл повинні внести й обласні краєзнавчі та меморіальні музеї, організувавши на основі своїх фондів і колекцій допомогу авторам у висвітленні в нарисах історії культури і побуту населення.

В багатьох історичних нарисах про окремі міста й села відсутні науково обгрунтовані відомості з археології, дані про видатних діячів літератури і мистецтва, народних митців, фольклористів, життя й діяльність яких були пов'язані з конкретними населеними пунктами України. Допомогу в цьому повинні подати Інститути Секції суспільних наук АН УРСР — археології, літератури, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, склавши відповідні довідки й картотеки.

У даній статті зроблено спробу узагальнити велику роботу бібліотек та архівних установ Української РСР по створенню науково-джерельної бази для написання історичних нарисів про міста й села республіки, а також висловлені пропозиції, що випливають з необхідності значного розширення науково-джерельної і бібліографічної бази на даному етапі підготовки до видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Огляд найголовніших бібліографічних видань та краєзнавчих бібліографічних апаратів бібліотек, архівних джерел, вказівка на важливіші фонди центральних архівів має на меті привернути до них увагу авторів нарисів з метою їх найповнішого використання та якнайвидшого усунення зазначених прогалин у роботі бібліотек, архівів та інших установ, що сприятиме написанню глибокозмістовних нарисів про міста і села республіки.

О. А. ПАРАСУНЬКО,
Я. П. СИМАН,
П. І. ЖЕВАХОВ

¹ Останні два архіви тепер об'єднані в один під назвою: Центральний Державний Архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР.

Замітки

УЧАСТЬ ЖІНОК У ПРОМИСЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ НА УКРАЇНІ (1926—1929 рр.)

У роки соціалістичної індустріалізації Радянського Союзу, коли гігантські масштаби і темпи розвитку промисловості вимагали величезного зростання кадрів робітників, з особливою гостротою постало питання про роль трудящих жінок як резерву робітничого класу в господарському будівництві і суспільно-політичному житті країни — жінок, які століттями знаходились у безправному становищі і ланцюгами політичного та економічного гноблення були прикуті до домашнього господарства.

Соціальні корені «жіночого питання» вперше розкрили К. Маркс і Ф. Енгельс, довівши, що визволення жінок відбудеться тільки із знищенням капіталістичного ладу і побудовою соціалістичного суспільства. Вождь світового пролетаріату В. І. Ленін, проаналізувавши у багатьох своїх творах велике значення трудящого жіноцтва для перемоги соціалізму, вказав конкретні шляхи боротьби за рівноправність жінки в соціалістичному суспільстві. Відзначаючи великі досягнення Радянської влади в справі емансипації жінок, В. І. Ленін підкреслював, що справжнє визволення жінок відбудеться тільки при їх активній участі в суспільно-продуктивній праці, а це надзвичайно важливо не тільки для жіноцтва, а й для всього радянського суспільства: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»¹.

З перших днів Радянської влади Комуністична партія поставила невідкладне завдання — здійснити настанови В. І. Леніна про політичне й економічне розкріпачення жінок, про залучення їх до соціалістичного будівництва. Радянський лад поставив у рівні умови жінку й чоловіка, вперше в історії людства забезпечив жінці однакове з чоловіком право на працю і відпочинок, рівну оплату праці, соціальне страхування й освіту, забезпечив рівноправність у сім'ї. Але важка спадщина минулого — забобони, темнота і неписьменність жінок ще протягом багатьох років заважали активній участі трудівниць у побудові нового життя. Потрібна була спеціальна робота Комуністичної партії та Радянського уряду, щоб закони стали життям.

Приділяючи неослабну увагу роботі серед жіночих мас, Комуністична партія поставила перед профспілками та всіма громадськими організаціями завдання закріпити й підняти роль жіночої робочої сили у промисловості, підвищити кваліфікацію робітниць, поліпшити умови їх праці й побуту. Майже кожний з'їзд партії, кожна партконференція звертали увагу парторганізацій на необхідність залучення широких верств жіноцтва до побудови соціалізму. На важливість посиленого залучення жіноцтва у промислове виробництво, на необхідність підвищення кваліфікації й побутового розкріпачення жінок звернув увагу партії і народу XV з'їзд ВКП(б)². X з'їзд КП(б)У передбачив розширення заходів по охороні праці і техніці безпеки для жінок на підприємствах, запропонував ужити заходів до зменшення жіночого безробіття, закликав ліквідувати неписьменність, підвищити культурний рівень жінок³. Особливо різкого перелому справа залучення жінок до промислового будівництва та підвищення їх кваліфікації набула після листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. У постанові про кадри робітників Пленум зобов'язав усі партійні, профспілкові та господарські органи максимально залучати жінок на всі роботи, де тільки це можливо, висувати їх на керівну господарську та державну роботу, систематично підвищувати їх грамотність⁴.

Як і відразу після Жовтня, в 1926—1929 рр. повсякденну роботу з жінками проводили жінвідділи, створені при партійних комітетах. Керівництво жіночими масами партія здійснювала й через жіночі делегатські збори, де сотні тисяч трудівниць підвищували свій політичний та культурний рівень, набували досвід громадської роботи.

Завжди піклуючись про жінку-матір, про підрастаюче покоління, Радянська влада

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1954, т. 2, К., 1954, стор. 433—434.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956, К., 1958, стор. 379, 395.

⁴ КПРС в резолюціях..., т. 2, стор. 597.

постійно допомагає матері-трудівниці, відкриваючи різні установи по охороні материнства і дитинства. Для розкріпачення жіноцтва від «домашнього рабства» організовано широку мережу підприємств побутового обслуговування. Піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про трудівницю, про її політичне і культурне зростання сприяло тому, що жінки нашої країни зайняли почесне місце в рядах будівників комунізму, вписали не одну славіну сторінку в історію нашої великої Батьківщини.

Період 1926—1929 рр. надзвичайно показовий для з'ясування ролі радянських жінок у розвитку промисловості СРСР. Вивчаючи жіночу працю у фабрично-заводській промисловості України за 1926—1929 рр., можна помітити дедалі більше й ширше застосування жіночої праці на виробництві. У 1926 р. було 65 008 робітниць, що становило 13,3% до загального числа працюючих у промисловості, у 1927 р.— 66 484 (12,5%), у 1928 р.— 73 088 (12,6%), у 1929 р.— 82 631 (13%). Подібне ж явище спостерігалось і в будівництві⁵. Отже, темпи щорічного приросту кількості жінок на виробництві були досить високі. Але через те, що зростання загальної кількості робітників проходило ще швидше, питома вага жіноцтва у промисловості залишалась ще низькою.

Важливо зазначити, що в радянській промисловості відбувалось у цей час пересування жінок у більш сприятливі для них умови праці. Спеціальні комісії по охороні жіночої праці, обстежуючи підприємства, знімали жінок з шкідливого виробництва, і їх дедалі менше ставало в таких надто шкідливих для здоров'я галузях промисловості, як гутницька, цементна, соляна, тютюнова і т. п. У вирішальних галузях промисловості (металургії, машинобудуванні, хімічній) кількість жінок значно зростає. Однак у цих галузях, за винятком підприємств сільськогосподарського машинобудування та обробки металів, спостерігалось зменшення кількості жінок по відношенню до всіх робітників⁶. Цей факт відзначав ЦК КП(б)У⁷. Причиною такого негативного явища була низька виробнича кваліфікація жінок, яка не задовольняла потреб важкої індустрії, що переживала період реконструкції й вимагала більш кваліфікованих кадрів.

Найбільші загоны жіночого пролетаріату України в 1926—1929 рр. працювали в кам'яновугільній і цукровій промисловості, на обробці конопель і машинобудуванні. Постійно зростала кількість, питома вага жіноцтва у легкій промисловості (особливо у швейному та трикотажному виробництві). Тут спостерігався і найбільший процент кваліфікованих робітниць, і найбільше висування їх на відповідальну роботу.

З кожним роком зростала роль робітниць на підприємствах, збільшувався їх вклад у випуск промислової продукції, у здійснення всіх заходів, спрямованих на поліпшення організації праці і виробництва. Неухильно підвищувалась політична й трудова активність робітниць, їх інтерес до виробничих питань, глибоке розуміння громадських обов'язків.

Завдяки безустанній роботі Комуністичної партії і профспілок по вихованню трудящих у дусі бережливого ставлення до всенародної власності, робітниці, виявляючи велику турботу про інтереси держави, дбали про заощадження коштів на потреби соціалістичної індустріалізації. Так, група комсомолок-ламповниць на шахті «Софія» (Макіївка) зобов'язалася працювати без розширення штату, хоч обсяг їх роботи збільшився майже вдвоє⁸. На Харківському паровозобудівному заводі завдяки робітницям у ковальському цеху почали зберігати залізо, яке раніше викидали⁹. Подібних фактів хазяйського ставлення жінок до соціалістичної власності можна навести багато.

Активну участь широкі маси робітниць брали в укладанні колективних договорів. Вони пропонували влаштовувати дитячі ясла на підприємствах, поліпшувати умови праці, організувати курси підвищення кваліфікації тощо, а також урочисто зобов'язувалися збільшувати продуктивність праці, дбайливо ставитися до знарядь виробництва, підносити трудову дисципліну. Так, ударна бригада шишельниць ливарного цеху Харківського заводу «Серп і молот», два дні після роботи обговорюючи колективний договір, відзначала, що не доведено до мінімуму брак, спостерігаються порушення трудової дисципліни, і разом з тим запропонувала внести до нового договору вимоги про поліпшення умов праці, про організацію вечірніх курсів підвищення кваліфікації робітниць і т. ін.¹⁰

Однією з форм підвищення трудової активності робітничих мас були виробничі конкурси, в яких діяльну участь брали і жінки. Жюрі конкурсу на кращу телефоністку Київської телефонної станції одноставно присудило першу премію Л. Радецькій, яка мала великий виробничий стаж, активно працювала у міськраді, була делегаткою з'їз-

⁵ Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник, Харків, 1930, стор. 32, 33, 44.

⁶ Там же, стор. 43, 44.

⁷ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 10—11, стор. 9.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 170, арк. 149.

⁹ Первые шаги индустриализации СССР. 1926—1927 гг. Сборник документов, М., 1959, стор. 334.

¹⁰ Журн. «Комунарка України», 1929, № 43, стор. 2.

дів профспілок та з'їзду робітниць і селянок¹¹. Конкурс на кращого виробничника і громадського працівника у 1927 р. проводився на заводі ім. Дзержинського (м. Кам'янське Дніпропетровського округу). З трьох премій у цегельному цеху перші дві одержали молоді формувальниці О. Коломієць та О. Ленська, яких було премійовано підвищенням у розряді. В прокатному цеху з чотирьох премій третю дістала креслярка Ковальова, активна комсомолка¹².

Здатність до творчої праці довели робітниці активною участю у виробничих нарадах, постійно вносячи нові пропозиції, ускладнюючи й поглиблюючи тематику обговорюваних питань. На багатьох підприємствах в результаті реалізації пропозицій робітниць значно поліпшилась організація виробництва. На Харківській кондитерській фабриці «Жовтень», де працювало кілька тисяч жінок, щомісяця функціонувало близько десяти виробничих нарад, на яких робітниці разом з робітниками з'ясували причини браку, пропонували способи їх усунення, поліпшення виробництва та умов праці, зменшення собівартості продукції. Виробничі наради виявляли ініціативу, нахили до тієї чи іншої галузі управління, збагачували досвід робітниць. З великим ентузіазмом працювали у виробничих нарадах робітниці Кушнарєнко і Ткаченко, а згодом вони почали завідувати цехами¹³.

Найбільш активними учасницями виробничих нарад були, як правило, кваліфіковані кадрові робітниці, які досконало оволоділи своєю спеціальністю, пройшли велику школу виробничої та громадської роботи. Вони наполегливо боролися за поліпшення організації виробництва, за раціоналізацію технологічних процесів, заощадження сировини, палива, інструментів. Такою активісткою Одеської джуткової фабрики була М. І. Івахова, яка сполучала високі виробничі показники з великою громадською роботою. Як висококваліфікованого спеціаліста й авторитетну робітницю її неодноразово обирали членом Одеської міської ради. Робітники Одеси послали М. Івахову делегатом на Всесоюзний з'їзд Рад, де її було обрано до ВЦВК СРСР, а потім призначено членом ВРНГ СРСР¹⁴.

З року в рік збільшувалась активність робітниць у виробничих комісіях. Як приклад, можна навести підприємства Києва, де число жінок у виробничих комісіях зросло з 1,8% в 1925 р. до 14,3% в 1927 р.¹⁵

Однією з найважливіших умов підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції стали раціоналізація та винахідництво. У раціоналізації виробництва безпосередньо була заінтересована й робітниця, яка завдяки цьому скоріше здобувала кваліфікацію, полегшувала свою працю. Чималу роль відіграла творча думка робітниць на 1-ій гільзовій фабриці (Київ). Тут було поліпшено якість сировини, налагоджено використання відходів виробництва, раціоналізовано роботу різальних машин. Внаслідок цих заходів вдвоє збільшилась продуктивність праці машин і зменшилась кількість обслуговуючого персоналу. Робітниця Михайленко, яка мала 30-річний виробничий стаж, внесла пропозицію про удосконалення склеювання гільзових коробок. На її пропозицію було запроваджено конвейер в укладально-палітурному відділі¹⁶. За цінні раціоналізаторські пропозиції були премійовані восени 1929 р. робітниці 1-ої взуттєвої фабрики Босина та Кагановська¹⁷.

Багато робітниць, досконало оволодівши складними верстатами, машинами, механізмами, ставали талановитими раціоналізаторами та винахідниками. Однією з таких трудівниць, які постійно раціоналізували виробництво і збільшували продуктивність праці, була фугівниця заводу «Донсода» у Лисичанську Т. К. Руда. Після загибелі чоловіка від рук білогвардійців вона в 1920 р. поступила на завод. Наполегливо підвищуючи свою виробничу кваліфікацію, загальноосвітній та політичний рівень, беручи активну участь у громадському житті підприємства, Т. К. Руда здобула великий авторитет серед трудівників. Член завкому, делегат XI Всеукраїнського з'їзду Рад, сумлінний член ВУЦВК — такий далеко не повний перелік громадських обов'язків Т. К. Рудої¹⁸. Винахідниця Павлова сконструювала прилад для захисту легенів від забрудненого повітря. Павлова мала й інші цінні винаходи, і, враховуючи це, Наркомат Праці направив її на роботу в Інститут патології й гігієни праці¹⁹. Вісім винаходів у галузі сільськогосподарської техніки мала інженер Браткова; інженер Мала-

¹¹ Журн. «Комунарка України», 1928, № 1, стор. 24.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 267, арк. 5—7, 12.

¹³ Журн. «Комунарка України», 1927, № 16, стор. 12; 1928, № 7, стор. 12, 13.

¹⁴ Журн. «Комунарка України», 1929, № 42, стор. 14.

¹⁵ Газ. «Пролетарська правда», 8 березня 1928 р.

¹⁶ Газ. «Пролетарська правда», 9 березня 1928 р.; журн. «Комунарка України», 1929, № 33, стор. 11, 12.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 8, оп. 1, спр. 26, арк. 44, 45.

¹⁸ Газ. «Вісті ВУЦВК», 8 березня 1929 р.; журн. «Комунарка України», 1929, № 19, стор. 5.

¹⁹ Г. Подорожня. Жінка опановує техніку, Харків, 1930, стор. 21.

ховська розробила новий на Україні проект заводу крохмальної патоки і виноградного цукру на кукурудзяній сировині²⁰.

Але через загальноосвітню і технічно-професійну відсталість жінок порівняно з чоловіками участь трудівниць у русі раціоналізаторів та винахідників була в ці роки ще недостатня. На 1-й виставці робітничого винахідництва Київської округи (1928 р.), де експонувалися понад 500 винаходів, винаходів жінок було тільки два: інженера Браткової і службовки Сироватко²¹.

Для піднесення політичної і виробничої активності трудящих жінок величезне значення мало соціалістичне змагання, в процесі якого яскраво проявилися зміни у становищі жінок на виробництві. В 1929 р. бригади, що складалися з жінок, вступали у змагання з чоловічими і часто виходили переможцями. Багато передових робітниць виступали організаторами ударних бригад, ініціаторами соцзмагання. Так, робітниця столярного цеху Харківського заводу «Серп і молот» Локутіна викликала на змагання столярів цеху²², робітниця Київського заводу «Фізико-хімік» Язицька викликала на соцзмагання робітників Миронова і Петухова²³.

Цікаво проходило соцзмагання на кондитерській фабриці ім. К. Маркса (Київ). Виникши у квітні 1929 р., уже на червень воно охопило більшість трудівниць. Укладались договори між цехами, змінами, бригадами, а також договори індивідуальні. Керував змаганням спершу штаб, потім виробнича комісія фабрики, у цехах — спершу трійки, згодом — цехові виробничі комісії. У всіх цехах були створені кутки підвищення, де вившувалися загальнофабричні й цехові зведення про хід змагання, змінні, бригадні та індивідуальні договори, діаграми та інші матеріали. Змагання викликала трудове піднесення, уважне ставлення до машин, і в результаті до грудня 1929 р. майже на 5% була знижена собівартість продукції, продуктивність праці за півроку змагання збільшилась на 36%, значно зменшилась кількість прогулів. Від поодиноких випадків, коли брались підвищені норми виробітку (робітниця Крушинська, Алфімова, Криштопіна та ін.), трудівники буквально всієї фабрики добровільно стали підвищувати свої норми від 10 до 50%, що на кінець року дало 60 тис. крб. заощадження²⁴.

Бурхливо розгорталось соцзмагання на Дніпропетровській швейній фабриці ім. Володарського. Білошвейний цех, де працювали тільки жінки, не виконував план. У квітні 1929 р., коли почалося змагання, 23 робітниця об'єдналися в ударну бригаду. Робітниця раціоналізували виробництво і повели рішучу боротьбу з прогулами та іншими порушеннями дисципліни. До річниць соцзмагання бригада підвищила продуктивність праці на 15% і вийшла переможницею змагання на фабриці²⁵. Бригада шийельників на Харківському заводі «Серп і молот», у якій працювали 28 жінок, оголосила себе ударною. Вона зуміла показати приклад трудового ентузіазму, розвинути високий темп роботи, усунути прогули і збільшити вдвоє продуктивність праці²⁶. Чимало надпланової продукції в результаті соцзмагання видав і комсомольсько-молодіжний цех Одеської джутової фабрики²⁷.

Поширеною формою соцзмагання були виробничі переклички колективів різних підприємств. Як приклад можна навести змагання між Прилуцькою і Роменською панчішними фабриками, де переважала жіноча праця. Прилуцька фабрика, уклавши урочистий договір, фактично на цьому й закінчила своє змагання. На Роменській же фабриці змагання охопило всіх робітниць, в результаті чого було значно підвищено продуктивність праці, здешевлено собівартість продукції, зміцнено дисципліну праці. Разом з цим на 10—12% збільшилась зарплата робітниць усіх цехів²⁸.

Восени 1929 р. по всій країні було підбито підсумки і накреслено далші завдання соцзмагання на заводських зльотах і окружних з'їздах ударних бригад, у роботі яких активну участь брали і жінки. На окружний з'їзд ударників було послано бригадира малярів доку Миколаївського суднобудівного заводу робітницю Павлову. На окружному з'їзді ударних бригад Харківщини взяли участь робітниця заводу ім. Петровського Новицька, Харченко, Найденова. Остання була делегаткою і на Всесоюзному з'їзді ударних бригад, де виступила з промовою про необхідність свідомого ставлення робітників до своїх обов'язків²⁹. Делегатками Всесоюзного з'їзду були ініціатор соцзмагання на Київській деревообробній фабриці ім. Боженка Ф. Глухівська і багато інших робітниць Радянської України.

²⁰ Газ. «Пролетарий», 8 березня 1928 р.

²¹ ДАКО, ф. 8, оп. 1, спр. 3, арк. 34—35.

²² Журн. «Комунарка України», 1929, № 24, стор. 14.

²³ ДАКО, ф. 242, оп. 1, спр. 206, арк. 17.

²⁴ ДАКО, ф. 736, оп. 2, спр. 62, арк. 7—9; оп. 1, спр. 584, арк. 196—198, 266, 353.

²⁵ А. Г. Зиков. Ентузіастки за верстатами, Харків, 1930, стор. 35—36.

²⁶ Газ. «Пролетарий», 17 вересня 1929 р.

²⁷ В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу. (1926—1932), К., 1960, стор. 27.

²⁸ Журн. «Комунарка України», 1930, № 5, стор. 12.

²⁹ Журн. «Комунарка України», 1929, № 48, стор. 13, 11.

Знаменним для трудящих України, як і всього Радянського Союзу, був день 2 вересня 1929 р.—недільник індустріалізації. Зранку ще до перших гудків густими потоками йшли до своїх фабрик і заводів робітники й робітниці. Всі бажали внести свою частку в загальнодержавну справу. Працювали радісно, захоплено, прагнучи виробити більше продукції найкращої якості. Робітниця Одеської джутової фабрики здали того дня до фонду індустріалізації 10 тис. крб., Одеської тютюнової фабрики ім. Петровського — 28 тис. крб., Київської кондфабрики ім. К. Маркса — 2 тис. крб. Робітниця 4-ої тютюнової фабрики (Київ), крім того, що внесли 2500 крб., збільшили в той день випуск продукції на 15%³⁰. Харківський канатний завод дав державі близько 26 тис. крб., Харківська швейна фабрика ім. Тінякова — 11 тис. крб.³¹

Розуміючи, як важко було державі проводити соціалістичну індустріалізацію в обстановці безперервних провокацій міжнародного імперіалізму, трудящі Радянського Союзу з ентузіазмом передплачували позики. Так, бригада шийельниць на заводі «Серп і молот» (Харків) одноставно підписалась на третю позику індустріалізації³². Успішно пройшла передплата на третю позику і серед робітниць Київської макаронної фабрики³³.

Величезне значення для посилення ролі жінки в соціалістичному будівництві мало залучення робітниць до управління громадськими підприємствами. «Управляючи, жінки навчаються швидко і доженуть чоловіків»³⁴ — говорив В. І. Ленін. Саме в 1926—1929 рр. настав перелом у справі висування жінок на керівну адміністративно-господарську роботу. Кваліфікованих робітниць призначали бригадирами, начальниками цехів і, як правило, вони добре виконували свої обов'язки. Наприклад, майстром механічного цеху шахти № 1—2 на Луганщині було призначено кадрову робітницю Марфушу. Досконально знаючи свою справу, вона передавала свої знання, досвід і виробничу кваліфікацію молоді. З великою любов'ю і повагою ставились до свого майстра робітниця, часто звертались до неї за допомогою та порадами³⁵.

З'явилась ціла плеяда талановитих керівників підприємств, жінок-директорів, яких виростила Комуністична партія, громадські організації, робітничий клас. Тільки за 1928 р. 12 робітниць нашої республіки стали червоними директорами, як їх тоді називали³⁶. Бакір — директор швейної фабрики у Донецьку — весь свій виробничий досвід, знання, організаторські здібності віддавала виробництву. Під її керівництвом підприємство зміцнювалось і розширювалось, заощаджувало кошти, успішно виконувало виробничий план. Бакір користувалась великою повагою серед робітників, і колектив фабрики неодноразово обирав її до міськради³⁷. Складний життєвий шлях пройшла робітниця Марфа Демченко, яка з 13 років працювала і наймичкою, і хатньою робітницею, і чорноробкою. На Сумському рафінадному заводі Демченко набула кваліфікацію, захоплено поринула у громадське життя підприємства. Тут вступила вона до лав комсомолу, а пізніше — до Комуністичної партії. Великі організаторські здібності виявила вона, працюючи жіноргом заводу. І цілком закономірне було висування робітниця Демченко на посаду заступника директора заводу³⁸.

Звичайно, робітниця могли успішно виконувати обов'язки на керівній роботі тільки при повсякденному підвищенні свого загальноосвітнього та політичного рівня, при наполегливому набутті вищої кваліфікації. Типовим був шлях висування Г. І. Нальотіної, робітниця шоколадного цеху Харківської кондитерської фабрики «Жовтень». Вдень вона працювала на підприємстві, ввечері відвідувала вечірній робфак, і це не заважало їй сумлінно виконувати громадські обов'язки секретаря фабкому. В 1926 р. її призначили завідувати підвідділом постачання фабрики. Наприкінці 1928 р. Нальотіну призначили помічником завідуючого відділу постачання Держкондтресту³⁹.

Комуністична партія, комсомол, профспілки у 1926—1929 рр. вели невпинну боротьбу з косністю, сумнівами і невірою у здібності робітниць, з усілякими явними і прихованими тенденціями витіснення жіночої праці з виробництва. Саме керуючись вказівками Комуністичної партії, громадські та господарські організації України провели величезну роботу для політичної та виробничої активізації трудящих жіночих мас. Саме в цей період почали трудову діяльність видатний радянський клініцист-педіатр О. М. Хохол, геолог Є. М. Матвієнко, удостоєна високого звання лауреата Ле-

³⁰ Журн. «Комунарка України», 1929, № 35, стор. 12, 13; № 32, стор. 16; № 34, стор. 9.

³¹ «Робітнича газета «Пролетар», 3 вересня 1929 р.

³² Газ. «Пролетарий», 17 вересня 1929 р.

³³ ДАКО, ф. 736, оп. 1, спр. 329, арк. 219, 221.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337.

³⁵ Газ. «Луганская правда», 8 березня 1928 р.

³⁶ Газ. «Пролетарий», 22 лютого 1929 р.

³⁷ Газ. «Диктатура труда», 8 березня 1929 р.; журн. «Комунарка України», 1928, № 20, стор. 11.

³⁸ Газ. «Пролетарий», 18 листопада 1928 р.

³⁹ Газ. «Пролетарий», 28 жовтня 1927 р.; 8 березня 1928 р.; журн. «Комунарка України», 1929, № 2, стор. 3.

нінської премії, Герой Соціалістичної Праці, капітан теплохода «Піонер» Азово-Чорноморського пароплавства Н. М. Кісса, Герой Соціалістичної Праці, бригадир бетонниць тресту «Криворіжбуд» Г. Ф. Армашова та багато інших жінок нашої республіки, відомих нині всій країні. У ті роки почалася трудова біографія робітниці Кіровоградського заводу «Більшовик» Л. Д. Резнік. Закінчивши у 1928 р. школу фабрично-заводського навчання, вона почала працювати на заводі стерженщицею. З роками зростала майстерність робітниці; навчаючись сама, вона охоче допомагала товаришам. Після Великої Вітчизняної війни робітниці заводу багаторазово обирають її до обласної ради, а згодом делегатом на XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. За трудову доблесть і заслуги у навчанні молоді бригадир стерженщиць Л. Д. Резнік удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці⁴⁰.

Немає тепер галузі у житті країни — від господарського будівництва і до найскладніших питань міжнародної політики, — куди жінки не вносили б частку своєї творчості. Вони стали інженерами, директорами фабрик, суддями, редакторами газет та журналів, десятниками, учасниками виробничих нарад, партійними, комсомольськими та профспілковими працівниками, членами Радянського уряду. На всіх ділянках соціалістичного будівництва жінка-трудівниця зайняла своє гідне місце, і в цьому полягає одна з великих перемог Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Л. Д. ВІТРУК.

ПРОСВІТИТЕЛЬ-ДЕМОКРАТ В. І. ЯКОВЕНКО (1859—1915 рр.)

В архівних фондах Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві зберігається цікава справа Петербурзького цензурного комітету під заголовком «О недозволенной рукописи дворянина В. И. Яковенко «Биография Т. Г. Шевченко», 1892 г.» У «справі» знаходиться повний текст названого рукопису, цензурська рецензія на нього й офіційний присуд цензури про заборону його друкування, бо в ньому, мовляв, виставляється «в крайне тенденциозном смысле гнет правительства и высших слоев над низшим классом населения». Але разом з тим відомо, що в книжковій серії «Жизнь замечательных людей», яку публікував прогресивний книговидавець Ф. Ф. Павленков, біографічний нарис про Т. Г. Шевченка, написаний В. І. Яковенком, в 1894 р. вийшов у світ. Порівняння друкованої книги і першого варіанту забороненого рукопису показує, що хоча автору довелось під тиском цензури опустити цілий ряд гострих критичних положень щодо самодержавно-кріпосницького ладу, революційно-демократична спрямованість книги в основному була збережена.

В своїй книзі В. І. Яковенко перший вказав, що народність Т. Г. Шевченка не можна тлумачити лише з точки зору його походження «з народу», а слід говорити про це, насамперед, маючи на увазі історичні заслуги геніального Кобзаря перед українським народом. З цього погляду В. І. Яковенко ставить ім'я Шевченка в один ряд з іменами Шекспіра, Гете, Данте, Пушкіна, Толстого (як відомо, пізніше, в 1912 р. ще виразніше щодо цього висловився О. М. Горький). Разом з тим Т. Г. Шевченко має значні заслуги перед багатонаціональною культурою всієї Росії, де він, як пише В. І. Яковенко, «виступив найпередовішим борцем свого часу за пригноблений кріпосництвом народ». Автор особливо наголошує на класовому антикріпосницькому змісті творчості Т. Г. Шевченка, називаючи його «непримиренним і пристрасним викривачем кріпосництва», «ворогом всілякого насильства людини над людиною» та зазначаючи, що «вся поезія його пройнята соціальним духом». Дуже знаменно, що саме на цих характерних рисах творчості Шевченка пізніше, сприйнявши все краще з революційно-демократичної культурної спадщини, зосереджувала увагу марксистсько-ленінська історіографія (брошура А. В. Луначарського «Великий народний поет» (1912) і статті в більшовицькій «Правде» за 1914 р.).

У згадуваній серії крім біографії Т. Г. Шевченка, В. І. Яковенко видав ще ряд біографічних нарисів, які також написані з прогресивних позицій і досі не втратили цінності. Це книги про видатного українського гетьмана Богдана Хмельницького, славнозвісного сатирика й публіциста Джонатана Свіфта, великого гуманіста Томаса Мора, видатного історика і філософа Томаса Карлейля, про основоположника течії позитивізму у філософії та історії Огюста Конта та визначного представника класичної буржуазної політичної економії Адама Сміта. Налагодженню плідного співробітництва з Ф. Ф. Павленковим у виданні серії «Жизнь замечательных людей» сприяли як значний популяризаторський талант В. І. Яковенка, так і його демократичні погляди та репутація в департаменті поліції як «неблагонадійного», бо Ф. Ф. Павленков навколо організованої ним видавничої справи саме й збирав таких людей, які зазнавали

⁴⁰ У боях і в праці. Розповіді про жінок України, К., 1960, стор. 187—196.

переслідувану за участь у революційному і визвольному русі. З цього погляду цікаво познайомитися з деякими біографічними відомостями про Яковенка.

Народившись 1859 р. в Миргородському повіті Полтавської губернії, Валентин Іванович Яковенко освіту, очевидно, здобув у Москві, бо в 1880 р. ми бачимо його там же: він працює в статистичному бюро московського губернського земства, займаючись дослідженнями в галузі фабрично-заводської статистики. Обстежуючи промислові підприємства Московської губернії, В. І. Яковенко, безперечно, впритул пізнав справжнє, без прикрас життя робітників. Очевидно, співчуття до пригніченого трудящого люду привело В. І. Яковенка до народників. Він бере участь у діяльності нелегальних народницьких гуртків і, зрештою, примикає до групи «Чорний переділ», яку очолювали майбутні засновники першої марксистської організації Росії — «Визволення праці» Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич, Л. Г. Дейч. В. І. Яковенко керував таємною організацією Чорного Хреста, яка матеріально допомагала ув'язненим народникам, жертвам царської охорони. Під час масових арештів учасників підпільного народницького руху 1881 р. було заарештовано і вислано в Твер і В. І. Яковенка.

В цей період В. І. Яковенко починає співробітничати в ряді загальноросійських прогресивних періодичних видань, в яких тоді виступали революційно-демократичні й народницькі письменники і публіцисти («Отечественные записки», «Северный вестник», «Русские ведомости»). В 90-их рр. В. І. Яковенко не припиняє і практичні статистичні дослідження. В 1893 р. він, наприклад, приймає запрошення смоленського губернського земства на завідування статистичними роботами, які вело земство. Однак В. І. Яковенко протримався тут не довго. Складена ним програма статистичних досліджень не була затверджена Центральним статистичним комітетом (можна гадати, причина цього — її демократичний характер: адже саме тоді була написана біографія Т. Г. Шевченка, де яскраво проявилися революційно-демократичні погляди В. І. Яковенка). Тому її автор повернувся до Петербурга. Тут він знайшов собі останнє місце служби в статистичному відділі губернського земства.

Праця в земських статистичних установах дала В. І. Яковенку значний матеріал для статистико-економічних досліджень, ряд з яких він опублікував у 90-ті рр.: «Миргородское ссудо-сберегательное товарищество по местному исследованию 1894 г.» (СПб., 1895), «Об успехах народного хозяйства и благосостояния одной из волостей Санкт-Петербургской губернии» (СПб., 1897), «Нищие Санкт-Петербургской губернии». Під керівництвом В. І. Яковенка і за його редакцією було надруковано «Сборник материалов по начальному народному образованию», де розроблено ґрунтовну програму введення загальної початкової освіти в губернії. Ці праці, навіть при наявності в їх змісті більш або менш значних ліберальних тенденцій, написані з прогресивних позицій тих російських земських статистиків, про яких В. І. Ленін сказав, що вони «здобули собі право на пошану тим, що ставилися до предмета своїх занять не рутинно, не з самим тільки фіскальним або казенно-адміністративним, а з певним науковим інтересом»¹.

Після смерті Ф. Ф. Павленкова в 1900 р. В. І. Яковенко стає єдиним продовжувачем його благородної справи — нести освіту в маси через книгу, яка б по ціні була доступною читачеві. Тепер йому вже доводилося відстоювати від сваволі царської цензури не тільки книги власного авторства, а все, що друкувало видавництво Ф. Ф. Павленкова. Поглинений у видавничі справи, В. І. Яковенко вже майже не знаходив часу, щоб писати свої власні твори. Зате він випускає в широкій читачій масі багатьма виданнями (окремо і збірками) твори класиків російської літератури В. Г. Белінського, М. Ю. Лермонтова, Д. І. Писарева, О. С. Пушкіна. І лише зібрання творів свого земляка М. В. Гоголя В. І. Яковенко видав у 1902 р. з власним біографічним нарисом про великого російського письменника. Під час першої російської революції В. І. Яковенку вдалося провести через цензурні рогатки і вперше надрукувати семитомне зібрання творів О. І. Герцена — людини, саме ім'я якої було до того часу під найсуворішою забороною в пресі. У 1907 р. вийшло друге видання «Енциклопедичного словника» Ф. Павленкова, спрямоване проти самодержавного буржуазно-поміщицького ладу. В. І. Яковенко вмістив у ньому спеціальний додаток термінів, пов'язаних з бурхливими подіями революції 1905—1907 рр. Нове революційне піднесення, яке почалося 1910 р., дало можливість в третє і наступні видання «Енциклопедичного словника» знову ввести терміни, близькі революційному рухові. Так, читач міг знайти короткі й досить об'єктивні відомості про те, хто такі «соціал-демократи», «соціалісти», «більшевики»; до словника увійшли також спеціальні статті про Маркса, Енгельса, Леніна, про «Маніфест Комуністичної партії», про марксистську групу «Визволення праці» тощо. З повагою ставився до «Енциклопедичного словника» Ф. Павленкова В. І. Ленін. Недарма його останнє, сьоме видання вийшло вже за Радянської влади, в 1923 р., і Володимир Ілліч, висловлюючись за створення радянського однотомного

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 46.

«народного словника», вважав зразком для нього «Енциклопедичний словник» Ф. Павленкова².

Маючи видавництво, В. І. Яковенко вирішив здійснити свою багаторічну мрію про масове видання творів Т. Г. Шевченка. В 1910—1911 рр. він випустив два найповніших на той час видання «Кобзаря», що викликало справжній переполох серед охоронців самодержавного ладу, і «Кобзар» не пустили в продаж, а на видавця завели судову справу. З уже готового тиражу за вироком суду довелося з кожного примірника «Кобзаря» вирізати близько шести аркушів заборонених поезій. Отже, в кінцевому результаті спроба В. І. Яковенка надрукувати повний текст «Кобзаря» Т. Г. Шевченка масовим виданням, розрахованим на широкого читача, не увінчалася успіхом. Проте й сьогодні нам слід поставитися з повагою до тієї самовідданості й наполегливості, яку проявив В. І. Яковенко в цій справі. Слід зазначити як заслугу В. І. Яковенка у популяризації творчості Шевченка також той факт, що він перший зібрав і видав у другому томі двотомного зібрання творів українського революціонера-демократа його листування, а також прозові твори, написані російською мовою, і документи, зв'язані з його участю в Кирило-Мефодіївському товаристві.

В дні шевченківського ювілею 1914 р. В. І. Яковенко на сторінках петербурзької газети «День» опублікував велику статтю, сповнену гнівного протесту проти переслідувань царизмом творчості Т. Г. Шевченка. Ряд положень цієї статті значною мірою перегукувався з багатьма твердженнями й висновками славнозвісної статті «Крепостники и Шевченко», опублікованої тоді ж у «Правде». Ця остання праця про Шевченка, як і все краще з творчого доробку В. І. Яковенка загалом, належить тій демократичній культурі нашого народу в дожовтневий період, яку по праву успадкувала народжена Великим Жовтнем нова радянська соціалістична культура. Просвітителю — демократу В. І. Яковенку не довелося побачити світанку Великої Жовтневої соціалістичної революції. П'ятдесят років тому, 7(20) березня 1915 р. після тяжкої недовгочасної хвороби він помер у Петрограді — місті, де пройшла більша частина його життя.

З повагою ставиться радянський народ до всіх прогресивних суспільно-політичних діячів, які навіть у жорстоких умовах царського лихоліття розвивали демократичну культуру. Одним з таких діячів і був В. І. Яковенко, який усе своє життя присвятив здійсненню відомого некрасовського заповіту — сіяти в народі «разумное, доброе, вечное».

В. Г. САРБЕЙ

² А. И. Дробинский. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин и энциклопедическая литература, М., 1958, стор. 60.

НАШ КАЛЕНДАР

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ КОНЦТАБОРУ БУХЕНВАЛЬД ЗА ПІДГОТОВКУ Й ПРОВЕДЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ

(до 20-річчя з дня повстання)

У травні минає 20 років з дня перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. Всьому світові добре відомі злочинства озвірілих фашистів, від рук яких під час другої світової війни загинули мільйони радянських людей та громадян різних країн Європи, кинутих до концентраційних таборів гітлерівської Німеччини. Створені ще до війни концтабори перебували на особливому режимі. Так, концентраційний табір Бухенвальд почав функціонувати 14 липня 1937 р.¹ і згодом, як і багато інших таборів фашистської Німеччини, перетворився у велику механізовану фабрику смерті з широко розгалуженою мережею філіалів, яких на кінець війни нараховувалось близько 80. Постійний контингент табору в середньому становив 60 тис. в'язнів². У таборі та його філіалах фашисти по-звірячому закатували 1200 тис. чоловік, в тому числі розстріляли 19 тис. радянських військовополонених та насильно вивезених мирних громадян³.

В'язні концтабору жили у нестерпно тяжких, нелюдських умовах. Та ніщо не могло примусити їх примиритися з своїм становищем, зламати їхню волю до перемоги. Перебуваючи у фашистських катівнях, в'язні під постійною загрозою смерті, діючи за велінням свого серця, сміливо бралися за зброю.

Незриму війну проти фашизму очолили комуністи різних країн Європи. Піонерами цієї боротьби були перші мешканці таборів смерті — німецькі комуністи. Маючи свою організацію, вони наприкінці 1940 р. встановили зв'язок з комуністами Австрії та Чехословаччини⁴. Запалюючим прикладом для борців проти фашистського режиму концтабору були героїзм та мужність радянських людей, вміння наших комуністів і комсомольців організувати маси і рішуче повести їх на боротьбу з ворогом. Після нападу фашистської Німеччини на СРСР політична робота в Бухенвальді посилилася. Але в той час на порядку денному партійних організацій питання про збройну боротьбу так гостро не ставилося. Воно стало першочерговим завданням комуністичного підпілля з появою у таборі восени 1941 р. радянських людей. Радянська підпільна організація, яка остаточно сформувалася на початку 1943 р., об'єднувала 1176 патріотів, у числі яких було близько 400 українців⁵.

Спершу підпільна організація мала на меті організувати опір табірному керівництву, допомагати в'язням, рятуючи їх від загибелі. Комуністичне підпілля намагалося зірвати гітлерівські плани жорстокої експлуатації та масового знищення в'язнів. Дуже важливо було розбудити почуття особистої гідності кожної людини, вказати їй вірний шлях подолання неймовірних труднощів. Іноді теплим задушевним словом комуністи допомагали в'язням повернутися до життя, до активної боротьби з ворогом. Існували й інші види допомоги. Багатьом в'язням зберегли життя військовополонені лікарі табірною лазарету.

Поряд з врятуванням в'язнів від репресій есесівців, викриттям фашистської пропаганди, організацією саботажу на військових підприємствах, де працювали в'язні, комуністи Радянського Союзу, виходячи з загальних завдань, які ставила Інтернаціо-

¹ Buchenwald. Dokumente und Berichte, Berlin, 1960, стор. 18.

² Концентрационный лагерь Бухенвальд. Сборник воспоминаний. Отпечатано на стеклографе, Бухенвальд, май 1945, стор. 9.

³ Там же, стор. 85.

⁴ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 366.

⁵ Основний фонд музею героїчної оборони Брестської фортеці (далі — ОФ МГОБФ), спр. 144, т. 3, арк. 94. Спогади М. Ф. Кюнга.

нальна організація, ще влітку 1942 р. в момент об'єднання розрізних партійних організацій вирішили всіма засобами вести підготовку збройного повстання⁶. Ідея виходу в'язнів за колючий дріт збройним шляхом зародилася і в інших підпільних організаціях табору. Так, німецькі комуністи ще до 1939 р. намагалися знайти зброю⁷.

Між тим, питання про збройне повстання в Бухенвальді було поставлене на ділову основу тільки після того, як керівник російської підпільної комуністичної секції М. Симаков запропонував обговорити в Інтернаціональному комітеті план заготівлі зброї та розгортання військової роботи з метою підготовки в'язнів до збройної боротьби. У концтаборі Бухенвальд поряд з Інтернаціональною комуністичною організацією діяла загальнотабірна підпільна військова організація, яку очолював німецький комуніст Гаррі Кун⁸. Зв'язки військової організації з комуністичним центром здійснювалися через члена табірної комітету, який входив до складу військової організації⁹.

Важливими завданнями підпільного військового керівництва табору були: створення військово-політичної організації та укомплектування Штабу відданими людьми; розробка наступального «плану А» та оборонного «плану Б»¹⁰. Розробку плану повстання доручили полковникам К. Карцеву, М. Потапову, П. Фортуну, М. Каланчуку та ін.

Формування табірної військово-політичної організації завершилося в середині 1944 р. До її складу ввійшли російської організації 11 країн¹¹. Всього було створено 178 бойових одиниць, в тому числі 56 радянських груп.

Табір поділили на чотири сектори. До «червоного» сектора входили радянські, чеські й словацькі в'язні; до «зеленого» — югослави й поляки; до «синього» — французи, італійці, іспанці та бельгійці; до «жовтого» — німці, австрійці й голландці¹². Інтернаціональний центр розробив обидва варіанти повстання: перший передбачав виступ в'язнів на випадок повстання німецьких робітників Тюрингії або висадки повітряного десанту в районі Веймар — Бухенвальд; другий — збереження в'язнів на випадок, якщо табірне керівництво намагатиметься знищити їх при наближенні лінії фронту¹³.

«План А» ставив перед «червоном» сектором найвідповідальніше завдання — штурмувати район казарм і жилі приміщення обслуговуючого персоналу¹⁴. Інструкції командування передбачали всі необхідні заходи для успішного захоплення цих об'єктів та пошкодження зв'язку між табором, Веймаром і аеродромом Нора. Для виконання цих завдань «червоному» сектору виділялося 77 бойових груп¹⁵.

Згідно з «планом Б» «червоному» сектору відводився район дій від воріт № 1 до вишки № 10. Здійснюючи план оборони, кожний сектор мав завчасно передбачені місця виходу з табору і мусив за сигналом організовано перейти до виконання завдань, накреслених йому «планом А»¹⁶.

Відповідальність за підготовку збройного повстання та бойові дії «червоного» сектора покладалися на військово-політичну підпільну організацію російської секції концтабору Бухенвальд, створену в серпні 1944 р.

Враховуючи, що поряд з переконаними антифашистами в таборі перебували люди, які втратили надію на майбутнє і вірили брехливим обіцянкам фашистів, радянські комуністи в тісному співробітництві з чехословацькими патріотами форсували виконання найбільш відповідального й важкого завдання — посилення масово-політичної роботи створили міцний антифашистський фронт для підтримки плану самовизволення.

Колишній керівник політичного відділу російської військово-політичної підпільної організації концтабору Бухенвальд С. Д. Котов писав, що в підготовчий період політвідділ визначив завдання — переконати радянських людей у неминучості нашої перемоги, підняти бойовий настрій, ідеологічно і практично підвести їх до збройного повстання¹⁷. Політичний відділ водночас брав безпосередню участь у формуванні бойових загонів, заготівлі й виробництві зброї, навчанні військової справі повсталі армії. Працівники політвідділу вивчали й підбирали кандидатури на посади комісарів бригад і батальйонів, політруків рот і пропагандистів взводів підпільної армії, дотримуючись суворої конспірації, постійно агітували за повстання. Політвідділ мав радіоприймач,

⁶ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 19.

⁷ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 485.

⁸ Там же, стор. 488.

⁹ Там же, стор. 485.

¹⁰ Там же, стор. 487.

¹¹ Там же, стор. 489.

¹² Там же.

¹³ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 30—31.

¹⁴ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 495.

¹⁵ Там же, стор. 496.

¹⁶ Там же, стор. 499.

¹⁷ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 5, арк. 64.

зібраний росіянином Л. П. Драпкіним, українцями А. Лисенком і В. Железняком та поляком Е. Дамазином¹⁸.

Політично підготовлені підпільники М. Ф. Кюнг, М. Левшенков, С. Д. Котов, С. Бердников, В. Азаров, М. Руденко виступали перед пропагандистами й керівниками чеської, польської, югославської, французької та німецької секцій Інтернаціональної комуністичної організації з лекціями і доповідями з питань марксистсько-ленінської теорії, про політичне, економічне та культурне життя Радянського Союзу¹⁹.

Активну роботу по підготовці ув'язнених до повстання проводили комісари батальйонів І. П. Ногаєць²⁰, Г. С. Бойко, П. С. Петрусенко. Комуністи табору використовували будь-яку можливість для ідейної підготовки в'язнів до боротьби. Агітатори й пропагандисти інформували в'язнів про становище на фронтах, банкрутство гітлерівської стратегії. Використовувалися всі можливі засоби для ідейного загартування людей²¹.

На початку квітня 1945 р. за завданням Інтернаціонального центру С. Д. Котов написав Клятву членів підпільної організації, закликати й відозви до в'язнів на випадок повстання²².

Добре продуманою політичною роботою в масах комуністам удалося створити дружній бойовий колектив, вселити віру в перемогу над підступним ворогом. Все це дало свої позитивні наслідки в ході повстання.

Водночас у Бухенвальді посилилась робота по формуванню повстанських загонів. Військово-політична організація росіян, як і загальнотабірний Комітет, створювали свої низові нелегальні військові організації за територіальним принципом, охоплюючи всі табірні служби.

Російська секція вирішила створити чотири бригади. У 1943 р. одну бригаду було сформовано в таборі військовополонених, а в січні 1944 р. у загальному таборі почалося формування ще трьох. У 44-му блоці почав діяти російський ударний батальйон під командуванням В. В. Логунова²³. Всі сили росіян об'єднувалися в один бойовий загін, командування яким доручалося підполковнику І. І. Смирнову, начальником штабу став полковник К. Карцев²⁴.

В цей же час у таборі розгорнулось бойове навчання. В'язні, бажаючи якнайшвидше визволитися від фашистського ярма, жадібно вивчали військову справу.

За завданням російського Комітету підпільники виносили з військових заводів окремі частини різних видів зброї, вибухівку.

Більш складною була перевірка бою зібраної й виготовленої вогнепальної зброї. Влітку 1944 р. виготовлені Б. Сироткіним, Б. Даниленком та Л. Орловим пістолети випробовувалися в каналізаційних колодязях.

Військово-політична організація створювала не тільки запаси зброї, продовольства, але й передбачала евакуацію та медичну допомогу хворим і пораненим, організувавши санітарні групи, які навчалися в блоці № 56 малого табору. Тут же в лазареті зберігалися медикаменти, видачу яких запланували на початок повстання²⁵. Водночас табірний Комітет планував під час повстання використати медичне устаткування фашистських підрозділів.

Подібні групи створювалися на базі санітарних груп, які формували есесівці наприкінці 1943 — початку 1944 рр. з політичних в'язнів для ліквідації наслідків бомбардувань союзників²⁶.

На початку 1945 р. фашисти створили додаткові сангрупи та колони носіїв. Комуністичне підпілля табору використало все це для своїх цілей. В табірних формуваннях під виглядом тренувальних занять на випадок нальоту авіації санітарні групи підпільної армії проходили військову підготовку²⁷.

За положенням, дружинники фашистських санітарних груп могли вільно ходити на території табору, тому їх у підготовчий період повстання використовувало підпілля для доставки зброї²⁸.

Важливою справою була розробка карт району бойових дій повстанців. Рекогносцировку місцевості й одержання необхідних даних забезпечувала розвідка, яка проникла в усі офіційні фашистські табірні підрозділи й заклади: насамперед, робіт-

¹⁸ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 6, арк. 66.

¹⁹ Там же, арк. 67.

²⁰ Помер у 1959 р., сім'я живе в Києві.

²¹ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 7, арк. 142—143.

²² Концентрационный лагерь Бухенвальд..., стор. 61.

²³ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 6, арк. 71.

²⁴ Война за колючей проволокой. Сборник воспоминаний, М., 1960, стор. 121.

²⁵ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 7, арк. 236—247. Спогади начальника сангрупи й посвідчення, видане табірним Комітетом у квітні 1945 р. на ім'я І. Г. Кудрявцева.

²⁶ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 507.

²⁷ Там же, стор. 508.

²⁸ Там же.

ничі команди, колони носильників, пожежні команди, санітарні групи. На основі спостережень розвідників Н. Сахаров і Ю. Жданович виготовили топографічні карти околиць табору²⁹.

З метою зміцнення тилів військово-політична організація, готуючи збройне повстання в головному таборі, не забувала й філіали Бухенвальда. Підпільну роботу на периферії організовували агенти комуністичного підпілля. Так, восени 1944 р. з таким завданням в Гельберштадт було відправлено І. М. Комісаренка. Працюючи шведом, він мав перетворити свою майстерню в штаб підпільників. Його заступником по політичній частині став комуніст Д. А. Борисенко. Завдяки наполегливій і копіткій політико-виховній роботі за короткий строк вони згуртували бойовий колектив, готовий будь-якої миті виступити на боротьбу. Бойову підготовку з в'язнями в цьому таборі проводив інженер-металург Л. В. Підгурський³⁰, в іншому філіалі — Бад-Гандерсгеймі — діяла група В. А. Панчука.

Вся ця робота велася в найсуворішій таємниці. З планами повстання було озномлене обмежене коло підпільників.

Відчуваючи велике напруження в таборі, есесівці з неослабною увагою стежили за більш неблагорадними в'язнями, посилили мережу гестапівських агентів і провокаторів. Але фашистам нічого не вдалося вивідати.

До того, як в'язня знайомили з будь-якою таємницею підпільної організації, він проходив тривалу перевірку. Німецькі комуністи, які працювали в різних службах табору, встановили зв'язок з підпіллям інших таборів. Завдяки цьому вдавалося одержати необхідні дані про тих в'язнів, які щойно прибували. Дуже часто ці матеріали доставляли агенти підпілля, яких спеціально відключали в команди, що відправлялися з Бухенвальда в інші фашистські катівні. Одержавши там необхідні відомості, вони знову поверталися на попереднє місце нібито для лікування. Вся ця величезна робота організовувалася відділом безпеки, яким керував М. Ф. Кюнг. Його найближчими помічниками були Є. Я. Ніколашин, К. Крокинський, К. О. Руденко, В. Л. Хазан, С. Кіталідзе, М. Руденко, П. Саенко, А. Павленко та ін.³¹

Ведучи підготовку до збройного повстання, підпільники Бухенвальда уважно стежили за подіями на фронтах. Інтернаціональний комітет неодноразово на своїх таємних засіданнях обговорював обстановку, строки початку повстання. В цей час активізувалася розвідка, посилилася політична робота й боротьба за згуртування й зміцнення інтернаціональної дружби.

Радянська Армія та армії союзників усе тісніше стискували кільце навколо фашистського лігва. На початку квітня 1945 р. передові частини американських армій підійшли до Erfurta. В цей час охорона табору Бухенвальд налічувала 2800—3000 есесівців і мала на озброєнні 15 станкових і 40 ручних кулеметів, 250 гвинтівок на руках і 300 — на складах, 20 автоматів, по одному ручному кулемету і 8 фаустпатронів на кожній сторожовій вишці³². Крім того, багато зброї було у фашистських арсеналах.

Для озброєння ж 56 радянських груп було заготовлено 87 карабінів, 150 ручних гранат, 110 пістолетів, 300 склянок легкозаймистої рідини, 300 ножів, 64 ножиць для різки дроту, боеприпаси³³.

Інші національні загони були забезпечені зброєю та боеприпасами приблизно так само.

Російський комітет двічі ставив перед Інтернаціональним центром питання про початок повстання. Але ж умови для виступу були вкрай несприятливими, бо навколо Веймара концентрувалося багато фашистських танкових з'єднань. Враховуючи це, керівники комуністичного підпілля вирішили відкласти повстання й мобілізувати всі зусилля для зриву нового звірячого задуму фашистів — знищення в'язнів під виглядом евакуації³⁴.

Есесівці, поспішаючи здійснити свій підступний план, 7 квітня 1945 р. спробували вивести в'язнів з табору, але безуспішно. 8 квітня з'явився наказ есесівців — всім з майном прибути на апельплац. Інтернаціональний центр прийняв рішення: добровільно з бараків не виходити. Розгорнулась агітаційна робота в усіх блоках. Агітатори розповідали про щойно прийняте рішення й переконували в'язнів, що «евакуація — це смерть!»³⁵

Поединок тривав недовго. До табору увірвалося близько 1 тис. озброєних есесівців. Силою зброї їм вдалося виштовхати з бараків та евакуювати частину людей³⁶.

²⁹ Война за колючей проволокой, стор. 121.

³⁰ ОФ МГОбФ, спр. 144, т. 7, арк. 6—7.

³¹ ОФ МГОбФ, спр. 144, т. 3, арк. 38.

³² Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 491—492.

³³ ОФ МГОбФ, спр. 144, т. 3, арк. 29.

³⁴ Там же, арк. 41.

³⁵ Журн. «Исторический архив», 1957, № 4, стор. 97.

³⁶ ОФ МГОбФ, спр. 144, т. 3, арк. 41.

10 квітня підпільний Інтернаціональний центр пішов на деякі поступки. До евакуації було підготовлено 500 в'язнів, задалегідь озброєних з тим, щоб дорогою вони могли позбутися конвою і втекти. Цим вигравався час, потрібний для підходу військ союзників. Маневр удався. Під час маршу в'язні знищили конвой і 1 Травня досягли території Чехословаччини³⁷.

З наближенням фронту серед фашистів наростала розгубленість. В таборі повсталих в'язнів, навпаки, бойовий порив досяг максимального напруження. За таких обставин евакуювати весь табір гітлерівці вже не могли. В бойовому настрої повстанці чекали сигналу. В ніч на 11 квітня на екстремому засіданні було вирішено почати повстання³⁸. Після цього весь політичний апарат, не криючись, готувався до повстання.

11 квітня вранці в усіх бараках проходили мітинги, на яких агітатори читали звернення Інтернаціонального комуністичного центру: «Настав час розплати. Військово-політичне керівництво підпільної організації табору дало наказ — о 3 год. 15 хвилин почати останню нещадну боротьбу з фашизмом. Всі, як один, на боротьбу за своє визволення! Смерть фашистським звірям! Хай буде проклятий той, хто, забувши про свій обов'язок, спасує в цій останній нещадній боротьбі. Наш шлях героїчний!!!»³⁹

На час повстання кількість в'язнів Бухенвальда дещо зменшилася. На кінець березня 1945 р. тут було 50 тис. чоловік⁴⁰. 10 квітня з табору було евакуйовано значну частину поляків і майже всю польську військову організацію. Надвечір вивезли багато радянських військовополонених⁴¹. Отже, перед початком повстання залишалось близько 40 тис. в'язнів, яких охороняли 3 тис. есесівців. За такої обставинки остаточно перемога над ворогом була можлива.

У блоці № 7 почалася видача зброї. Група бойовиків блоку № 2 протягом кількох хвилин штурмом оволоділа головними воротами. З'явилися перші полонені, трофейна зброя. Рішуче вступив у бій ударний батальйон Логунова. З боєм подолавши дротяне загородження, він увірвався у військове містечко есесівців. Організовано пішли в атаку підрозділи 25-го блоку на чолі з В. Цацурою, В. Хазаном⁴².

Військове керівництво повстанням у цей час посилювалося трьома представниками від німців та по одному представнику від росіян і французів. Повстанський штаб розташувався в приміщенні перед входом до табору. Звідти виходили всі накази й розпорядження військового керівництва повсталою армією в'язнів.

Враховуючи обставини, що склалися в ході повстання, «червоному» сектору було доручено вийти на лінію від вишки № 11, через каменоломню до шлагбаума, зайняти район праворуч шляху на Веймар. Для виконання цього завдання вирушили також загони «зеленого» сектора, а «синій» зайняв район ліворуч шляху на Веймар, від воріт № 1 до шлагбаума. «Жовтий» сектор вийшов на лінію північніше табору⁴³.

Настав довгожданий час розплати. Бойові загони Інтернаціональної армії діяли відповідно до наказу об'єднаного командування злагоджено й чітко. За годину після повстання табір було взято. З 12 до 14 квітня повстанці займали оборону. Водночас тривали розшуки есесівців, які поховалися в лісі. У ході боїв 220 з них здалися в полон. Серед захоплених трофеїв було близько 1500 гвинтівок, 180 фаустпатронів, 18 ручних кулеметів та 4 станкових⁴⁴.

Це була перемога незвичайної армії. Перемогли смерть живі скелети, обтягнуті самою лише шкірою, в смугастій одежі каторжан. Вперше за тривалий час на виснажених обличчях з запаленими щокками й очима з'явилася посмішка — свідчення людської радості.

19 квітня 1945 р. визволені в'язні Бухенвальда прийняли клятву чотирма мовами: «Ми, колишні в'язні Бухенвальда: росіяни, французи, поляки, чехи, німці, іспанці, італійці, австрійці, бельгійці, голландці, англійці, люксембургці, югослави, румуни, угорці спільно боролися проти СС. Ми твердо переконані: наша справа справедлива, перемога буде за нами! Ми клянемося перед усім світом, ...що припинимо боротьбу тільки тоді, коли останній фашистський злочинець стане перед судом народів. Знищення фашизму з усім його корінням — наше завдання!»⁴⁵ Це — грізне попередження всім тим, хто намагається розв'язати нову світову війну.

Збройне повстання в'язнів Бухенвальда стало завершальним етапом тривалої і впертої, копіткої і самовідданої роботи підпільної комуністичної організації табору. Воно на практиці довело правильність політичної лінії комуністичного підпілля й наочно показало, що позбутися кайданів фашистського рабства можна було тільки шляхом збройної боротьби.

³⁷ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 42.

³⁸ Там же, арк. 43.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 532.

⁴¹ Там же, стор. 547.

⁴² Журн. «Исторический архив», 1957, № 4, стор. 98.

⁴³ Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 547.

⁴⁴ Там же, стор. 547—548.

⁴⁵ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 82.

Організатор повстання — Комуністична підпільна організація табору — була інтернаціональною. Вона згуртувала бойовий колектив антифашистів вісімнадцяти країн Європи, серед яких особливо відрізнялися політичною загартованістю й стійкістю, героїзмом та військовою майстерністю радянські люди. Колишній в'язень концтабору Бухенвальд, нині член ЦК Французької Компартії Марсель Поль у своїх спогадах про повстання 11 квітня 1945 р. писав: «Дії розвивалися методично. Тактика, запропонована радянським колективом і схвалена Міжнародним комітетом табору Бухенвальд, привела до повного, тотального успіху протягом кількох годин»⁴⁶.

Між тим радянські люди, які томилися у фашистських концтаборах, порівняно з в'язнями інших країн, жили в особливо нестерпних режимних умовах. Фашистське керівництво табору поставило в'язнів з Радянського Союзу у винятково тяжке становище.

Збройне повстання в концтаборі Бухенвальд — це ще один яскравий доказ сили пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі з спільними ворогами людства.

Людству всього світу про погрози фашизму до його повного знищення нагадуватиме двічі на добу Бухенвальдський набат — величезний дзвін, що увінчує 62-метрову башту, споруджену на Площі Націй, де двічі на день вишикувався весь концтабір Бухенвальд для перевірки.

Зараз боннські реваншисти намагаються замести сліди найтяжчих злочинів. Вони заявили про свій намір — з травня 1965 р. припинити судове переслідування фашистських військових злочинців. Це — знущання над пам'яттю мільйонів людей, які загинули від кривавих рук нацистських катів. Народи всього світу вимагають найсуворішої кари гітлерівським злочинцям.

Ф. П. ОСТАПЕНКО,

М. М. ЛЕМЕЩУК

ПОЕТ, ВЧЕНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

(до 70-річчя з дня народження М. Т. Рильського)

Максим Тадейович Рильський, невтомний трудолюбець, закоханий в народ і його землю, до кінця відданий партії, народився 19 березня 1895 р. в родині відомого українського культурно-громадського діяча демократичного напрямку. Мати його — проста селянка з с. Романівки, колишньої Київської губернії. В колі ліберально настроєної інтелігенції, в родині, яка була в близьких стосунках із сім'єю композитора М. Лисенка, із сім'єю Косачів (отже і з Лесею Українкою), в родині, де свято шанували Шевченка і Пушкіна, Байрона і Толстого та інших світоців вітчизняної й світової класики, і зростає майбутній поет. Перші дитячі враження зв'язані з рідною Романівкою, селянськими дітьми, серед яких ріс і з якими навчався, за висловом його самого, розуміти життя.

Десь у класі четвертому почав М. Рильський друкувати свої віршовані спроби, а 1910 р. побачила світ його перша книжечка «На білих островах». Романтична мрія п'ятнадцятирічного поета шугала в голубі далі. Але, незважаючи на це, за висловом П. Г. Тичини, чується «протест у тій маленькій книжечці, що звалась «На білих островах»¹. Особливо це відчувається в поезіях про женців, що «від праці од тяжкої потом вкрились», про «людську тугу», яку треба хоч трохи «розважити» піснями, про красу рідної землі...

Слухати революцію, йти на її голос — ось головне завдання, що постало перед поезією в роки революції та громадянської війни. У М. Рильського це виявлялося досить своєрідно, про що свідчать наступні його збірки «Під осінніми зорями» (1918 р.) та «Синя далечінь» (1922 р.). Часом в уяві поета ще виникала ідилічна постать ратая, що лишався на рідній ниві «оддалік від гомінких турбот». Але вітри пролетарської революції вриваються і в його творчість. Він створює вірші, перейняті глибоким співчуттям до трудящих, до знедолених, до злиденної селянської дитини, загубленої у вирі громадянської війни. В цих збірках починає певніше розкриватися великий талант поета-життєлюбця. Ідеал земного, заповітного, справді народного почав виразно кристалізуватися вже в ранніх книжках автора, в яких звертався він до людей, до трудівників, до їхніх радощів, їхнього болю. Поет, романтизм якого напинав мрійні вітрила для далеких мандрівок, знаходив своє щастя таки на вітчизняній землі, де духмяно пахне біла гречка, де радує серце «дощ блакитний весняний», де «давня казка, вічно мила, зринає кризь хвилястий спів».

Свого часу критика про ці вірші наговорила багато несправедливого. Вона не збагнула їхньої «земної основи», їхнього вітчизняного духу, не побачила, що вірші ці сяють великою любов'ю до інших народів. А між тим ця задушевна лірика вже тоді,

⁴⁶ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 98.

¹ П. Тичина. Вибрані твори, т. 2, К., 1947, стор. 37.

у вирі й вогні громадянської війни, за свідченням В. Сосюри, бентежила серця червоноармійців, пробуджувала у них почуття добра і краси.

До серця і розуму поета промовляли Пушкін і Гете, Софокл і Шекспір, Гомер і Толстой. Ті епітети, якими наділяє автор згаданих творців, і те характерне протиставлення імен, до якого він вдається, засвідчує, що вже тоді М. Рильський посправжньому заглиблювався у творчість класиків, чого багатьом молодим письменникам бракувало у 20-ті рр.

Помітний поворот поета до нових тем і образів стався вже в другій половині 20-их рр. з появою збірки «Крізь бурю й сніг» (1925 р.). Саме в ній, а також у наступних книжках: «Тринадцята весна», «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін» — накреслилася ця зміна в його творчості. «Я натомився від екзотики...» — признавався автор. Особливо це помітно в таких його поезіях, як «Қитаїв», «Лягла зима», «Новий хліб», «Труди і дні». З'являються нові герої. Як зворушує оцей простий поетичний малюнок: селянська мати проводить синів «у науку» — творити новий світ, нове життя!

На повну силу мужні громадські ноти зазвучали в збірці «Знак терезів». На далекому мрійному обрії поет уже бачить не таємничого вершника, а веселого тракториста. Він прославляє Вождя — великого Ілліча. Поет запально проголошує: «Визвольник людства — вільний пролетар». Співається гімн труду і сонцю. В цей же час з'являється відома «Декларація обов'язків поета і громадянина» — натхненний заклик до служіння робітничому класу, народові.

Наступні збірки 30-их рр. — «Київ», «Літо», «Україна» — передають у завершеній художній формі те нове, що утверджується на радянській землі. Написана незадовго до Великої Вітчизняної війни, книга «Збір винограду» — одна з найпрозоріших поетичних книг митця. Через серце поета проходять шляхи її ліричного героя — душевно щедрої людини, творця і борця за новий день.

Книги воєнного часу («Слово про рідну матір», «Світова зоря», «Неопалима купина») — це заклик до бою, ствердження нашої правди і віри, це скорбота за Радянською Україною, сестрами і братами, які там, за лінією фронту, в крові і пожежі страждають, борються. І переможуть, бо разом з ними — всі народи Радянського Союзу, що піднялись до нового життя, якого ніколи не здолати фашистським загарбникам. М. Рильський створює і свій класичний вірш «Слово про рідну матір», в якому оспівує нашу нездоланну міць, мудре керівництво партії, дружбу і братерство народів. Поет гнівно шмагає своїм вогненним словом різних запродавців, а серед них — українських буржуазних націоналістів.

Буйно квітне повоенна творчість співця. Вже один перелік його книг промовляє сам за себе: «Чаша дружби», «Мости», «Братерство», «Наша сила», «300 літ», «Троянди й виноград», «Далекі небосхили», «Голосіївська осінь», «В затінку жайворонка», «Зимові записи». В поезії М. Рильського з новою силою зазвучала тема дружби народів. Образ, який постійно витає в творчій уяві митця, — це образ радянської Батьківщини, образ нової радянської людини — творця, борця й переможця. Автор знову й знову замислюється над призначенням нашого мистецтва, викриває загниваюче буржуазне, ганить доморощених формалістів та їх штукарські витрибенки. Звучить поетичне слово про партійність літератури, про вірність письменників своєму громадському обов'язку.

Поетичне обдаровання М. Рильського не обмежується лірикою. Він також майстер епічного оповідання, творець розгорнутих ліро-епічних полотен. Поеми і цикли М. Рильського збуджують почуття гордості, подиву й захоплення перед цим думим і світлим талантом. Епос поета — це розповідь про роки й людей, про народ і Вітчизну, власні радощі, болі й надії... Це пристрасне заперечення негідного, викриття ворожого. І мудра, ласкава усмішка, і прихований гумор — дружній до друзів та злий, із сарказмом — до ворогів. Героєм великих полотен М. Рильського є народ, його життя, боротьба. Образ народу в його творах репрезентують привабливі Ганнуся і Сашко з одноіменних поем, Каленюк, дядько Кузьма, друг дитинства Ольшешський, дорогі та близькі селяни-земляки з «Мандрівки в молодість», агроном Левко і його дружина з поеми «Любов», бунтарка Марина з віршованої повісті «Марина».

В роки Великої Вітчизняної війни і пізніше М. Рильський створив понад десять поем і циклів: «Мандрівка в молодість» і «Жага», «Київські октави» і «Слово про тугу і щастя», «Весняні води» і «Қарпатські октави» та ін. «Мандрівка в молодість» — не лише гранично щира поетична автобіографія, а й погляд на історичне минуле, утвердження краси, мудрості, сили народу і патріотизму. Це твір, який дозволяє заглянути у творчу лабораторію автора, у джерела зародження його поетичного чуття. М. Рильський, згадуючи свою юність, каже, що він не мав ще тоді сталого світогляду. Але він знав життя народу і любив той народ, серед якого жив і якому вже тоді віддавав свою пісню. Саме цей зв'язок і це велике почуття привели його до лав творців радянської літератури, будівників комуністичної культури.

М. Рильський — видатний перекладач; академік О. І. Білецький цілком слушно зазначав, що ця його велика робота — «новий етап у розвитку української мови і вза-

галі у розвитку української культури»². М. Рильський наполегливо боровся з помилковою думкою про недоцільність перекладання на українську мову, особливо з близької російської. Поет ще 1938 р. казав, що переклади творів Пушкіна потрібні, що це — шлях Пушкіна до широких верств українського народу, засіб піднесення української мовної культури. «Ми вважаємо, що переклад з будь-якої мови на будь-яку мову принципово можливий»³,— проголосив М. Рильський. Це положення він практично довів, давши блискучі зразки творчих перекладів багатьох славетних поетів світу. Поет зумів відтворити й тонко передати засобами української мови і мальовничість образів Міцкевича, і грайливо-іронічний пафос Вольтера, і класичну ясність і глибину Пушкіна, і романтичне піднесення Ростана. М. Рильський не копієст, а суперник-творець в мистецтві перекладу. Переклади стали для поета великою мистецькою школою, з якої він черпає художні набутки і для своєї оригінальної творчості.

«Заклик до простоти, ясності, чистоти, народності»⁴ виразно звучить у всіх роботах М. Рильського. Це дух його поезії, його поетичного і громадського ества. Творчість для поета — це правда нашого життя, віра у перемогу комунізму, те комуністичне завтра, що невтомним трудом радянських людей повсякденно втілюється в нашу дійсність.

М. Рильський залишив величезну наукову спадщину. Перша його розвідка «Міцкевич» побачила світ 1927 р. Того ж року опубліковано примітки поета до його перекладу «Пан Тадеуш». З того часу його роботи літературознавця й перекладача, перекладача-теоретика та блискучого поета-практика йшли обіруч, своєрідно доповнюючи одна одну. Згодом коло наукових інтересів М. Рильського ширшає, і він працює як учений-фольклорист, етнограф, мистецтвознавець, публіцист і критик, жваво відгукується на повсякденні насущні запити нашого життя і сучасного літературного розвитку.

Блискучий знавець української, російської, польської, білоруської, французької і деяких інших літератур, М. Рильський по-новому розв'язав багато наукових проблем. Наприклад, в його праці «Українська поезія дожовтневої пори» дано ряд нових оцінок і зазначено, що треба переглянути багато тверджень, висунутих в період процвітання вульгарно-соціологічних схем, зокрема про поетів ліберально-буржуазного табору. М. Рильський виступив на захист поезії Самійленка, зазначивши, що в його творчості наявні не лише елементи національної обмеженості, а й є багато справді цінного, прогресивного; написав статтю про творчість О. Олеся, де заявив, що ми не маємо права лишати націоналістам усю творчість цього надзвичайно талановитого митця і що «все краще з його спадщини повинне стати набутком нашого радянського читача»⁵.

Виступи М. Рильського з питань культури мови важко переоцінити. Доглядаймо наш сад — сад рідної мови, яка лише за радянської влади здобула право на вільний і буйний розвиток,— це одна з головних думок і його наукових досліджень, і багатьох поезій.

Як розумний садівник, господарював славетний поет та вчений і в гаю нашої фольклористики, народної творчості. Грунтовні праці «Краса і велич народної творчості» й «Українські думи та історичні пісні» є зразком в цій галузі науки. М. Рильський наголошує: «...Народна творчість і тепер, як і колись, невідступно (за висловом Горького) супроводжує історію»⁶. І завдання дослідників — вивчити, узагальнити те, що йде від живого життя, народу, науково осмислити й самому сприяти його дальшому розвитку.

В своїх численних статтях і публіцистичних виступах М. Рильський послідовно виступає палким поборником ідеї дружби народів, інтернаціональної єдності, захисту миру від зазіхань паліїв війни, ідеї соціалістичного гуманізму. В галузі естетики виявляється його посилена увага до вивчення класичних традицій, класичної спадщини, в галузі методу — постійне зацікавлення колом питань, пов'язаних з партійністю і народністю мистецтва, значенням національних традицій. «Наріжним каменем радянської естетики, гадаю, можна вважати те, що вона розглядає мистецтво як людську творчість про людей і для людей...»⁷ Та, як зазначає далі митець, це не слід розуміти прямолінійно. Пейзажі Левітана чи Васильківського, хоча там і нема людських постатей, все-таки про людей, бо в них сяє одне з найблагородніших, найвеличніших людських почуттів — любов до батьківщини, а великі поетичні узагальнення, які там є, своїм інтимним, особистим промовляють до кожного живого людського серця, збуджуючи почуття добра і краси. Відзначаючи, що провідним началом нашого мистецтва є соціалістична праця, людина-творець, поет-академік вказував і на недоліки на-

² О. Білецький. Творчість М. Рильського, в кн.: М. Рильський, Твори в десяти томах, т. 1, К., 1960, стор. 42.

³ М. Рильський. Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу, К., 1958, стор. 4.

⁴ М. Рильський. Твори, т. 9, стор. 180.

⁵ М. Рильський. Твори, т. 10, стор. 339.

⁶ М. Рильський. Наша кровна справа, К., 1959, стор. 59.

⁷ М. Рильський. Твори, т. 9, стор. 164.

туралістичного порядку, що виявляються в творчості тих митців, хто спрощено, вульгарно розуміє це чинне, головне положення радянського мистецтва.

М. Рильський не тільки висуває свої загальні положення й концепції, але й активно вторгається в сучасний літературний потік, образотворче мистецтво, розглядаючи процес розвитку, конкретно аналізуючи той чи інший твір. Цим пояснюється багатство й різноманітність його відгуків, статей і нотаток про творчість сучасників — Горького і Тихонова, Ісаакяна і Чаренца, Янки Купали і Якуба Коласа, Остапа Вишні і Тичини, Стельмаха і Виргана та багатьох ін. Цим же можна пояснити і його непомильний смак до бойової публіцистики. Широко відомі «Вечірні розмови» — задушевні бесіди з численними друзями-читачами. Це бесіди про красу мистецтва, про любов до народної пісні, рідної землі, про те, як треба оберігати, умножати багатства природи, розумно їх використовувати. Та визначальною є тема любові до радянської людини, духовний світ якої виховує, гартує, підносить на нові висоти уславлений митець.

М. Т. Рильський надзвичайно багато зробив для культурного зближення Польщі і Радянського Союзу. Його поїздки в Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Югославію й інші країни сприяли і розвитку його поезії та публіцистики, і зближенню, дружбі братніх народів та літератур.

Творчість М. Рильського невіддільна від його громадської і державної діяльності. М. Рильський був депутатом Верховної Ради СРСР чотирьох скликань. Його було обрано академіком Української, а згодом — і Академії наук СРСР. Протягом багатьох років успішно керував він науковим закладом, що носить тепер його ім'я, — Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Народ і партія гідно вшанували творчість і діяльність митця. Він — лауреат Ленінської премії, двічі лауреат Державної премії. Його нагороджено двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки та медалями.

В поезії М. Рильського, його наукових розвідках багато образів і мотивів пов'язаних з історією нашої Вітчизни. Як багатогранне явище, життя і творчість М. Рильського надихатиме не одне покоління вчених різних профілів. Мудрий, душевно багатий, до кінця відданий партії, народу, наснажений прекрасним творчим запалом і нев'янучою молодістю таланту — таким пішов у безсмертя (помер 24 липня 1964 р.) один із славних сучасних митців — Максим Рильський.

Ю. С. БУРЛЯЙ

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ ІВАНА ЛЕ

(до 70-річчя з дня народження письменника)

Радянські письменники, спираючись на марксистсько-ленінську історичну науку, використовуючи традиції класичної літератури, в багатьох своїх творах відтворили важливі історичні події, показали джерела могутності народу, рушійні сили подій, в героїчному минулому знайшли пояснення героїчній сучасності. Одним з творців таких художніх історичних полотен є український радянський письменник Іван Ле. Надихаючими і спрямовуваними для Івана Ле стали слова М. Горького: «Чув я, що ви працюєте над темою з історії України. О, яка ж багата й потрібна тема! Я б сам з великою охотою взявся за це, коли б... Роботи, щоправда, в мене хватає. А яка це відповідальна й поважна тема...»¹

До відтворення минулого українського народу Іван Ле звернувся наприкінці 20-х рр., створивши повість «Наливайко» (1930 р.). Уже в першій половині 30-х рр. письменник задумав написати великий роман «Україна», спершу — в одному, згодом — у трьох, а ще пізніше — в семи томах: «Наливайко», «Хмельницький», «Мазепа», «Залізняк», «Кармалюк», «Шевченко», «Народ». Здійсненням цих планів стали романи «Наливайко» (1940 р.) та «Хмельницький» (перша книга — 1957 р., друга — 1962 р., третя — 1964 р.).

Широкою популярністю у радянського читача користується роман «Наливайко», який докладно змальовує бурхливе життя України в 1591—1596 рр.: намагання польської шляхти полонізувати та покатолицити український народ, посилення процесу закріпачення селянства, визвольну боротьбу українського народу — від виступів селянсько-козацьких мас на чолі з Криштофором Косинським і до повстання, очоленого Северином Наливайком. Історичні факти письменник розгортає в широкі й колоритні картини, а лаконічні узагальнення, окремі художні деталі майстерно використовує для типізації духу епохи, життя тогочасної України. Яскраво виступають класові проти-

¹ Газ. «Літературна газета», 17 червня 1937 р.

річчя між пригніченим селянством та козацтвом, шляхтою та українськими магнатами. Це справляє враження вже в картині знуцання дозорця князя Острозького над дідом Уласом та його внучкою Мелашкою, набирає гострої кульмінації в повстанні на чолі з Наливайком і розв'язується в битві на Солониці, де шляхта, діючи підступно і хитро, перемагає. Основний конфлікт посилюється рядом другорядних: незгоди й суперечності між католицькою і православною церквами, польським королівським урядом та реєстровим козацтвом, між польськими й українськими магнатами. Переконливо показано, що низи, демократичні прошарки українського суспільства тих років тягнуться до братньої Росії.

Козацтво письменник змальовує в соціальному плані. При відтворенні побуту козацтва і посполитих він спрямовує увагу здебільшого на характерні, узагальнюючі деталі.

На фоні переважно історичних подій виступають постаті як історичні (Северин Наливайко, Криштофор Косинський, Григорій Лобода, Ян Замоїський, Станіслав Жолкевський та ін.), так і створені уявою письменника (запорізький полковник Нечипір, Юрко Мазур, дід Улас і його внучка Мелашка, сотник Дронжковський, Бронек — слуга Замоїських та ін.).

В центрі роману — ватажок селянських повстань Северин Наливайко, образ якого письменник створив на кращих традиціях усної народної творчості, прогресивної російської й української літератур та радянської історичної науки.

Маючи замало історичних документів про життя й діяльність Наливайка (лист-апеляція Наливайка до польського короля, польська хроніка Бельського, щоденник Еріха Лясоти та ін.), письменник не деталізує біографію героя. Основну увагу Іван Ле приділив розкриттю його характеру, а також вчинкам і роздумам, що нерозривно зв'язані з подіями доби, з народом і окреслюють основні його риси. Борцем за долю трудового народу, лицарем людської правди постає славний син українського народу в романі Івана Ле. Романтичним і запальним сприймається він читачем: «...овіяний степовими вітрами, стрункий, як промінь, і рухливий, як гірський потік... надмірно незалежний, як стихія...» І деякий відхід письменника від історичних джерел та даних науки про смерть легендарного народного ватажка (за романом його як свого суперника в коханні знищує Жолкевський) та деякі нічим не обумовлені риси Наливайка (послідовний атеїст, раціоналіст) ніяк не знижують привабливості й художньої виразності образу.

Цікава в романі історична постать українського магната князя Василя Костянтина Острозького. Іван Ле вміло розкрив двоїстість характеру воеводи. З одного боку, це чесна, розумна й освічена людина; з другого — це вельможний магнат, багатий земле-власник, який жорстоко експлуатує своїх селян. З одного боку, він виступає проти унії, ненавидить польських колонізаторів і схвально ставиться до руху, очоленого Наливайком; з другого — боїться народного повстання, яке йому вороже й чуже, бо може знищити багатство і князівську владу.

В образах польської шляхти — Яна Замоїського, Станіслава Жолкевського, Криштофора Радзивіла та інших — письменник передав притаманні польським магнатам риси: зневага до народу, надмірна гонористість і пихатість, підлість і зрадництво, розбещеність, зайче богузтво.

Суперечку в літературі викликали змальовані в романі історичні постаті Криштофора Косинського та Григорія Лободи. Проте Іван Ле в зображенні лише К. Косинського відійшов від історичних джерел. Відомо, що Косинський очолив народне повстання, яке охопило значну частину України і було спрямоване проти українських і польських можновладців. Письменник же в особі Косинського показав зрадника народу, що загравав з московськими боярами й польськими та українськими магнатами і мріяв використати народний рух у своїх корисливих цілях.

Герої твору «Наливайко» розкриті на соціально-історичному фоні, пов'язані з подіями свого часу, що забезпечило правдиве відображення епохи перших селянсько-козацьких повстань на Україні. Звідси сила його впливу на читача.

Тісно пов'язаний з романом «Наливайко», органічно продовжує його «Хмельницький» — другий історичний твір Івана Ле. Цим історично вмотивованим зв'язком підкреслюється закономірність розвитку подій, спадкоємство народних традицій у боротьбі народу проти іноземних і власних поневолювачів.

Три книги цього роману відтворюють картини суспільного життя України і Польщі, частково — Росії, Криму, Туреччини, Болгарії, Італії, Голландії, Франції десь з 1605 по 1648 р. Твір Івана Ле має назву імені головного героя. Однак письменник не ставив своїм завданням розкрити біографію Богдана Хмельницького, а зобразив провідні тенденції історичного розвитку країни, боротьби трудящих мас, з'ясував ті джерела, що впливали на формування світогляду, характеру головного героя та його майбутніх соратників у боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників і турецько-татарських розбійницьких нападів.

Велика увага в романі приділена життю трудового народу України. Воно пере-

дане через широкі картини народного горя, безправ'я трудівників. Окремі промовисті деталі правдиво передають злиденність інших народів.

Однією з провідних ідей роману «Хмельницький» є відображення єдності трудящих у боротьбі проти гнобителів. Це реалізується в змалюванні спільної боротьби трудового народу України, Польщі, Росії проти польської шляхти, татарських і турецьких загарбників, їх участі в антифеодальному русі на чолі з Іваном Болотниковим. У багатьох картинах, вчинках і думках героїв роману розкриваються глибокі симпатії українців до братів з півночі, до їх країни — Росії. Повернувшись з турецького полону, Богдан Хмельницький знайомиться з становищем народу України і робить висновок: «У кого ж, як не в росіяні, шукати українцеві бойового спільництва?»

Широко змальовує письменник виступи селянства і козацтва проти поневолювачів, єднання трудящого люду в боротьбі проти панства та татаро-турецьких людоловів. Іван Ле відтворює життєві конфлікти, всю складність суспільного життя, виразно окресливши два протилежні табори: експлуатоване, поневолене селянство і козацтво України та експлуататори — шляхта, козацька старшина, хани.

Показуючи життєві конфлікти, Іван Ле знайшов і виразно відтворив органічний зв'язок персонажів з життям епохи, розкрив шляхи формування їхнього світогляду. Вміле поєднання долі героїв з історичними подіями, які стверджуються певними документами, дало можливість письменникові глибше і яскравіше змалювати характери персонажів, зокрема постать Богдана Хмельницького.

Як ми уже говорили, письменник не подає детальної біографії Хмельницького, а привертає увагу лише до найвиразніших, переломних моментів його життя і подає їх через майстерно виписані епізоди й картини. Саме активні дії, вчинки розкривають перед читачем постать Хмельницького. А часті діалоги з іншими персонажами показують його розум, зародження глибоких патріотичних почуттів, стриманість, а інколи й запальність, простоту і безпосередність у ставленні до людей. В третій книзі роману введено значну кількість внутрішніх монологів, які підкреслюють, що герой багато роздумує над долею українського народу, шукає виходу з тяжкого становища. Богдан Хмельницький зростає як мужня і горда людина, мудрий державний діяч і талановитий воїн. Це розуміли ватажків козаків і хилились до нього, шукали шляхів до його палкого серця і світлого розуму. Це розуміли і польські магнати.

В романі «Хмельницький» Іван Ле подав багато інших історичних та створених художньою уявою постатей.

Дотримуючись історичних джерел, Іван Ле створив реалістичний образ Михайла Хмельницького, малюючи його іншими засобами, ніж молодого Богдана. Тут письменник приділяє увагу внутрішньому світу героя, а тому й зображує його через широкі внутрішні монологи. Вони і характеризують Михайла Хмельницького як людину морально стійку, що не любить багато говорити, широко ставиться до своєї дружини, ніжно — до сина. Михайло вболіває за уярмлений народ і віддає своє життя в боротьбі проти іноземних загарбників.

Цікаво й оригінально окреслені в романі образи Максима Кривоноса, Яцька Острянина, Івана Сулими, Тараса Трясила, Дмитра Гуні, Івана Ганжі, Павлюка, Морозенка. Кожний з них має свої індивідуальні риси, а єдне їх прагнення допомогти народові в боротьбі проти іноземних поневолювачів.

В іншому плані подана ціла галерея представників польської шляхти (С. Жолкевський, М. Потоцький, Л. Данилович, Я. Островський, Б. Конєцпольський, Ружинський, король Владислав), турецько-татарської знаті (Муггамет-Герай, Ахмет-бай, Осман II), українських магнатів (Адам Кисіль, Самійло Лац Пучанський, Сидір Пешта). Всі вони прагнуть закабалити український народ, розбагатіти на праці трудящого люду.

В романі «Хмельницький», як і в романі «Наливайко», Іван Ле показав себе зрілим майстром, що має свій власний підхід до історичної і художньої правди. Обидва романи відзначаються марксистсько-ленінським розумінням законів розвитку суспільства, ролі мас і особи в історії, справжнім глибоким реалізмом.

Письменник здебільшого не відходить від історичних джерел, уміло вводить у текст окремі історичні документи, використовуючи їх для обґрунтування історичних подій і вчинків героїв. Домисел письменник ґрунтує на історичних джерелах, логіці подій чи внутрішнього світу героїв. Вдало використав Іван Ле лексичні ресурси, взявши в основу сучасну українську мову і конкретизуючи її суспільно-політичною лексикою того часу, вдало вплітаючи старослов'янізми, полонізми, тюркизми.

Закінчуючи другий варіант роману «Наливайко» (1953), Іван Ле писав: «Минали рік за роком, вмиralи люди і губилися їхні імена, як губиться лист, зірвавшись воєни з гілки і полетівши у простір, вітряний і безмежний. Тільки лишаються сліди, лишається історія. І в тій історії народу, як віхи на безмежних степових шляхах, майорять події, зламні пункти невпинного руху народу вперед, майорять окремі імена героїв».

В цих словах вся творча лабораторія Івана Ле. Він в своїх романах відтворив історію, події, імена героїв, що знаменують невпинний рух народу в майбутнє. Пись-

менник у художній формі передав важливі історичні події кінця XVI і початку XVII ст., показав народ у боротьбі за своє щастя, за свою долю.

Ось чому романи Івана Ле не тільки широко, глибоко й художньо відтворюють важливі події минулого, не лише допомагають краще зрозуміти історію, а й виховують радянський патріотизм, інтернаціоналізм, національну гордість народу, що буде комуністичне суспільство.

М. П. ЛАКИЗА

ЄВГЕН ОСКАРОВИЧ ПАТОН

(до 95-річчя з дня народження)

Ім'я академіка АН УРСР Є. О. Патона, видатного вченого, інженера і громадського діяча, широко відоме в Радянському Союзі і за рубежом. Капітальні праці і ґрунтовні дослідження Є. О. Патона в галузі мостобудування і електрозварювання лишили глибокий слід в історії науки і техніки.

Є. О. Патон народився 5 березня 1870 р. в м. Ніцці у Франції, де його батько в той час був російським консулом. У 1888 р. Євген Оскарович закінчив Штутгартську гімназію, а в 1894 р.—інженерно-будівельний факультет Дрезденського політехнічного інституту. В 1896 р. Є. О. Патон закінчив ще один вуз—Петербурзький інститут інженерів шляхів. Того ж року розпочалася його плідна інженерна діяльність. У 1898 р. Є. О. Патон почав викладати інженерні дисципліни в Московському інженерному училищі шляхів, а з 1904 р.—у Київському політехнічному інституті. Інженери-мостобудівники, виховані Є. О. Патоном, працювали і працюють у різних кутках Радянського Союзу. Найталановитіші учні і співробітники Є. О. Патона стали видатними інженерами, науковими працівниками, професорами різних вищих учбових закладів. Це академіки АН УРСР К. К. Симінський, Ф. П. Белянкін, М. В. Корноухов, член-кореспондент АН УРСР проф. Б. М. Горбунов, проф. А. А. Уманський та ін.

Понад 30 років Є. О. Патон присвятив мостобудуванню, створивши 35 проєктів мостів, опублікувавши 60 посібників і підручників та понад 70 інших наукових праць у галузі мостобудування.

Уже з перших днів практичної діяльності він рішуче виступає проти косності і рутини в науці і техніці, створює свої, оригінальні конструкції. Високу оцінку дістав його проєкт шляхопроводу в Москві з хиткими колонами і хвилястим настилом. Подібні споруди згодом набули значного поширення. Відомий Петинський шляхопровід у Харкові також збудований за проєктом Є. О. Патона. За його проєктом збудовані металеві конструкції перекриття великого залу московського готелю «Метрополь». Прикрасою Придніпровського парку у Києві є збудований за проєктом Є. О. Патона пішохідний місток біля стадіону «Динамо», що сполучає парк ім. Першого травня і Піонерський сад. За проєктами Є. О. Патона споруджені відомі мости через р. Куру в Тбілісі, р. Рось у Корсунь-Шевченківському, р. Тясминь у Звенигородці та ін. У роки першої світової війни він проєктував розбірні мости, які широко використовувались російською армією.

З особливою силою творчий і організаторський талант Є. О. Патона проявився в роки Радянської влади. З його ініціативи в 1920 р. була організована Київська мостовипробувальна станція науково-технічного комітету Народного комісаріату шляхів, якою вчений керував протягом 10 років. За цей період проведено випробування понад 150 мостів, розташованих у різних місцях країни. Працюючи професором Київського політехнічного інституту, Є. О. Патон не залишає і практичної інженерної діяльності. Яскравою сторінкою в його біографії є відбудова Київського ланцюгового мосту, висадженого в повітря білополяками у 1920 р. Проєкт відновлення мосту був настільки сміливий і оригінальний, що викликав рішучий осуд представників старої науки. Проте вченого-новатора підтримала Комуністична партія і Радянський уряд. Проєкт затвердили, і Є. О. Патону доручили керівництво здійсненням свого проєкту. В 1925 р. міст був зданий в експлуатацію і простояв до Великої Вітчизняної війни.

Талановитий інженер і учений уже в 20-х рр. високо оцінив значення електрозварювання для технічного прогресу. В 1929 р. Є. О. Патона було обрано академіком АН УРСР. Того ж року він залишив кафедру мостів Київського політехнічного інституту, якою керував багато років, і цілком присвятив себе розробленню проблем електрозварювання. Спочатку Є. О. Патон організував при АН УРСР Електрозварювальну лабораторію та Електрозварювальний комітет, який зайнявся пропагуванням зварювання. Щоб електрозварювання завоювало визнання, необхідно було довести, що зварні конструкції щодо міцності не поступаються перед клепа-

ними. І в тому, що зварні конструкції у широкому масштабі застосовувалися уже на будовах першої п'ятирічки, велика заслуга Є. О. Патона. В 1934 р. Електрозварювальна лабораторія була перетворена в Інститут електрозварювання. Директором Інституту призначили академіка Є. О. Патона, який керував цією установою до останніх днів свого життя.

Протягом майже двох десятиріч Є. О. Патон був визнаним керівником усіх робіт у галузі електрозварювання металів, зокрема механізації зварювання, зварних конструкцій і теорії зварювальних процесів, які проводилися у нашій країні. У 1939—1940 рр. Є. О. Патон і його учні створили вітчизняний промисловий спосіб швидкісного механізованого електрозварювання металів під флюсом. У грудні 1940 р. була прийнята спеціальна постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про широке впровадження у промисловості електрозварювання під флюсом. Є. О. Патона було призначено державним радником при уряді СРСР. З його безпосередньою участю створена матеріальна база для механізації зварювального виробництва в СРСР на основі автоматичного зварювання під флюсом. Одночасно Є. О. Патон очолював Інститут електрозварювання АН УРСР у Києві і відділ зварювання в Центральному науково-дослідному інституті технології і машинобудування в Москві. За створення і промислове впровадження електрозварювання під флюсом Є. О. Патон у 1941 р. був удостоєний державної премії I ступеня.

У роки Великої Вітчизняної війни за пропозицією Є. О. Патона автоматичне зварювання під флюсом набуло широкого застосування для виготовлення бойової техніки. За новим методом зварено багато тисяч прославлених танків Т-34, артилерійських установок, фугасних авіабомб. За визначені заслуги перед Батьківщиною Радянський уряд у 1943 р. присвоїв Є. О. Патону почесне звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1944 р. в житті Є. О. Патона сталася знаменна подія — його прийняли в ряди Комуністичної партії без проходження кандидатського стажу.

Незважаючи на важкі умови воєнного часу, колектив українських учених-зварників, керований Є. О. Патonom, наполегливо працював над механізацією зварювання, розробленням основ теорії і практики зварювання будівельних металоконструкцій, мостів, залізничних вагонів і цистерн, річкових і морських суден. Ці роботи дали можливість після війни у великих масштабах застосовувати автоматичне зварювання під флюсом при відбудові народного господарства, зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками. Електрозварювання стало основним технологічним методом з'єднання металів у річковому і морському суднобудуванні, виробництві котлів і резервуарів, виготовленні труб і будівництві магістральних нафто- і газопроводів, паровозо- і вагонобудуванні, будівництві генераторів і турбін для гідроелектростанцій, теплових електростанцій та в багатьох інших галузях народного господарства.

Видатний вчений-мостобудівник Є. О. Патон після значної перерви знову повернувся до мостів. Це було викликано тим, що на визволеній від фашистської окупації території були зруйновані тисячі залізничних і автодорожних мостів. Проблему сталевих мостів Є. О. Патон почав розв'язувати з принципово нових позицій. Він запропонував виготовляти сталеві мости крупними блоками на мостобудівному заводі і доставляти їх на місце монтажу. При цьому передбачалося широке застосування як на заводі, так і на монтажі автоматичного зварювання під флюсом. Для зварних мостів Інститут електрозварювання розробив спеціальну марку сталі, що добре зварюється. За методом Є. О. Патона у нашій країні встановлено понад 100 зварних мостів. Багаторічна робота вченого в галузі зварного мостобудування завершилася спорудженням у 1953 р. найбільшого в світі суцільнозварного автодорожного мосту через Дніпро у Києві, якому уряд присвоїв ім'я Є. О. Патона.

Поряд з практичною інженерною діяльністю і викладанням у вузах Є. О. Патон проводив плідотворну наукову роботу, опублікувавши понад 400 наукових праць. З часу опублікування праць минуло багато років, і зрозуміло, що частина з них втратила своє практичне значення. Статті і монографії, які зберегли свою цінність і досі, увійшли до тритомника вибраних праць Є. О. Патона, випущеного видавництвом АН УРСР в 1959—1961 рр. До першого тома увійшли праці Є. О. Патона в галузі мостобудування, написані з 1899 р. по 1931 р., а також повна бібліографія праць Є. О. Патона. Основні праці в галузі зварних конструкцій, написані з 1930 р. по 1941 р., увійшли до другого тома «Избранных трудов». У третьому томі вміщені праці, написані в 1941—1953 рр., які стосуються створення сучасного способу автоматичного зварювання під флюсом, його розвитку і застосування у різних галузях промисловості і будівництва. Вчений постійно дбав про те, щоб його роботи були корисними для практики. Тому цілком справедливо вважають Є. О. Патона піонером співдружності науки і виробництва у нашій країні.

Свою наукову, педагогічну та інженерну діяльність Є. О. Патон поєднував з великою організаторською, видавничою і громадсько-політичною діяльністю. Він був одним з організаторів і активних діячів науково-технічного товариства зварників,

членом редколегії журналу «Автогенное дело», організатором і редактором журналу «Автоматическая сварка», редактором багатьох монографій і збірників у галузі зварювання, ініціатором і організатором численних конференцій з питань зварювання. Радянський народ двічі (в 1946 і 1950 рр.) обирав його депутатом Верховної Ради СРСР. У 1949 р. його було обрано делегатом XVI з'їзду, а в 1952 р.—делегатом XVII з'їзду Комуністичної партії України. Є. О. Патон був неодноразовим депутатом Київської міської Ради депутатів трудящих і багато зробив для розвитку промисловості міста, для його благоустрою.

Заслуги Є. О. Патона перед Батьківщиною високо оцінені Радянським урядом. Як ми вже відзначали, йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Крім того, його нагороджено двома орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I ступеня, орденом Червоної Зірки. У 1940 р. Є. О. Патон був удостоєний звання заслуженого діяча науки і техніки. Ім'я Є. О. Патона присвоєно Інституту електрозварювання АН УРСР.

Про своє життя і діяльність Є. О. Патон поділився у «Воспоминаннях», що вийшли в 1955 р. у Державному видавництві художньої літератури України. Вченому присвячено багато статей в журналах і періодичній пресі, а також дві монографії: М. М. Матійка та О. І. Коренного «Євген Оскарович Патон», що вийшла у Державному видавництві технічної літератури УРСР в 1961 р., та А. О. Чеканова «Євгеній Оскарович Патон», опублікована в 1963 р. у видавництві АН СРСР.

Створена Є. О. Патоном школа, його учні успішно розвивають радянську зварювальну науку і техніку. Нині зварювання стало однією з найважливіших галузей сучасної техніки, одним з основних, найбільш прогресивних технологічних процесів у металообробній промисловості і будівництві. У Радянському Союзі досягнуті величезні успіхи в розробці нових методів зварювання, у створенні високоєкономічних зварних конструкцій, новій зварювальній апаратурі і матеріалів, в освоєнні зварювання спеціальних сталей, кольорових металів і сплавів. Шануючи світлу пам'ять видатного вченого і громадського діяча академіка Є. О. Патона, успішно здійснюючи його сміливі передбачення, послідовники його справи вносять гідний вклад у справу створення матеріально-технічної бази комунізму.

М. М. МАТІЙКО

ЛЕГЕНДАРНИЙ НАЧДИВ

(до 70-річчя з дня народження В. С. Кіквідзе)

У славній когорті видатних полководців періоду громадянської війни почесне місце посідає Василь Сидорович Кіквідзе. Неабиякі здібності військового організатора і командира, особисті героїчні подвиги принесли вірному сину грузинського народу невмирущу славу.

Народився В. С. Кіквідзе 12 березня (28 лютого) 1895 р. в м. Кутаїсі¹. Маленькому Васіко було шість років, коли помер батько. Мати вдруже вийшла заміж. Вітчим — дрібний службовець, людина прогресивних поглядів, працював багато, але зароблених грошей ледь вистачало на прожиття. І все ж на сімейній раді вирішили Васо вчити. У серпні 1905 р. здібний хлопчик склав екзамен до підготовчого відділення Кутаїської класичної чоловічої гімназії. Гімназія вважалась у місті крамольною і біля її стін часто чергували жандарми. Революційну роботу серед учнівської молоді провадив Імеретино-Мінгрельський комітет Кавказького союзу РСДРП. При комітеті існувала пропагандистська група з 12 чоловік, до якої входило також кілька гімназистів старших класів. Кіквідзе став активним членом підпільного революційного гуртка. 13 листопада 1910 р. його виключили з 4-го класу гімназії². Приводом до цього послужила несвоєчасне сплата за навчання, основною ж причиною була його революційна діяльність.

В роки першої світової війни, як вільноопреділяючийся, Кіквідзе служив в м. Кірсанові Саратовського військового округу, а з 1916 р.—перебував на Південно-Західному фронті в 6-й кавалерійській дивізії 7-го корпусу. За агітаційну роботу

¹ Філіал Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва в Кутаїсі, ф. 94, спр. 4050, арк. I. В нашій історико-партійній та довідковій літературі, зокрема на сторінках «БСЭ» (т. 20), «МСЭ» (т. 4), «УРЕ» (т. 6), помилково подається рік народження В. С. Кіквідзе — 1894 р. Вірну дату його народження вказують К. Г. Єремін (Солдатские версты, М., 1960, стор. 38) і К. Г. Апридонідзе (Герой громадянської війни Василь Кіквідзе, Тбілісі, 1961, стор. 8).

серед солдатів кілька разів піддавався репресіям. Царські сатрапи засудили молодого революціонера до смерті, але Лютнева революція відчинила двері в'язниці.

В. С. Кіквідзе знову повернувся до своїх фронтових друзів, які обирають його головою солдатського комітету 6-ої кавалерійської дивізії. Під його впливом драгуни дивізії солідаризуються з більшовицьким Туркестанським корпусом, відмовляються виконувати наказ Керенського про наступ, воювати за інтереси російської буржуазії. У своїх воєнних мемуарах К. Г. Єремін, згадуючи буремний 1917 р., пише про В. С. Кіквідзе: «Формально він вважався лівим есером, але у всіх важливих політичних питаннях тримався лінії більшовиків, і більшого авторитету, ніж Ленін, для нього не існувало»³.

Відаючи всі свої сили й енергію революції, 22-річний Кіквідзе мав великий авторитет серед солдатських мас. Після перемоги Великого Жовтня він був начальником гарнізону в м. Дубно, членом Військово-революційного комітету Південно-Західного фронту, командиром 6-ої кавалерійської дивізії, командуючим Південно-Західного фронту.

Для захисту завоювань революції 1 січня 1918 р. в м. Ровно з добровольців Особливої армії створюється на чолі з В. С. Кіквідзе чисельністю 1.500 чоловік червоногвардійський загін, який успішно громить петлюрівців і білогвардійців в районі Ровно — Сарни — Здолбунів — Дубно⁴. Коли ж німецькі імперіалісти, прикриваючись «договором» з буржуазною Центральною радою, почали окупацію України, вісім днів загін Кіквідзе стримував наступ озброєних до зубів окупантів і гайдамаків в районі Житомир — Бердичів і завдав їм відчутних втрат⁵. Проте сили були нерівні. Під натиском військ кайзерівської Німеччини і Австро-Угорщини Ровенський червоногвардійський загін (за деякими документами Соціалістичний загін.— О. М.) з боями через Київ змушений був відійти на схід.

У березні 1918 р. всі радянські війська на Україні були зведені в п'ять армій під загальним командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. Четвертою армією командував В. С. Кіквідзе. 7 березня наказом Верховного головнокомандуючого його було призначено командуючим Полтавської ділянки фронту⁶. Під Гребінкою і Полтавою, Лозовою і Харковом, стримуючи шалений натиск іноземних загарбників, бійці і командири армії виявили чудеса героїзму, а Кіквідзе показав себе талановитим полководцем. На початку квітня В. С. Кіквідзе — командуючий найважливішої ділянки фронту — Ахтиро-Лебединською, з 6 квітня — командуючий по обороні Харкова, а за кілька днів — командуючий на ділянці Північно-Донецької залізниці⁷.

За Брестським договором радянські війська залишили територію України. В травні 1918 р. Ровенський червоногвардійський загін перебазувався в м. Тамбов. В. С. Кіквідзе виїжджав у Москву, де доповідав про загін у Вищій Військовій Раді Республіки, був прийнятий В. І. Леніним⁸.

16 травня в Тамбові на чолі з начальником В. С. Кіквідзе створюється дивізія позачергового формування, яка з жовтня почала іменуватися 16-ю стрілецькою. Це було одне з перших з'єднань Червоної Армії. Відомий партійний і військовий працівник М. І. Подвойський, який в цей час очолював Вищу військову інспекцію, високо оцінив боездатність дивізії і військову майстерність її командира⁹.

19 травня на зборах трудящих Тамбова з представниками дивізії В. С. Кіквідзе через М. І. Подвойського запевнив Раду Народних Комісарів і В. І. Леніна, що солдати його дивізії, які успішно захищали на українському фронті інтереси трудового народу, будуть завжди вірні справі, яку почала Жовтнева революція, справі соціалізму¹⁰.

В. І. Ленін, який в роки іноземної військової інтервенції і громадянської війни безпосередньо займався справою оборони країни, цінував В. С. Кіквідзе. За спогадами завідуючого оперативним відділом Народного комісаріату по військових і морських справах С. І. Аралова, Ленін говорив: «Народ висунув талановитих командирів. Ось, наприклад, Кіквідзе — він збирає невеличкі загони у великі з'єднання. Хоробрий, розумний начальник»¹¹.

Влітку 1918 р. дивізія Кіквідзе перебувала на Південному фронті в районі стан-

² Архів Кутаїського краєзнавчого музею, ф. «Кіквідзе».

³ К. Г. Єремін. Солдатские версты, М., 1960, стор. 42.

⁴ ЦДАРА, ф. 1255, оп. 2, спр. 173, арк. 108—110.

⁵ История гражданской войны в СССР, т. 3, М., 1958, стор. 223.

⁶ В. А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. II, М.—Л., 1928, стор. 22.

⁷ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 27, арк. 19.

⁸ Солдат революции (Воспоминания о герое гражданской войны В. И. Киквидзе), М., 1959, стор. 5.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 146, оп. 1, од. зб. 34, арк. 5—7.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 10, оп. 1, спр. 239, арк. 60.

¹¹ С. И. Аралов. В. И. Ленин и Красная Армия, М., 1958, арк. 10.

цій Поворино—Філоново. Ці станції знаходились на важливій залізничній магістралі, яка зв'язувала губернії Центральної Росії з Царицином і Північним Кавказом. Білокозача армія Краснова намагалась будь-що оволодіти важливими стратегічними пунктами, але полки дивізії розбивали всі наміри контрреволюціонерів. Дивізія мала 6276 чоловік, 2096 коней, 4 батареї, 4 панцерники¹².

Особистим прикладом В. С. Кіквідзе виховував у бійців і командирів хоробрість, військову кмітливість, безмежну відданість справі революції. Він не раз сам виїжджав у розвідку і завжди привозив цінні відомості про ворога. Одного разу, переодягнувшись в мундир білогвардійського офіцера, Кіквідзе пробрався до красновців і захопив у полон полковника з важливими документами.

Поборник дружби народів і полум'яний інтернаціоналіст, Кіквідзе, постійно турбувався про зміцнення бойової співдружності трудящих різних національностей. В лавах 16-ї стрілецької дивізії пліч-о-пліч проти найманців буржуазії бились росіяни і українці, грузини і вірмени, білоруси і поляки, чехи і словаки, угорці і австрійці, німці і китайці, серби й італійці.

З болем у серці зустріли бійці і командири полків звістку про замах на В. І. Леніна есерки Каплан. Від імені воїнів дивізії В. С. Кіквідзе телеграфував 1 вересня 1918 р. в Раднарком на ім'я Володимира Ільїча: «Світоч нашої революції повинен горіти якнайдовше, і погасити його ми нікому не дозволимо»¹³.

У жовтні 1918 р. дивізія Кіквідзе входить до складу ударної групи IX армії Південного фронту. У зведенні політвідділу фронту В. І. Леніну про стан частин на 30 листопада 1918 р. про 16-ту дивізію повідомлялось: «Одна з кращих дивізій IX армії. Перебуває весь час в боях і зараз успішно просувається на південь від Балашова. Командний склад — на висоті становища. Порядок зразковий. Командир Кіквідзе дуже популярний»¹⁴.

На початку 1919 р. дивізія перейшла в наступ у районі середньої течії Дону. Стояли двадцятиградусні морози. Не вистачало боеприпасів і продовольства, але бійці йшли вперед, переслідуючи красновців, які відступали на ст. Ярижинську. Разом з бійцями йшов і їхній любий командир. В цьому бою випадкова куля смертельно поранила героя. Це сталося 11 січня 1919 р. Прах В. С. Кіквідзе був перевезений у Москву і з воїнськими почесними похований на Ваганківському кладовищі поруч з могилами Баумана і Железнякова.

Відгрімилі військові грози. Про славнозвісну 16-ту стрілецьку дивізію і В. С. Кіквідзе не раз писали в газетах і журналах, книгах. Про неї співали пісні. В одній з пісень є такі рядки:

На Дону и на Елани
Восемь дней гремел салют,
О Киквидзе на Украине
Песни славные поют¹⁵.

В 1958 р. у Тбілісі недалеко від площі Героїв споруджено пам'ятник Кіквідзе. Барельєфи монумента доповнюють мужній образ талановитого полководця. На одному з них зображено, як Кіквідзе на Волині в прифронтовій смузі Південно-Західного фронту закликав солдатів старої армії до вступу в червоногвардійський загін. Слава про мужнього сина грузинського народу, активного борця за встановлення і зміцнення Радянської влади в нашій країні і, зокрема, на Україні, вічно житиме в серцях радянських людей.

О. П. МОЛЧАНОВ

¹² Оборона Царицына. Сборник статей и документов, Волгоград, 1957, стор. 278.

¹³ Письма трудящихся В. И. Ленину, М., 1960, стор. 48.

¹⁴ Южный фронт. Сборник документов, Ростов на Дону, 1962, стор. 236.

¹⁵ В. С. Иванов. Киквидзе, Волгоград, 1939, стор. 4.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ

Серед письмових джерел з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції поряд з документальними матеріалами державних архівів значне місце посідає партійна періодична преса України. Виникнувши в конкретній місцевості, в обстановці класової та політичної боротьби за владу Рад, більшовицькі газети відбивають навколишні події, вони просякнуті класовою направленістю та політичною цілеспрямованістю. Завдання більшовицької періодики того часу полягало в мобілізації всіх сил трудового народу на переможне завершення пролетарської революції і встановлення влади трудящих. Більшовицькій пресі, вірній лєнінському принципу партійності, завжди властива була правдивість, достовірність та об'єктивність у висвітленні подій. Партійна преса мала завжди безпосередній зв'язок з життям, оперативно, щодня відображала на сторінках процес історичного розвитку. Вона не байдужий реєстратор фактів, а вдумливий збирач типового і характерного в суспільному житті, узагальнювач та поширювач досвіду.

В. І. Ленін високо оцінював більшовицьку періодичну пресу, вбачаючи в ній невичерпне джерело для написання справді наукових досліджень з історії Комуністичної партії, робітничого руху загалом та історії Жовтневої революції зокрема. Ще в статті «Робітничий клас і робітнича преса» він визначає більшовицьку періодичку як джерело, що «дає єдиний, чудовий, незамінний, що допускає перевірку всяким і кожним, матеріал про широту робітничого руху і про панування в ньому різних напрямів»¹. В «Доповіді ЦК РСДРП на Брюссельській нараді» Ленін, говорячи про організуючу роль преси, одночасно підкреслював, що вона дає «величезну кількість відкритих об'єктивних даних, які допускають перевірку», що «в газетах є безліч матеріалу...»². В. І. Ленін постійно звертається до партійних газет за матеріалами. Аналізуючи головні етапи історії більшовизму, він передусім адресує читача до газет, де можна простежити «всі питання, з-за яких ішла збройна боротьба мас в 1905—1907 і в 1917—1920 роках...»³. В. І. Ленін рекомендує читати більшовицькі газети, без ознайомлення з статтями яких «не обійдеться ні один свідомий робітник, який бажає зрозуміти розвиток ідей міжнародної соціалістичної революції та її першої перемоги 25 жовтня 1917 року»⁴. Ілліч залишив історикам зразок того, як треба користуватися даними, зібраними в газетах. В працях Володимира Ілліча нерідко можна зустріти посилання на газети 1917—1918 рр. Вони давали вождю можливість глибоко вивчати життя, хід революції, реагувати на дії класових ворогів, правильно роз'яснювати народним масам завдання моменту. В. І. Ленін завжди визначав серед повідомлень найхарактерніше і найважливіше і на основі їх аналізу робив висновки. Кілька сотень газет з особистої бібліотеки В. І. Леніна в Кремлі мають на своїх сторінках безліч поміток — незаперечне свідчення того, як вождь революції відбирав з них матеріали для роботи⁵. Комплект «Правди» за 1917 р. був у Леніна завжди під рукою і в разі потреби він звертався до нього за фактами та уточненнями⁶. Передбачаючи, що вже в недалекому майбутньому історики, які працюватимуть над тематикою Жовтневої революції та історії Радянської республіки, зустрінуться з проблемою браку матеріалів, В. І. Ленін навіть у роки громадянської війни ставить питання про дбайливе збереження газет як джерела. «Чи можете зібрати матеріали для історії громадянської війни і історії Радянської республіки?... Комплекти «Известий» і «Правды?»,— писав Ілліч до В. В. Адоратського⁷. Як згадував пізніше В. В. Адоратський, В. І. Ленін ще в 1919 р. радив упорядникам нарисів з історії Жовтневої революції широко викори-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 333.

² Там же, стор. 465.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 10.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 190.

⁵ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, М., 1961, стор. 572.

⁶ Л. А. Фотиева. Как работал Владимир Ильич Ленин, М., 1956, стор. 47.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 379.

стовувати газетні матеріали⁸. За ініціативою В. І. Леніна у вересні 1920 р. Раднарком ухвалив спеціальну постанову «Про заснування комісії для збору і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії РКП(б) Істпарт»⁹. Разом з тим В. І. Ленін звертав увагу на те, що пресу, її матеріали треба вивчати без відриву від тих конкретно-історичних умов, в яких вона створювалась. Одночасно він застерігав науковців: «В галузі явищ суспільних немає прийому більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплення окремих фактив, гра в приклади...»¹⁰, і радив «брати не окремі факти, а всю сукупність фактив, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку...» Глибоко розуміючи характер і природу історичного джерела, В. І. Ленін ще в 1897 р. в праці «Від якої спадщини ми відмовляємось» обґрунтував принципи їх аналізу, визначив вимоги наукового методу історичного дослідження спадщини.

Газети 1917—1918 рр. донесли до наших днів велику кількість найрізноманітніших матеріалів. В ряді випадків вони єдине джерело, що допомагає встановити справжній стан речей у період революції, відтворюють колорит епохи. Загальновідомо, що період історії буремних 1917—1918 рр. залишив дуже мало документів, особливо таких, що розкривали б революційні події на місцях та історію початкового періоду Радянської влади. Документи, що збереглися, здебільшого нечисленні, а нерідко й неповні, оскільки їх фонди дуже потерпіли під час громадянської війни, іноземної воєнної інтервенції та в роки Великої Вітчизняної війни. Більшовицька преса жовтневого періоду дає дослідникам матеріал для заповнення документальних прогалин, а в комплексі з архівами сприяє правильному висвітленню подій історії Жовтня, підвищує науковий рівень робіт з цієї проблеми.

На сторінках газет Жовтня вперше побачили світ праці В. І. Леніна, написані в той період. В повне зібрання творів В. І. Леніна ввійшло 420 праць¹¹, написаних з березня 1917 р. по лютий 1918 р., які повністю, частково або у викладі опублікували тогочасні більшовицькі газети. Чимало праць В. І. Леніна до нашого часу в рукописах не дійшли, тому саме газети стали унікальним зібранням ленінської спадщини. Нерідко траплялось, що В. І. Ленін не підписував з тих чи інших причин своїх статей. У дослідників ще багато роботи над пресою по виявленню справжнього авторства поки що анонімних матеріалів.

Періодичні видання більшовиків України 1917—1918 рр. стали одним з джерел історії Жовтня і становлять особливу наукову цінність.

Матеріали більшовицьких газет становлять і основну частину в документальних збірниках. Видавництва України випустили до 40-річчя Жовтневої революції 24 збірника документів і матеріалів¹², більшість з яких побудовані на відомостях з більшовицьких газет. Так, в збірнику «Борьба за власть Советов на Киевщине»¹³ вміщено 672 документа. На період березня—жовтня припадає 375 документів, з них 198 взято з київської більшовицької газети «Голос социал-демократа». В період листопада 1917—січня 1918 р. наведено 214 документів, з них 61 взято з більшовицької «Пролетарской мысли», а всього з періодики—113 матеріалів. В книзі 400 матеріалів преси, що становить 58% від загальної кількості.

У харківському збірнику¹⁴ з 519—348 документів, тобто 67%, запозичено з газет. Менше газетних матеріалів у збірниках тих місцевостей, де в 1917—1918 рр. не було своїх більшовицьких газет. Проте документи для них археографи розшукали завдяки періодиці, що видавалася в сусідніх з ними областях, де повідомлення місцевого і загального характеру друкувалися відразу після подій, часто до того, як вони у вигляді документів відкладалися в архівах.

Так, для збірника по Волині¹⁵ використані матеріали з київських газет «Голос социал-демократа» (документи №№ 13, 18, 90, 91) та «Пролетарской мысли» (№ 123), з харківського «Донецкого пролетарія» (№ 132, 138). І хоча щодо загальної кількості документів вони становлять лише 5%, свідчення їх досить вагомі.

⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1930, № 5, стор. 163.

⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства, 1920, № 80, стор. 386.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

¹¹ Підрахунки зроблені на основі повного зібрання творів В. І. Леніна, тт. 31, 32, 33, 34, 35.

¹² Ю. М. Гамрецький. Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, К., 1962. Диссертация, стор. 64.

¹³ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957.

¹⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917—апрель 1918). Сборник документов и материалов, Харьков, 1957.

¹⁵ Борьба трудящихся Волины за власть Советов (март 1917—декабрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957.

В документальному збірнику з історії Жовтня в Криму¹⁶ 30% від загальної кількості матеріалів становлять газетні повідомлення.

Преса ставала першоджерелом, на яке робились посилання навіть в архівних документах. На підставі аналізу можна зробити висновок про те, що географічні межі використання газети як джерела не обмежувались кордонами територіально-адміністративного поділу.

Огляд існуючої літератури епохи Великого Жовтня показав, що радянська історіографія приділяла значну увагу історії більшовицької преси України та її ролі в революції¹⁷. Крім уже відомої літератури, в 1963 р. вийшла праця Г. П. Карнауха «По пути газеты «Правда» — про роль більшовицької преси в період боротьби за диктатуру пролетаріату¹⁸. Проте в роботі Г. П. Карнауха, як і в попередніх дослідженнях, питання про партійну періодику як джерело зовсім не знайшло висвітлення. Серед переліку використаних джерел при написанні докторської дисертації В. П. Буднікова значиться періодична преса. Автор зазначає, що «необхідність використання таких матеріалів як основних цілком і повністю впливає з ленінської методології історії преси»¹⁹. Але питання не стало предметом спеціального дослідження, оскільки дисертант не ставив це за мету.

Незважаючи на досить широку бібліографію з різних питань історії партійної преси на Україні²⁰, серед цих робіт не було жодної, яка б розглядала періодику саме в аспекті джерела. Значну кількість статей автори зводили до звичайної констатації фактів шляхом вибіркового підбору матеріалів на основі свідчень преси, виключаючи аналіз всіх газетних повідомлень. Це призводило до того, що роботи носили загальний характер.

Жодної наукової статті не присвячено таким більшовицьким газетам України, як «Пролетарская мысль», «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Таврическая правда». Не піддані аналізу матеріали газет «Борьба», «Молот», «Солдатская жизнь», «Пролетарское знамя», «Солдатская мысль», «Красное знамя», які дійшли до нас у незначній кількості номерів. При порівнянні їх матеріалів з даними інших періодичних видань більшовиків України, вони розкривають особливості революційної боротьби на місцях.

Не кращий стан джерелознавства з цього питання по країні загалом. В період культу особи Сталіна, коли «наукова цінність джерел, архівних матеріалів була взята під сумнів... джерелознавство не розроблялось»²¹, науковці в силу ряду причин брали з преси лише окремі розрізнені факти, вдавалися до ілюстративного методу, замість того, щоб систематично вивчати її свідчення. Догматичний підхід до джерела не дозволяв творчо дослідити закономірності історичного розвитку. За останні роки з'явилося кілька робіт²², в яких уперше розглядається періодика в джерелознавчому плані, але вони не торкалися періоду 1917—1918 рр.

¹⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. I (март 1917 — апрель 1918), Симферополь, 1957.

¹⁷ Ю. Гамрецький. Більшовицька преса України 1917 р. в історичній літературі, журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 6, стор. 63—70.

¹⁸ Г. П. Карнаух. По пути газеты «Правда», вид-во Львівського університету, 1963, стор. 166.

¹⁹ В. П. Будніков. Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917 — февраль 1918). Автореферат диссертации, М., 1963, стор. 19, 20.

²⁰ До них належать 5 дисертацій: Е. Д. Пухова. Большевицкая печать на Украине в 1917 году (II—XI—1917 г.), К., 1950; П. И. Соломатин. Роль большевицкой печати в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине (март 1917 — январь 1918 г.), К., 1953; Г. П. Карнаух. Большевицкая печать Украины в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции, К., 1960; В. П. Будніков. Назв. праця; И. Б. Шоскин. Советская печать в борьбе за установление и укрепление Советской власти на Украине (декабрь 1917 — апрель 1918 г.), К., 1954. Крім того, є ще близько 30 статей.

²¹ Б. Н. Пономарев. Задачи исторической науки и подготовка научных кадров в области истории, журн. «Вопросы истории», 1963, № 1, стор. 10.

²² М. Н. Черноморский. Периодическая печать. Учебное пособие по источниковедению истории СССР, М., 1956, 52 с.; Е. И. Черняк. Советские журналы первой пятилетки как исторический источник. Автореферат, М., 1964; З. К. Звездин. Периодическая печать как источник по истории трудового подвига рабочего класса СССР 1926—1929 годы, Проблемы источниковедения, т. VIII, 1959, стор. 3; Т. В. Кузнецова. Журн. «Власть Советов» как исторический источник. Московский государственный историко-архивный институт. Труды, т. 16, М., 1961, стор. 159; З. В. Ждановская. Дооктябрьские газеты большевиков как источник по истории КПСС, журн. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 1, стор. 110.

Радянське джерелознавство почало робити перші кроки в розробці питань, пов'язаних з пресою як історичним джерелом. В ряді загальних історичних та джерелознавчих праць ставиться питання про необхідність ретельного вивчення газетних матеріалів. В. П. Данилов і С. М. Якубовська в статті «Джерелознавство і вивчення історії радянського суспільства»²³ виступили за комплексне використання різних джерел, за якнайширше введення в науковий обіг перевірених газетних матеріалів.

В статті С. М. Якубовської «До питання про вивчення і публікацію джерел радянського періоду» автор підкреслює, що «мало і вкрай поверхово піддавали вивченню такі важливі джерела, як преса»²⁴ і спрямовує увагу вчених на необхідність розробляти це важливе джерело.

Роботу по вивченню більшовицької преси як джерела утруднює відсутність бібліографічних покажчиків, присвячених періодиці України. Ще в 1919—1920 рр. було видано два томи «Списков повременных изданий»²⁵, але вони не відбили справжнього стану видання більшовицьких газет на Україні. Дещо поповнили їх бібліографічний покажчик воєнної преси²⁶ та книга «Одесская периодична преса років революції та громадянської війни»²⁷. В 1956 р. складено бібліографічний покажчик газет по фондах ДПБ ім. Салтикова-Щедріна, пізніше вийшла коротка хроніка більшовицької преси 1917 р.²⁸, в якій автори І. Сазонов, О. Бережної і Х. Астрахан ставлять завдання створити анотовану хроніку, але до неї не ввійшов цілий ряд газет. Досить ґрунтовна і корисна для дослідників праця «Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917 г.)»²⁹ має той недолік, що дає поверхові і вузькі анотації.

Бібліографічний покажчик газет періоду березень—листопад 1917 р., виданий в 1957 р. Інститутом марксизму-ленінізму³⁰, дає більш широку уяву про видавничу діяльність більшовицьких організацій України, але до нього не ввійшли дві більшовицькі газети «Борьба» (Вінниця) і «Солдатская мысль» (Катеринослав). Покажчик має і помилки. Так, наприклад, він свідчить, що газету «Донецкий пролетарий» (Харків) редагував В. А. Бистрянський (Ватін)³¹. Як відомо, обласна конференція РСДРП Донецько-Криворізького басейну доручила В. А. Бистрянському (Ватіну) та М. В. Копилову налагодити справу з обласним органом³². Але вони не редагували її в зв'язку з тим, що В. А. Бистрянський (Ватін) в листопаді виїхав до Москви на II з'їзд Рад, а потім його направили на роботу в «Правду»³³, а М. В. Копилов виїхав з Катеринослава на партійну роботу до Тули³⁴. Газету «Голос пролетарія» (Одеса) редагувало два редактори: П. С. Заславський та А. Р. Зіфельд³⁵ (в бібліографічному покажчику значиться лише один³⁶) та ін.

Новий бібліографічний покажчик, виданий Інститутом марксизму-ленінізму в 1964 р.³⁷, охоплює період до листопада 1917 р. В нього вже ввійшли газети, що випали з уваги упорядників попереднього довідника. Проте і він має недоліки. Упорядники не перевірили наявність номерів газет у фондах закладів, до яких вони надсилають науковців. Так, у книзі значиться, що № 3 газети «Молот» (орган Полтавського комітету РСДРП) знаходиться в Музеї Революції СРСР, насправді там

²³ Журн. «Вопросы истории», 1961, № 5, стор. 3.

²⁴ Проблемы источниковедения, т. IV, М., 1959, стор. 47.

²⁵ Список повременных изданий за 1917 г., ч. I. Алфавитный список составил Л. К. Ильинский, ПГ, 1919; Список повременных изданий за 1918 г., Л. К. Ильинский, ПГ, 1922.

²⁶ С. Е. Рабинович. Военная печать 1917 г. (библиографический указатель армейских газет за 1917 г.). Военно-библиографический справочник, № 2, М., февраль 1928 г. Военный вестник (№ 2а), стор. 50—61.

²⁷ Одесская периодична преса років революції та громадянської війни 1917—1921. Праці Одеської центральної наукової бібліотеки, т. III, Одеса, 1929.

²⁸ Краткая хроника большевистской печати 1917 года, Л., 1958.

²⁹ Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917 г.), М., 1957.

³⁰ Большевистская партийная периодическая печать (март—ноябрь 1917 г.), М., 1957, стор. 70.

³¹ Там же, стор. 45.

³² Газ. «Донецкий пролетарий», 18 червня 1917 р.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 294, арк. 6.

³⁴ Там же, од. зб. 928, арк. 24; Октябрь 1917 г. Сборник статей и воспоминаний к 4-й годовщине Октябрьской революции, Госиздательство, Донское отделение, 1921, стор. 71.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 241, арк. 3; газ. «Голос пролетарія», 9 листопада 1917 р.

³⁶ Большевистская партийная периодическая печать, стор. 35—36.

³⁷ Большевистская периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель, М., 1964, стор. 255.

його немає³⁸. Про більшовицьку газету «Правда гренадерская» сказано, що не вдалося знайти жодного примірника газети. Між тим у фондах Центрального державного військово-історичного архіву СРСР В. П. Будников³⁹ знайшов рідкісний примірник цієї газети. В ряді випадків дано неповний склад редколегій⁴⁰. Інститут марксизму-ленінізму зробив дуже корисну для науковців справу, видавши цю книгу, але, на жаль, її хронологічні рамки обмежуються жовтнем 1917 р. Період з жовтня 1917 р. по квітень 1918 р. заслуговує на виключну увагу дослідників. Оскільки існуюча бібліографія не дає вичерпних даних про більшовицькі газети України цього періоду, тема чекає на дослідника.

Не створено ще спеціального довідника чи бібліографічного покажчика з більшовицької преси України. В. С. Федорченко в статті «Преса більшовиків України в 1917 році» зробив спробу дати коротку історію видання 12 партійних газет 1917 р.⁴¹ Проте, ця цифра занижена. Якщо автор при підрахунках виходив з того, чим органом була газета, то на Україні в 1917 р. більшовицькі комітети видавали 9 газет: «Пролетарий», «Голос социал-демократа», «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Донецкий пролетарий» (Харків), «Звезда», «Молот», «Пролетарское знамя», «Голос пролетария», «Борьба». В 1917 р. більшовики випускали газети також у військових частинах, при партійних комітетах або воєнних організаціях: «Солдатская правда», «Правда гренадерская», «Солдатская мысль», «Красное знамя». Перелік більшовицьких газет був би неповним без «Пролетарской мысли» — органу Київської Ради робітничих депутатів, Обласної ради робітничих депутатів, Центральної ради профспілок і Центральної ради фабзавкомів, яка хоч і не була органом Київського комітету РСДРП(б) офіційно, все ж «немало сприяла розвитку в масах ідей Радянської влади, була рупором київських більшовиків, стояла в авангарді могутнього руху»⁴².

Більшовицькою була і газета «Вісник Української Народної Республіки» — орган першого Українського Радянського Уряду — Народного Секретаріату, що видавалась українською і російською мовами. Таким чином у 1917 р. на Україні виходило 15 більшовицьких газет⁴³, а в 1918 р. приєдналася ще одна — «Таврическая правда».

В Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму зберігаються найбільш повні комплекти фотокопій більшовицьких газет 1917—1918 рр. «Голос социал-демократа» (№№ 1—100); «Пролетарий» (№ 1—135); «Донецкий пролетарий» (Харків) (№ 1—48, 50—114 та 4 додатки), «Донецкий пролетарий» (Луганськ) (№ 3—65); «Голос пролетария» (№ 1—118 — неповний комплект); «Звезда», а також окремі номери «Пролетарской мысли» і № 2 «Молота». З переліку видно, що наявних газет бракує для відтворення історії видання партійної періодики, не кажучи вже про систематичне вивчення історичних свідчень преси як джерела. В той же час в інших архівах та бібліотеках Ленінграда, Москви, Києва зберігаються окремі номери, які б могли доповнити комплекти. Давно назріла потреба мати фотокопії всіх більшовицьких газет і в Інституті історії АН УРСР, де спеціальний відділ займається проблематикою періоду Жовтневої революції на Україні. Жоден з наукових закладів республіки не веде централізованої роботи по комплектуванню газет. Навіть в оглядах документальних джерел в архівах автори чомусь обходять питання про пресу⁴⁴, що там зберігається, яка сама є документами Жовтня. Майже в усіх бібліотеках більшовицька періодика 1917—1918 рр. знаходиться в загальних алфавітних каталогах.

Наближається 50-річчя Великої Жовтневої революції. Значним вкладом істориків було б створення фонду фотокопій всіх газет періоду революції, видання бібліографічного покажчика та зведеного каталога партійної періодики на Україні. Фото-

³⁸ Перевірено автором.

³⁹ В. П. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине, Харьков, 1958, стор. 21—22; ЦДВІА СРСР, ф. 11 (л), оп. 2, спр. 10934, арк. 3—4, 7—8.

⁴⁰ Большевицкая периодическая печать..., стор. 180.

⁴¹ Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.— лютий 1918 р.). Збірник статей, К., 1957, стор. 144—179.

⁴² Журн. «Червона преса», 1927, № 5, стор. 55; В. Манілов. З історії більшовицької преси на Україні.

⁴³ До числа більшовицьких (наприкінці 1917 р.— початку 1918 р.) входять періодичні видання Рад, які налічують до 50 назв, а також видавані у військових частинах друковані органи. В силу ряду історичних причин, зокрема, із зміною завдань і стану преси, вони становлять окрему тему дослідження.

⁴⁴ А. Й. Грінберг. Документи з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 103—107.

копії, мікрофільми або перевидання більшовицьких газет збережуть для істориків майбутнього унікальне джерело.

Газета — досить своєрідне джерело. Особливість її полягає в тому, що матеріали, вміщені в ній, дають змогу досліднику простежити історію кожного історичного явища, глибоко розкрити проблему і, користуючись систематизованими даними, відтворити картину подій політичного та громадського життя.

Розглядаючи матеріали газет, М. Н. Чорноморський на прикладі газети «Правда» рекомендує⁴⁵ розділити їх за змістом на три групи: статті В. І. Леніна; видатних діячів партії про партійне життя і роботу партійних організацій; кореспонденції робітників і селян. Такий поділ звужує рамки дослідження, диференціює матеріал і утруднює можливості джерелознавчого аналізу. Всі свідчення газет доцільно було б поділити на 6 груп: 1) статті та документи, написані В. І. Леніним, матеріали з'їздів, конференцій, декрети Радянської влади, постанови уряду та ін.; 2) про партійне життя, роботу місцевих партійних організацій; 3) про діяльність більшовицьких організацій в інших місцях; 4) політичні статті, написані місцевими працівниками; 5) кореспонденції та листи; 6) хроніка: а) про місцеві події і повідомлення офіційних осіб з інших міст; б) передруки повідомлень з інших джерел, телеграми. Така класифікація матеріалів на групи провадиться незалежно від розташування їх по відділах та рубриках у газетах. Це значно полегшує джерелознавчий розбір і критику, звірку фактів. Цінність газетних свідчень як джерела не однакові. Не всі матеріали преси треба вважати за такі, що не вимагають перевірки.

ЦК РСДРП(б) у своєму листуванні з місцевими партійними організаціями рекомендував використовувати центральний друкований орган як головний інформатор про події в країні⁴⁶. «Візьміть наші газети,— радив ЦК,— всі постанови там друкуються»⁴⁷.

На чолі більшовицьких видань у редакційних комісіях та колегіях були більшовики. Ще на II з'їзді партії на пропозицію В. І. Леніна були прийняті рішення про склад редакції ЦО партії. В. І. Ленін завжди приділяв особливу увагу підбору і розстановці кадрів. Він зазначав, що на відповідальні посади треба призначати людей «а) з точки зору сумлінності, б) з політичної сторони, в) знанням справи, г) адміністративних здібностей»⁴⁸.

До складу редакційних колегій входили переважно члени партійних комітетів. Це були найбізнаніші люди на місцях, зв'язані з робітничими масами, добре орієнтовані в політичній обстановці, вони давали до газети перевірені матеріали, строго дотримувались ленінського положення про те, що «свідомим робітникам дорога перш за все і більш за все в кожному органі преси його принципиальність»⁴⁹. Крім того, у більшовицьких газет була армія робкорів, точність повідомлень яких не доводиться брати під сумнів. У «Голосе социал-демократа» роботу з робітькорами віддосвідчений правдист М. М. Лебедев⁵⁰, а «Звезда» скликала спеціальні наради робкорів⁵¹.

Питання про склад і роботу редакційних колегій не знайшло потрібного висвітлення в історичній літературі, хоча воно має надзвичайно велике джерелознавче значення, оскільки саме вони впливали на характер статей у газетах. З'ясування цього пояснює б, чому в ряді газет на певному етапі траплялись опортуністичні хитання, помилки.

В період культу особи Сталіна з історії більшовицької преси було викреслено ряд імен, що призводило до знеособлювання історії. Нерідко помилки, допущені в газеті деякими авторами, приписували бездоказово звинуваченим діячам. Останні роботи теж не позбавлені подібних помилок. Г. І. Варганов у статті про «Голос социал-демократа»⁵² називає лише склад першої редакційної колегії, якій і приписується вся робота газети. В той час, як один з її членів В. А. Бистрянський (Ватін) допускав у своїй роботі помилки⁵³ і в травні замість нього до редакції додатково

⁴⁵ М. Н. Чорноморський. Назв. праця, стор. 20—25.

⁴⁶ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов, М., т. II, 1957, стор. 11, 14, 15, 17; та ін.

⁴⁷ Там же, стор. 23.

⁴⁸ Ленинский сборник, XXIII, стор. 164.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 72.

⁵⁰ Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг., М.—Л., 1925, стор. 333. (Воспоминания Е. Бош о Н. Н. Лебедеве).

⁵¹ Журн. «Червона преса», 1927, № 2, стор. 22.

⁵² Г. І. Варганов. «Голос социал-демократа» — газета київських більшовиків напередодні жовтня 1917 р. Під прапором марксизму-ленінізму. Збірник статей, присвячених сорокаріччю утворення Комуністичної партії України, К., 1959, стор. 121.

⁵³ Газ. «Голос социал-демократа», 16 березня 1917 р.

обрали М. Я. Кугеля⁵⁴. Не згадує автор активного діяча більшовицького комітету і члена редколегії Є. Б. Бош.

В бібліографічному покажчику останнього випуску говориться, що редакція допускала помилки в роботі, і перелічено членів редкомісії різних складів⁵⁵. Отже, помилки приписані всім без винятку. До речі, в переліку не названо М. П. Зарнічина⁵⁶, Б. Й. Кагана⁵⁷ і О. Б. Горвіца⁵⁸. Про роботу в газеті Горвіца, Лебедева і Зарнічина згадує в своїх спогадах Б. Каган⁵⁹. Тимчасово до складу редколегії входив і Р. В. Гальперін⁶⁰.

В літературі ще немає даних про точний склад редакції газети таврійських більшовиків «Таврическая правда». В книзі Л. Волошинова⁶¹ написано, що до складу редколегії входили більшовики В. А. Кобилянський, Ю. П. Гавен і Н. А. Олександрова. Очевидно, В. А. Кобилянський і Кобилицький (член ППС з 30-річним стажем, журналіст, про якого йдеться в листі Ж. А. Міллера в ЦК РСДРП(б) від 29 листопада 1917 р.⁶²) — одна особа. Щодо Ю. П. Гавена, то він дійсно був одним з редакторів «Таврической правды»⁶³.

Під псевдонімом Н. Олександрової писала в газету Надія Іллівна Островська (Ніна)⁶⁴, відряджена ЦК РСДРП(б) в Крим, як «досвідчений партієць і талановитий агітатор»⁶⁵.

В ряді праць, присвячених періоду Жовтневої революції в Криму, зазначається, що в лютому—березні в редагуванні газети брав участь брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов⁶⁶. В архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігається документ, який свідчить, що Д. І. Ульянов «в кінці 1917 — на початку 1918 року до окупації Криму німцями був співробітником і членом редколегії «Таврическая правда» в Севастополі»⁶⁷. Значну роботу в газеті вів О. Алексакіс⁶⁸ — один з організаторів Кримської революційної молоді.

Документи архівів, особливо фонди Центрального партійного архіву, допомагають встановити склад редколегій більшовицьких газет на Україні. Особливо цінний щодо цього фонд листування ЦК РСДРП(б) з місцевими більшовицькими організаціями. 1089 документів з цього фонду опубліковано⁶⁹, а багато ще чекають на дослідження. Корисні в цьому відношенні архіви журналу «Пролетарская революция»; Істпарту ЦК ВКП(б) — 1920—1935 рр. і фонд документів товариства старих більшовиків⁷⁰.

Повертаючись до питання про поділ газетних матеріалів на групи, доцільно відмітити, що кожна з виділених нами груп відтворює одну із сторін історичного процесу. Кореспонденції та листи трудящих, наприклад, передають настрої революційних класів, що визначали політичний розвиток країни. Одночасно вони не дозволяють «усучаснювати» події, відтворюють їх в емоційному зображенні тих часів, тобто висвітлюють факти з погляду сучасників.

⁵⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1-а, арк. 70.

⁵⁵ Большевицкая периодическая печать..., стор. 155.

⁵⁶ 1917 год на Кавказе. Хроника событий, К., 1928, стор. 86.

⁵⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1-а, арк. 80; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 787, арк. 6, особиста справа Б. Й. Кагана.

⁵⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1-а, арк. 42.

⁵⁹ Б. Каган. Партійна преса в Києві в 1917 р., журн. «Червона преса», 1927, № 8—9, стор. 42.

⁶⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1-а, арк. 70; ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 436, арк. 3-зв., особиста справа Р. В. Гальперіна.

⁶¹ Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, Крымиздат, 1960, стор. 114.

⁶² Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б), т. II, стор. 311—312; на стор. 88 у виносці зазначено, що встановити, про кого йде мова в листі, не вдалося. Але досить порівняти документи № 121 і № 373, зіставити дати їх написання, як позначені літери розшифровуються.

⁶³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 423, арк. 5, 14.

⁶⁴ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. I (март 1917 — апрель 1918 г.), Крымиздат, 1957, стор. 67—68; газ. «Таврическая правда», 26 січня 1918 р.

⁶⁵ М. Ф. Бунегин. Революция и гражданская война в Крыму (1917—1920 гг.), Крымиздат, 1927, стор. 76.

⁶⁶ М. І. Супруненко. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, К., 1948, стор. 44; П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. II, Крымиздат, 1957, стор. 73; Л. Волошинов. Назв. праця, стор. 114; та ін.

⁶⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1963, арк. 2-зв.; 8, 11-зв., 12.

⁶⁸ Газ. «Таврическая правда», 24—26 січня 1918 р.

⁶⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б), т. I—II.

⁷⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3; ф. 124, оп. 1.

Цінні документи містить група хронікальних матеріалів, що дають можливість встановити час, коли відбувалися історичні події. Так, у «Пролетарской мысли» є повідомлення про встановлення Радянської влади в Проскурові. Оскільки інших джерел не знайдено, воно ввійшло до збірників як документ⁷¹. Матеріали місцевих органів більшовицької преси — важливі джерела про час встановлення Радянської влади на місцях, про діяльність Рад та ін. Газетні повідомлення у вигляді передруків або газетних вирізок часто відкладались в архівах як документи. Так, в ЦДІА в справах Головного управління преси при Тимчасовому уряді, відкладались матеріали про щодакні огляди газет. З більшовицьких газет України там згадується «Голос социал-демократа»⁷².

При установах Радянської влади утворювались архіви з газетних повідомлень. Так, Бюро преси при НКВС за період 1917—1918 рр. одержувало з України «Вісник УНР», «Голос социал-демократа» і одеський «Голос пролетарія»⁷³, з яких була зроблена спеціальна добірка «Вирізки про Україну 1918 р.», «Створення і організація Червоної Армії (грудень 1917—1918 рр.)»⁷⁴ та ін.

Дана стаття порушує деякі питання, пов'язані з проблемою більшовицької преси як джерела і не претендує на всебічне їх висвітлення. Її мета привернути увагу науковців до проблеми і поставити на порядок денний історичної науки тему про комплексне використання матеріалів більшовицької преси як джерела з історії Великого Жовтня на Україні.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

П'ЯТЬ ВИДАНЬ КНИГИ ИБН-ФАДЛАНА

У розшуках відомостей про історичний розвиток народів нашої країни в епоху, віддалену від нас на тисячу років, дослідники звертають особливу увагу на те, що збереглося безпосередньо від цих давніх часів. Відомо, яку велику пильність мусить виявити дослідник, щоб на підставі джерел відтворити правдиву історичну картину. І все ж такі змальовані істориками картини побуту, звичаїв мешканців нашої країни у IX—X ст. і досі мозаїчні. Для найбільш повного відтворення давнини необхідно вдихнути в неї життя, використавши дані різноманітних джерел, узагальнивши безліч фактів — від археологічних знахідок до рукописних пам'яток. А серед цих останніх — свідчення очевидців є особливо цінним матеріалом для дослідження.

Саме таким документом минулого і є твір Ібн-Фадлана — учасника посольства багдадського халіфа ал-Муктадіра до волзьких болгар. Арабські купці і мандрівники були частими гостями нашої країни у X ст., проте лише Ібн-Фадлан писав про неї на основі власних спостережень.

Звичайно, не кожний оповідач може захопити своїх читачів навіть описом подій, свідком яких він був. Але Ахмед Ібн-Фадлан, людина допитлива, обдарована хистом проникливої спостережливості, не тільки виявляв інтерес до всього нового, а й прагнув передати свої враження в формі цікавої розповіді. Цей твір, хоч і не мав значної популярності в пізніших східних авторів (його використали лише Йакут, Закарія ал-Казвіні, Наджіб Хамадані та ін.), в новітні часи викликав захоплення істориків. Вже в XIX ст. великі уривки з нього, наведені у географічному словнику Йакута, були перекладені на датську, латинську, німецьку, російську мови. Текст Ібн-Фадлана коментували й самі перекладачі, й багато дослідників.

Новий етап вивчення твору Ібн-Фадлана почався в 30-х рр. XX ст., після того як здобутком науки став рукопис, знайдений у Мешхеді. Хоча Мешхедський рукопис, як згодом виявилось, не містив повного аутентичного тексту Ібн-Фадлана, але

⁷¹ Газ. «Пролетарская мысль», 7 листопада 1917 р.; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917—лютий 1918). Документи і матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 178.

⁷² ЦДІА СРСР (м. Ленінград), ф. 776, оп. 32, од. зб. 53, арк. 99; од. зб. 46, арк. 27; од. зб. 145, арк. 9, 11; од. зб. 144, арк. 10, 8; та ін.

⁷³ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 4, од. зб. 99, арк. 3, 5.

⁷⁴ Там же, од. зб. 101, 105.

¹ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии А. П. Ковалевского. Под редакцией акад. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939; А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии, Харьков, 1956.

² A. Zeki Validi Togan. Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Bd. XXIV, 3).

³ M. Canard. La relation du voyage d'Ibn Radlân chez les Bulgares de la Volga. Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XIV, Alger, 1958, стор. 41—146.

він давав у руки дослідників великий матеріал, на основі якого з'явилися нові видання і переклади книги цього автора. Зараз є можливість підсумувати цю роботу. Наслідки її, справді, виявились надзвичайними. Небагато знайдеться джерел, які б протягом порівняно короткого часу — два десятиріччя — мали стільки перекладів і коментарів, як оце 30 сторінок Мешхедського рукопису, що містять опис подорожі Ібн-Фадлана. Кінець опису не зберігся, і вчені й досі змушені користуватися для часткового його відновлення уривком, наведеним у Яакута. Проте саме Мешхедський рукопис було опубліковано в двох російських¹, німецькому², французькому³ і англійському (неповному)⁴ перекладах. Нарешті, останнім часом, в 1960 р., вийшло і коментоване арабське видання⁵. Не бракує і статей щодо цих видань, з уточненнями окремих місць тексту і його тлумачення. Серед них — рецензії на видання А. П. Ковалівського 1939⁶ і 1956 рр. (останньому присвячені рецензії А. Зайончковського⁷ та М. Канара⁸); на працю А. З. Валіді Тогана⁹; замітка Д. Сурделя щодо перекладу М. Канара¹⁰. Ще важливішими є спеціальні текстологічні дослідження, які виникли на ґрунті видань 1939 р.¹¹

З повним правом можна твердити, що твір Ібн-Фадлана після виходу в світ всіх цих публікацій може вважатися своєрідним дослідним полем роботи по коментуванню східних джерел. Принаймні три з названих праць вже стали надбанням історичної науки. Посилання на обидві книги А. П. Ковалівського про Ібн-Фадлана зустрічаються в численних працях з історії стародавньої Русі, Хозарії, історії волзьких болгар тощо. Праця А. П. Ковалівського 1956 р., між іншим, спричинилася також до роботи над перекладом Ібн-Фадлана французького сходознавця М. Канара¹².

Порівняння видань, присвячених Ібн-Фадлану, не може обмежитися самою оцінкою якості і точності перекладу арабського тексту. Мешхедський рукопис загалом не належить до тих, що важко читаються, але він у багатьох місцях настільки пошкоджений, що доводиться вдаватися до кон'єктур. Навіть і тепер, по докладному опрацюванні, в ньому лишаються місця, інтерпретація яких викликає сумніви і суперечки. Отже, першою умовою використання тексту Ібн-Фадлана є ретельне його коментування за допомогою філологічних методів.

Саме це завдання було поставлене А. Ковалівським під час підготовки і здійснення його першого російського перекладу Ібн-Фадлана (1939 р.), який мав лише відтворити варіант тексту Мешхедського рукопису. Але коментар до цього перекладу, що носив суто філологічний характер, містив велику кількість варіантів відповідних місць з твору Ібн-Фадлана, цитованих у «Географічному словнику» Яакута. Це дослідження проводилось за друкованим виданням Ф. Вюстенфельда та багатьма рукописами. До видання 1939 р. було додано фотокопії Мешхедського рукопису. Докладну характеристику своєї першої роботи з ґрунтовною її критикою дав згодом сам А. Ковалівський¹³. Важливо те, що ця книга зробила надбанням арабістів фотокопію Мешхедського рукопису і зведення варіантів з Яакута, а історики дістали можливість користуватися попереднім перекладом твору Ібн-Фадлана. А. Ковалівський, а також редактор його книги академік І. Ю. Крачковський вважали критичне видання арабського тексту Ібн-Фадлана ще передчасним. До того ж у праці 1939 р. було, по суті, лише намічено багато питань щодо трактовки тексту, які чекали дослідження.

Іншим шляхом пішов німецький перекладач і коментатор А. З. Валіді Тоган. Його книга вийшла на кілька місяців пізніше російського видання. Від відкриття Валіді Тоганом Мешхедського рукопису до виходу його праці минуло 16 років. Не навівши фотокопії рукопису, він подав критичний текст Ібн-Фадлана, переклад і коментар, написаний у формі так званих «екскурсів», переважно історико-етнографічного

⁴ R. P. Blake and R. N. Frye. Notes on the Risala of Ibn Fadlân, Byzantina — Metabyzantina, v. I, 2, 1949, стор. 7—37.

⁵ Рісала Ібн-Фадлан фи васф ар-ріхла іла білад ат-турк ва-л-хазар ва-р-рус ва-с-сакаліба. Хаккакага ва 'алака 'алайга ва каддама лага Самі ад-Даган, Дамаск, 1959—1960.

⁶ Ці рецензії перелічені у його книзі 1956 р., (стор. 90, прим. 8). В них розглянуто і працю А. Зекі Валіді Тогана.

⁷ Журн. «Przeгляд Orientalistyczny», 1957, № 2, стор. 203—209.

⁸ Arabica, t. III, fasc. 3, Leiden, 1958, стор. 299—300.

⁹ Спеціально цьому виданню присвячені рецензії К. Цергледі (журн. «Etudes slaves et Roumaines», vol. I, 1, Budapest, 1949, стор. 240) та Д. М. Данлопа (D. M. Dunlop., Zeki Validi's Ibn Fadlan, «Die Welt des Orients», Stuttgart, 1949, Bd. IV, стор. 307—312).

¹⁰ Arabica, t. V, fasc. 3, 1960, стор. 314.

¹¹ H. Ritter. Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. 96, Heft 1, стор. 98—126; K. Czeglédy. Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. III, fasc. 2—3, стор. 217—242.

¹² Arabica, t. III, fasc. 3, стор. 300.

¹³ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана, стор. 73—78.

характеру. Примітки стосуються сюжетів, які самому автору здавалися цікавими. Вони містять значний матеріал, часто з мало вивчених східних джерел, у паралелі до наведених Ібн-Фадланом етнографічних фактів, а також пояснюють етнімічні терміни тексту. Самий відбір матеріалу для коментування носив підкреслено суб'єктивний характер. Крім цього, в багатьох місцях своєї праці Валіді Тоган виходить з упередженої концепції про те, що термін «ас-Сакаліба» означав у арабських авторів не слов'ян — тобто народи, які розмовляли слов'янськими мовами, — а нібито вживався як загальна назва германських народів півночі¹⁴.

Зауваження до критичного тексту, підготовленого Валіді Тоганом, були зроблені Х. Ріттером. Згодом, у післявоєнний період, з'явилася вже згадана нами рецензія К. Цегледі на це видання, а також його стаття, присвячена Мешхедському рукопису¹⁵. І. Ю. Крачковський уважно продивився текст, виданий Валіді Тоганом, залишивши на полях цієї книги помітки, виправлення і міркування. Зауваження Х. Ріттера, К. Цегледі, І. Ю. Крачковського було узагальнено А. П. Ковалівським у коментарі до видання 1956 р., причому він врахував усі спроби тлумачення тексту, роз'яснення неясних місць рукопису і кон'єктури. Таким чином, якщо з виходом першої роботи А. П. Ковалівського вивчення Ібн-Фадлана, за оцінкою І. Ю. Крачковського, «перейшло в нову стадію», то наступну працю дослідника (1956 р.) можна з повним правом вважати підсумком цієї стадії.

Другий російський переклад твору славного арабського мандрівника, здійснений А. П. Ковалівським, можна порівняти з реставрацією старої картини великого майстра. Тут не тільки розглянуто й проаналізовано буквально кожне сумнівне слово або вираз Мешхедського рукопису, але й відновлено деякі втрачені місця (на підставі пізніших перських обробок цього твору — Наджіба Хамадані й Аміна Разі). Досвід такої реставрації тексту не повинен лишитися поза увагою тих, хто працює над стародавніми джерелами. Кожну вставку докладно обгрунтовано на підставі текстів Ібн-Фадлана і пізніших компіляторів. Вставити слова і речення виявилось можливим тільки там, де пропуски слів у тексті Ібн-Фадлана безсумнівні, а відповідні місця у Наджіба Хамадані й Аміна Разі доповнювали його.

Виникали труднощі і щодо правильного розуміння змісту: термінологія Ібн-Фадлана досить своєрідна, і іноді нелегко з'ясувати, що саме він має на увазі. Дещо бачене ним вперше він описує за аналогією до відомих йому явищ. Досить загадковими без коментаря лишаються назви дерев, рослин, тварин. Так, для визначення, якими саме були дерева «хаданг» та «халандж» довелося зіставити всі випадки, коли вживались назви цих дерев та тих предметів, що з них виготовлялись¹⁶. Аналогічну роботу було проведено щодо багатьох реалій, назви яких передані Ібн-Фадланом або неточно, або в надто загальній формі. Важко охопити в усьому обсязі розглянуті А. Ковалівським особливості тексту арабського джерела. Проте саме такий коментар найбільше потрібний історикові-досліднику. Він становить той допоміжний матеріал, без якого неможливі узагальнення. До того слід зазначити, що автор його також розв'язує і ряд історичних питань.

А. П. Ковалівський переконливо довів, що Мешхедський рукопис є скороченням справжнього оповідання Ібн-Фадлана, і що навіть Йакут у XIII ст. вже користувався скороченим варіантом¹⁷. Багато зусиль довелося докласти вченому, щоб дослідити всі повідомлення Ібн-Фадлана. Адже окремі свідчення цього автора не раз викликали сумнів. З метою з'ясування спірних моментів були розглянуті не тільки реальні факти, наведені Ібн-Фадланом, але й ті описи, які вже Йакуту здавались невірними. Зіставлення розповіді про північне сивью з окремими місцями естонського народного епосу «Калевіпоег» виявляє різочу схожість¹⁸. Порівнюючи оповідання Ібн-Фадлана про велетнів, «единорога» з відповідними пізнішими переказами північних народів, Ковалівський встановив, що арабський мандрівник навіть легендарні епізоди «не запозичив з літератури, а дуже сумлінно записав зі слів місцевих жителів»¹⁹.

Всі ці дослідження проведено в спеціальних розвідках, що передують коментованому перекладу. До них слід додати й докладний опис самого Мешхедського рукопису, надрукований ще в праці А. Ковалівського 1939 р. Порівняння першого перекладу, зробленого виключно за Мешхедським рукописом, з новим перекладом, яке проводить сам А. Ковалівський, демонструє, на наш погляд, можливість не тільки шукання нових інтерпретацій, але й нових методів дослідження старовинних арабських джерел. Неабияке значення має і розчленування оповідання Ібн-Фадлана на певну кількість сюжетів²⁰. Це полегшує його порівняння з пізнішими текстами.

¹⁴ A. Z. Validi Togan. Назв. праця, стор. 295, 307, 309—331.

¹⁵ K. Czeglèdy. Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht.

¹⁶ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана, стор. 214, прим. 539.

¹⁷ Там же, стор. 40—44, 92—93; M. Сапагд. Назв. праця, стор. 43.

¹⁸ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана, стор. 54—56.

¹⁹ Там же, стор. 67.

²⁰ Там же, стор. 290—295.

Критично-порівняльний метод у відновленні тексту Ібн-Фадлана було застосовано на базі ґрунтовного історичного дослідження «Посольство багдадського халіфа Муктадіра до царя волзьких булгар у 921—922 роках»²¹, в якому, а також частково в праці «Ахмед Ібн-Фадлан як історичне джерело»²², охарактеризовано роль Ібн-Фадлана в посольстві, обставини виникнення його книги — опису подорожі. Такий підхід робить дослідження А. Ковалівського, насамперед, працею історичною, хоч, як зазначено вище, методи реставрації тексту і примітки мають переважно філологічний характер.

Французький переклад і коментарі М. Канара вийшли в світ через два роки після появи російського видання 1956 р. М. Канар, як він попереджає читачів, у дослідженні твору арабського мандрівника, повністю спирався на своїх попередників. Його примітки містять або загальні зауваження, або посилання на праці А. П. Ковалівського та А. З. Валіді Тогана. Слід, проте, зауважити, що переклад М. Канара майже в усіх сумнівних місцях виходить з читань, запропонованих А. Ковалівським. Це спостерігається, зокрема, в читанні власних імен: Надір ал-Харамі (ал-Хурамі)²³, Барис ас-Саклабі (Барс), Суваз (Сувар), Сусан ар-Рассі (Саусан), але замість Ібн-Каран, безперечно хибно, — Ібн-Карін (як і у Валіді Тогана). Те ж саме стосується і тлумачення більшості місць тексту: в спеціальних примітках М. Канар відзначає незгоду з А. П. Ковалівським лише в кількох випадках. Проте, оскільки Канар не дає ані критичного тексту, ані фотокопії, його праця має обмежене призначення — дати історикам переклад з необхідними роз'ясненнями термінології і окремих деталей тексту. Такому вузькому завданню вона, безумовно, відповідає.

Додамо, що М. Канар дотримувався стилю французьких літературних перекладів арабських джерел: він уникає «буквалізму», випускає вставні слова і частки. Це, звичайно, полегшує читання, але, з іншого боку, не можна не згадати, що в перекладі А. Ковалівського ми часто відчуваємо інтонації Ібн-Фадлана, своєрідність його мови, її яскраве емоціональне забарвлення. М. Канар адресує свою працю історикам, археологам, але не джерелознавцям. Хоч він і наводить окремі уривки тексту з Аміна Разі, Яакута, але систематичного аналізу тексту з погляду його походження у коментарі французького видавця ми не знайдемо. Не відзначено навіть кінця Мешхедського рукопису і переходу до тексту, збереженого у Яакута. В примітках, як видно, Канар прагнув до стислості, і вони здебільшого відсилають читача до літератури з даного питання. Важливо, що автор враховує праці радянських вчених — Д. С. Ліхачова, М. Н. Тихомирова та ін.

Термінологію Ібн-Фадлана з перекладу М. Канара в основному можна зрозуміти, оскільки здебільшого наводиться арабський еквівалент. Це особливо стосується реальій. В питанні впливу Ібн-Фадлана на деяких наступних авторів, зокрема на ал-Масуді, М. Канар також підтримує висновок А. Ковалівського про те, що ал-Масуді не був безпосередньо знайомий з твором Ібн-Фадлана²⁴. Отже, можна твердити, що М. Канар використав результати досліджень українського арабіста, зробивши це відповідно до обмежених завдань, які французький перекладач поставив перед собою.

Нарешті, в 1960 р. було опубліковано критичний текст Ібн-Фадлана, підготований членом арабської Академії наук у Дамаску, доктором Самі ад-Даганом, і виданий з присвятою нині покійному видатному арабському вченому, президенту цієї Академії Мухаммеду Курд-Алі. Ця присвята не випадкова. Саме Мухаммед Курд-Алі звернув увагу дослідника на вивчення тексту Ібн-Фадлана за Мешхедським рукописом²⁵. У передмові Самі ад-Даган посиляється на труднощі, що виникли при читанні фотокопії цього рукопису: «Кожне слово в ньому викликало недовіря й сумніви, вимагало розгляду, підтвердження й коментарів; я мало не відмовився від праці над ним»²⁶. Далі він розповідає про те, як допомогли йому європейські й американські арабісти в роботі над виданням твору. Під час перебування в складі наукової делегації в Радянському Союзі Самі ад-Даган одержав книгу «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу» (1939 р.) з чіткою фотокопією рукопису. «Примітки цієї книги, — пише Самі ад-Даган, — стали для мене маяком і посібником»²⁷. Працю А. Ковалівського 1956 р. видавець арабського тексту Ібн-Фадлана згадує²⁸, але слідів використання її в книзі ми не бачимо.

²¹ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана, стор. 9—37.

²² Там же, стор. 38—71.

²³ В дужках подано читання з перекладу Валіді Тогана.

²⁴ М. Сапагд.. Назв. праця, стор. 48, прим. 24; стор. 144, прим. 388.

²⁵ Самі ад-Даган. Назв. праця, стор. 7. Мухаммед Курд-Алі показав Самі ад-Дагану репродукцію з фотокопії Мешхедського рукопису, зробленої угорським сходознавцем Л. Лігері. Вона наведена К. Цегледі (див. додаток до статті «Zur Meschheder Handschrift...»).

²⁶ Самі ад-Даган. Назв. праця, стор. 9.

²⁷ Там же, стор. 10.

²⁸ Там же, стор. 50, прим. 1. Дата виходу книги вказана тут помилково — 1957 р. В списку використаної літератури зазначено лише видання 1939 р.

Звичайно, видання твору Ібн-Фадлана арабським ученим заслугове особливу увагу насамперед тому, що ми маємо справу з першим його видавцем, для якого арабська мова є рідною. По-друге, Самі ад-Даган мав можливість критично сприйняти певні досягнення своїх попередників — перекладачів і коментаторів Ібн-Фадлана. У вступі, написаному досить популярно, Самі ад-Даган висвітлює значення арабських географічних праць, вказує на місце Ібн-Фадлана у цій літературі. Докладно описує він обставини, за яких відбувся обмін посольствами, але майже не торкається політичної мети посольства, вряженого багдадським халіфом у Волзьку Булгарію. З великим захопленням Самі ад-Даган характеризує Ібн-Фадлана як письменника й приходить до висновку про його значну літературну обдарованість²⁹. У розділі «Значення твору Ібн-Фадлана» автор обмежується вказівкою на цікаві для історика місця.

У другому розділі «Вступу» міститься розгляд біографічних відомостей про Ібн-Фадлана, тематичного складу його твору, нарешті викладаються принципи арабського видання.

Найцікавішим у праці Самі ад-Дагана є, звичайно, поданий ним текст Ібн-Фадлана. Автор зазначає, що єдиний друкований арабський текст (не фотокопія), що є у А. З. Валіді Тогана, «повний помилок»³⁰, а тому він вирішив спиратися на ті праці, що так чи інакше виправляли ці помилки. Високу оцінку дає Самі ад-Даган праці А. Ковалівського 1939 р.: «Насправді, це дослідження — найретельніше з того, що з'явилось про Ібн-Фадлана і його «Записку». Воно найбільш вірне в своїх примітках і найближче стоїть до розуміння тексту, особливо в тому, що стосується болгар і русів. Адже ця праця спирається на статті і розвідки, які були надруковані досі, посилається на численні стародавні джерела, й усе це при великій спостережливості (автора дослідження.— В. Б.) і знанні арабської мови»³¹.

Деякі тлумачення тексту Самі ад-Даган запозичив також з французького перекладу М. Канара, зокрема транскрипції окремих місць, наведених в дужках та в примітках. Отже, книга А. П. Ковалівського 1956 р., хоч і за посередництвом французького видання, також мала певний вплив на Самі ад-Дагана. Проте не можна твердити, що він тільки підсумовував результати попередньої праці. Ставлячись до тексту цілком самостійно, він опрацював критично не тільки видання Валіді Тогана, але й усі доступні йому зауваження інших учених і у примітках частково обґрунтував переваги тих чи інших варіантів. Іноді, в сумнівних випадках, Самі ад-Даган давав свої читання. Однак у його примітках систематичних посилань на попередників немає. Він, очевидно гадаючи, що для арабського читача не має значення, хто саме запропонував той або інший варіант, найчастіше вдається до загальних термінів — «сходознавці вважають», «один зі сходознавців вважає» (останнє в усіх простежених нами випадках стосується читань з книги А. Ковалівського 1939 р.).

У виданні Самі ад-Дагана вдалими, безумовно, слід вважати його численні граматичні виправлення. Там, де ці виправлення неочевидні, або вносились А. З. Валіді Тоганом, вони даються навіть без застережень. Проте варто зауважити, що численні порушення норм класичної арабської граматики взагалі властиві Ібн-Фадлану і заслуговують спеціального дослідження. На ці особливості мови Ібн-Фадлана значну увагу звернув А. П. Ковалівський у коментарі до видання 1956 р. (статті 83 б, 109 а, 167, 239 та ін.).

У тлумаченні неясних місць Самі ад-Даган здебільшого обрав читання, обґрунтовані його попередниками. Якщо він відмовляється від них, то це також відображено у примітках³². Загалом, критичний текст підготовлений Самі ад-Даганом дуже ретельно й дає арабському читачеві уявлення не тільки про саму подорож Ібн-Фадлана, але й про велику роботу, проведenu над рукописом його твору. Недоліки, які ми спостерігаємо у дослідженні Самі ад-Дагана, стосуються переважно відомостей з історії та історичної етнографії Східної Європи X ст. Головний з них — це недооцінка політичного значення посольства до волзьких болгар, яке, безперечно, мало ширшу мету, ніж поширення ісламу серед волзьких болгар на противагу іудаїзму³³. Звичайно, не можна досить складну політичну ситуацію на волзько-каспійському шляху на схід пояснити виключно релігійними суперечностями між іудаїзованими хозарами та болгарамі-мусульманами. В розгляді цього питання Самі ад-Дагану допомогли б праці ра-

²⁹ Самі ад-Даган. Назв. праця, стор. 28. Попередники Самі ад-Дагана, звичайно, невисоко оцінюють суто літературні якості твору Ібн-Фадлана. Очевидно, Самі ад-Даган мав на увазі його спостережливість і допитливість.

³⁰ Там же, стор. 49.

³¹ Там же.

³² Варіанти Мешхедського рукопису в примітках наводяться лише в найважливіших випадках.

³³ Пор. Самі ад-Даган. Назв. праця, стор. 22—23.

дяньських авторів А. Ковалівського та Б. Н. Заходера, якби арабський вчений міг їх використати в повній мірі³⁴.

Огляд видань, присвячених Ібн-Фадлану, переконує нас, що увага вчених до цього джерела принесла значні наслідки: текст в основному з'ясовано. Завдяки зусиллям дослідників, «білих плям» і сумнівних місць лишається порівняно мало. З виходом праці А. Ковалівського історики дістали докладне висвітлення обставин, за яких було направлено посольство халіфа до Волзької Булгарії, а також питання вірогідності твору арабського мандрівника як історичного джерела. При порівнянні французького перекладу Ібн-Фадлана з російським виданням 1956 р. ми бачили, як перекладач і коментатор спирається на роботу радянського арабіста. Арабський вчений, що міг використати тільки видання 1939 р. й лише посередньо — працю А. П. Ковалівського 1956 р., внаслідок власної роботи над текстом приходять незалежно від останнього у багатьох випадках до тих же тлумачень, що і він. Отже, російський переклад і коментар 1956 р. можна вважати випробуваним як часом, так і критичною перевіркою. На черзі лишається ще кілька завдань, які потребують спеціальних досліджень — це, на нашу думку, реалії, що їх згадує Ібн-Фадлан, а також остаточне з'ясування співвідношення між його відомостями та аналогічними у Ібн-Русте, ал-Істахрі, ал-Масуді, з приводу чого існують дві протилежні думки³⁵. Але мова йтиме про деталі, в цілому ж можна вважати, що одне з найважливіших східних джерел повністю введено до наукового ужитку.

В. М. БЕЙЛІС

³⁴ У зв'язку з цим Самі ад-Даган висловлює цілком довільні припущення, ніби Сусан ар-Расі є рус за своєю «нісбою», а Барис ас-Саклабі — таки справжній «слов'янин» і що обидва вони володіли «руською мовою» (стор. 23—24). Насправді ж, походження Сусана невідоме, його «нісба» запозичена від одного з алідських родів, а Барис ас-Саклабі, напевне, походив з волзьких болгар (Пор. з працею А. П. Ковалівського, 1956 р., стор. 19—20). Відзначимо також деякі наївні зіставлення, як-от: болгарського роду «баранджар» (стор. 135, 4) з назвою монголів — «ал-мунгул», назви трьох озер Хеллече з арабським «Халідж» — протока (стор. 135, прим. 8).

³⁵ Пор. А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана, стор. 204, стаття 446; стор. 206, стаття 481 і Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX—X вв., М., 1962, стор. 56—59.

КРИТИКА та БІБЛІОГРАФІЯ

І. М. РЕВА. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ. 1905—1907 рр., вид-во «Радянська школа», К., 1964, 162 с.

Про революцію 1905—1907 рр. загалом і зокрема на Україні написано вже багато. Особливо численна література по темі з'явилась в період підготовки і відзначення 50-річного ювілею революції, коли вишло чимало монографічних досліджень, в яких на основі багатьох нових документів революція 1905—1907 рр. на Україні висвітлюється як в усьому комплексі подій, так і по окремих її проблемах (робітничий і селянський рух, діяльність Рад, повстання в царській армії та ін.).

Не можна, проте, вважати, що вже всі питання революції висвітлені. Отже не випадково з'явилась і книга І. М. Реви, в якій на підставі архівних документів і друкованих матеріалів показано розгортання і хід селянського руху на Лівобережній Україні в період революції 1905—1907 рр. Книга містить документи про яркраві факти боротьби селян в окремих селах і повітах Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній, про форми й методи цієї боротьби за землю, проти поміщицько-самодержавного ладу. Цікаві факти наводяться про роботу більшовицької партії серед селян, про вплив робітничого руху на боротьбу селянських мас, про спільні робітничо-селянські мітинги, які особливо частими були на Харківщині.

Розповідається в книзі про Селянську спілку, діяльність якої особливо помітною була в Новозибківському, Борзнянському, Ніжинському і Кролевецькому повітах на Чернігівщині; Лохвицькому, Кобеляцькому і Миргородському повітах на Полтавщині і в Сумському повіті на Харківщині. Автор відзначає велику активність і революційність Селянської спілки в с. Великі Сорочинці Миргородського повіту, де вона відіграла значну роль в організації повстання в грудні 1905 р. Слабше висвітлено конкретну діяльність Спілки в інших повітах Лівобережжя, майже зовсім не показані її люди.

Добре, з наведенням численних прикладів, фактів, показано в книзі дві соціальні війни на селі. Автор справедливо відзначає, що класова боротьба серед селян проходила не тільки у формі розгромів окремих куркульських маєтків, а й переходила часто у відкриту форму боротьби.

З допомогою царських чиновників, поліцаїв і поміщиків куркулі виступали організаторами чорносотенних загонів, здійснювали жорстокий терор проти революційної частини селян. Так, наприклад, у листопаді 1905 р. відбулися збройні сутички між куркулями і революційними селянами в сс. Хотімля і Старий Салтів Вовчанського повіту (Харківська губернія). Внаслідок зв'язаної розправи, яку вчинили куркулі 25 листопада в с. Старий Салтів, було вбито і поранено 10 селян.

І. М. Рева спробував підсумувати дані про селянський рух на Лівобережній Україні під час революції 1905—1907 рр. Так, по Харківській губернії наведено три таблиці, які показують селянський рух за роками (1905, 1906, 1907) і формами боротьби. За цими даними протягом 1905—1907 рр. в губернії відбулося 885 селянських виступів. Це, звичайно, дещо збагачує наші знання про селянський рух. На жаль, таких підрахунків не зроблено по всьому Лівобережжю.

Книга має й недоліки. У ній не всі питання теми висвітлені достатньо, дещо й зовсім обійдено, дещо вимагає уточнень і т. д. Аналізуючи, наприклад, соціально-економічні передумови селянського руху на Лівобережній Україні в 1905—1907 рр., говорячи про відрізки, автор пише, що особливо вони були великими в Чорноземній смузі, до якої він чомусь відносить і Чернігівську губернію (стор. 8). Спрощено говориться в книзі про класове розшарування на селі наприкінці XIX — початку XX ст. Та це й зрозуміло, бо основним джерелом, на яке спирається автор у висвітленні питання, є «Южно-русская сельскохозяйственная газета».

Не можуть задовольнити читача сторінки про селянський рух напередодні революції. Тут говориться про загальновідомі питання, зв'язані з діяльністю «Искры» та іскрівських організацій. Не наведено жодного нового факту і в розповіді про повстання селян 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. Автор, мабуть, не знайомий з Чернігівським обласним державним архівом, бо тільки цим можна пояснити відсутність характеристики ряду селянських заворушень на Чернігівщині напередодні революції, зокрема виступ селян с. Володькова Дівиця (нині Червоних Партизан) у травні 1904 р.

На нашу думку, недоречно було спершу

говорити про селянський рух окремо в 1905, 1906 і 1907 рр., а вже потім — про його форми, виділяючи спеціальні підрозділи для кожного року. Це спричинилось до повторень. Так, наприклад, про розгрома поміщицьких економій на Чернігівщині в 1905 р. те саме говорить на стор. 71 і 91. Висновки, що їх робить автор в кінці кожного розділу, по суті короткі повторення того, що говориться в розділі. Часом навіть текст дослівно повторюється (стор. 132, 147).

У книзі багато говорить про розгрома поміщицьких економій. Думається, що слід було б розповісти про ставлення до цих розгромів більшовиків і В. І. Леніна, а також показати і своє авторське ставлення до них, всебічно розглянувши це питання. Адже ж часом йшлося про знищення висококультурних для того часу господарств, в яких після перемоги революції можна було організувати народне господарство. Про це варто згадати, бо, як пише автор, у 1907 р. «селяни остаточно переконалися, що найбільш дієвим методом боротьби проти поміщиків і самодержавства є безпосередній наступ на економію і знищення їх» (стор. 147).

Говорячи про дві соціальні війни, автор, на нашу думку, неправильно вважає, нібито в революції на селі протистояли одна одній сили: біднота і сільський пролетаріат — поміщикам і куркулям. Автор весь час говорить про поміщиків і куркулів як єдину контрреволюційну силу: «...підпали на Харківщині і Полтавщині в 1907 р. були найбільш масовою формою наступу селян на поміщицькі і куркульські володіння» (стор. 147), «...величезні пожежі в поміщицьких і куркульських воло-

діннях...» (стор. 159). Автор забуває вказівку В. І. Леніна про те, що в революції 1905—1907 рр. все селянство виступало проти поміщицького землеволодіння.

Недоліком рецензованої праці є й те, що в ній дуже мало людей — безпосередніх учасників революції. Автор, наприклад, пише, що «здебільшого керівниками селянського руху виступали селяни, які раніше працювали в містах — на фабриках і заводах, а також поранені і демобілізовані солдати, що повернулися з армії» (стор. 69). Але жодним фактом це не підтверджено. Згадується, наприклад, що в якомусь селі вів агітацію той-то, але не вказується, хто він, до якої партії належав. Говориться, що «пропагандист».

Надто спрощено, коротко, без потрібних висновків написана заключна частина, де йдеться про причини поразки та історичне значення першої російської революції. Тимчасом у книзі є чимало такого, без чого можна й обійтись, як, наприклад, згадка про виступ Олександра II перед московським дворянством напередодні реформи (стор. 7), визначення революційної ситуації (стор. 37). Книга містить чимало стилістичних погрішностей, невдалих формулювань думок (стор. 8, 107, 139 та ін.).

Та загалом праця І. М. Реви заслуговує позитивної оцінки. Вона доповнює і уточнює ряд важливих питань з історії селянського руху на Україні в 1905—1907 рр. і, отже, збагачує наші знання про першу російську революцію в цілому. Можна сподіватись, що книга знайде свого читача.

Л. В. ОЛІЙНИК,

О. Т. ГОРА

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен), вид-во «Наукова думка, К., 1964, 355 с.

Книга М. Ю. Брайчевського становить значний внесок в радянську історичну літературу. Цінність її полягає, по-перше, в тому, що вона підсумовує результати археологічних досліджень пам'яток першої половини та середини I тисячоліття н. е. По-друге, ця праця переконливо свідчить про те, що, незважаючи на брак писемних джерел, лише на підставі археологічних матеріалів, можна з вичерпною повнотою і виразністю відтворити правдивий образ зазначеної історичної епохи.

Протягом останнього десятиліття сукупними зусиллями археологів, які вивчають пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е., було поповнено джерелознавчу базу, видано публікації розкопаних пам'яток. З'явилася реальна можливість підбити підсумки польових робіт, розкрити взаємозв'язок явищ, з'ясувати в належний спо-

сіб соціально-економічну структуру суспільства на зламі від пізньоантичних часів до раннього Середньовіччя.

Серед археологів, що працюють в галузі вивчення черняхівської культури (датованої у В. В. Хвойки II—V ст. н. е.), М. Ю. Брайчевський перший зробив спробу перейти від публікації пам'яток до сумарного зведення зібраних матеріалів. Здійснена ним розвідка розкриває історичний зміст доби та провідні напрямки розвитку нашої країни й суміжних територій, де поширена була черняхівська культура. У «Вступі» до своєї книги М. Ю. Брайчевський вказує, що писемні джерела для вивчення черняхівських племен практично відсутні, і тому в основу дослідження покладено археологічний матеріал (стор. 3).

Провідна елементарна риса, властива матеріальній культурі доби, це — типологічна тотожність археологічних пам'яток. «Пам'ятки лісостепової України, Молдавії, південної Польщі, Румунії, Словаччини, — пише автор, — виявляють надзвичайну подібність, що, на нашу думку, дозво-

ляе розглядати їх як пам'ятки однієї культури» (стор. 4). Звідси робиться висновок про єдність типу та рівня суспільного розвитку і зумовлений цим напрямок етногенетичного процесу, який вів до утворення етнічної єдності населення згаданих територій.

З висловленим твердженням слід погодитись. Тотожний рівень соціально-економічного розвитку породжував одногатунковість типу матеріальної культури всієї доби в цілому (в згаданих географічно-територіальних межах). Щоправда, цей погляд не користується загальним визнанням в літературі. Дехто з дослідників вважає, що термін черняхівська культура слід вживати на означення пам'яток лише Середнього Наддніпров'я. Типологічний універсалізм доби заперечується; натомість стверджується багатогатункова локальна розчленованість культури. Отже, висувається теоретична концепція, цілком протилежна тій, яка виступає у рецензованій праці. На думку І. С. Винокура та Ю. М. Кухаренка, на Волині немає пам'яток черняхівської культури; наявні тут синхронні пам'ятки репрезентують не черняхівський, а свій власний, окремий культурний тип.

Ми не поділяємо цієї позиції. Пошлюсь на свій польовий досвід. Наші розкопки в 1964 р. на Волині в с. Баєві біля м. Луцька показали з усією очевидністю, що Баївський могильник — типова пам'ятка черняхівської культури. Дивовижну типологічну близькість виявляють пам'ятки, досліджені нами за останні роки в різних районах України і Молдавії (згаданий Баївський могильник, Лохвицький на р. Сулі, Косанівський на р. Південному Бузі, Малаештинський на р. Прутї, поселення в с. Стецівці біля м. Чигирини на р. Тясмині та ін.).

Стверджуючи єдність і заперечуючи концепцію локальної роздрібненості, виступаючи проти вживання терміна черняхівська культура в вузькому розумінні, М. Ю. Брайчевський підтримав правильну настанову в історичному дослідженні епохи.

Цінними є висновки автора з питань демографії черняхівських племен. «Густота розташування пам'яток черняхівського типу перевершує найбільш сміливі гіпотези і припущення», — пише він (стор. 17). Про густоту заселення свідчить той факт, що в краще обслугованих місцевостях, як-от в районі Уманщини, фіксовані за даної доби понад 250 поселень. В цілому «нам відомо понад 2000 поселень черняхівського типу, але кожного року з'являються відомості про нові й нові поселення» (стор. 17). З цього видно, як мало наші звичайні уявлення та категорії, що досі панують в історичній літературі, відповідають реальній історичній дійсності, яку розкривають перед нами археологічні польові дослідження.

Подібна густота населення — явище

епохи. Як і інші дослідники, М. Ю. Брайчевський посилається в даному разі на Ф. Енгельса. Загальну кількість населення Германії часів Цезаря і Таціта Ф. Енгельс визначає близько 5 млн. чоловік¹.

Досі в літературі ще немає сталого означення тієї території, де була поширена черняхівська культура, тобто географічних меж, в яких відбувалася консолідація цього культурно-етнічного масиву. На думку М. Ю. Брайчевського, «основною територією черняхівської культури є такі області: Сілезія, Мала Польща, північно-східна Словаччина, південна Волинь, Верхня і Середня Наддніпрянина, Поділля, Середня Наддніпрянина» (стор. 19). Певно, таке широке визначення викличе рішуче заперечення з боку деяких дослідників, але ми дозволимо собі приєднатись до висунутої тези оскільки вона якнайбільше відповідає відомостям, наведеним у Йордана (551 р. н. е.). Згідно з його свідченням, землі в межах Дніпра, Дністра, Дуная та Вісли в першій половині VI ст. становили територіально-етнічну цілість. Це підтверджується і матеріалами розкопок. Доводиться визнати, що дана територіально-культурна єдність, яка склалася на протяжні перших століть н. е. (II—V ст., за Хвойкою), збереглася у тих же географічних межах за наступної доби, в VI ст. н. е.

У розділі, присвяченому землеробству, автор підкреслює, що черняхівська культура має «наскрізь землеробський характер» (стор. 28). Він провів цінну кодифікаційну роботу, подавши вичерпні дані про знахідки сільськогосподарського інвентаря (наральників, чересел, серпів), вирощуваних зернових культур і т. д. Ці відомості, а також топографічне розташування черняхівських селищ дозволяють з'ясувати характер і обсяг хліборобства у «черняхівців». Довкола їхніх селищ простягалися широкі, неозорі лани польової землі. Розташування поселень одне коло одного, значна заселеність країни, знахідки наральників, — усі це не залишає сумніву, що черняхівське землеробство було не тільки орним, але й подекуди плужним. Погоджуючись з тим, що за цієї доби «населення застосовувало правильну систему використання орних земель» (стор. 47), ми, однак, не можемо прийняти припущення автора, ніби «генезис трипільної системи уходить в перші віки або в середину I тисячоліття н. е.» (стор. 49). Для цього у нас немає достатніх аргументів. Так само викликає заперечення думка, що «поява трипілья була пов'язана з поширенням плуга» (стор. 49). Така взаємозалежність не обов'язкова. Як відомо, трипільна система хліборобства в середніх та північних областях Росії базувалася протягом століть на застосуванні сохи, а не плуга.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 21, стор. 145.

В свою чергу, навряд чи була особлива потреба відводити в книзі чимало місця експерсу про «землеробський календар» (стор. 52—60), з реконструкцією якого нещодавно виступив Б. О. Рибаків. Безперечно, семантичний аналіз орнаменту на посудинах з Лепесівки, Малаешт, Ромашків заслуговує на увагу, але в книзі немає спеціального розділу про культові вірування, про землеробський фольклор, ритуальну святкову обрядовість календарного циклу у «черняхівців». Звідки можна бути певним без спеціальних досліджень, що в «черняхівців» справді існували обряди на пошану Купала, Ярила, що «свято Купала зв'язане з літнім сонцестоянням», а «Ярилин день (семик) — свято плодоносних сил природи» (стор. 60)? Усе це виходить за рамки основної теми книги.

Радянська історична наука завдяки здобуткам археологічних досліджень довела існування хліборобства у східних слов'ян з найдавніших часів (всупереч твердженням ряду учених дожовтневого періоду). Отже, на сучасному етапі завдання полягає зовсім не в тому, щоб стверджувати або заперечувати наявність землеробства у слов'ян, а в тому, щоб розкрити взаємозв'язок явищ, встановити взаємозалежність між характером орного хліборобства, обсягом і засадами общинного землекористування, товарністю хліборобської продукції, нормами топографічного розташування селищ, демографічними умовами часу. Розквіт хліборобства не становить собою чогось самодостатнього, як і факт осілості, на що досі головним чином звертали увагу дослідники, згадуючи про черняхівську добу. Справа не в цьому. Значному розвитку хліборобства відповідав такий же високий рівень металургійного виробництва, ювелірного ремесла, гончарства і т. д.

З цього погляду значний інтерес становить розділ VI «Добування і обробка заліза». Для черняхівської доби є характерним процес інтенсивного утворення в окремих пунктах великих виробничих центрів, зокрема металургійних, з сотнями залізоплавильних горнів (т. зв. «димарок»), як-от в сс. Рудки, Підхелмя, Нова Слупя (повіт Кельці), Стара Слупя, Єленів (повіт Опатів), Тропішов-Іголомь під Краковом та інших на території сучасної Польщі.

Не менш розвинутим було й гончарство (розділ VII, стор. 119—150). Проте прихильники теорії «впливів» і «запозичень» розглядали гончарну кераміку, як імпорту, запозичену від готів, витворену внаслідок германських або кельтських впливів. М. Ю. Брайчевський тут, як і в питанні про походження плуга, рішуче виступає проти таких тверджень, підкреслюючи, що виникнення гончарства обумовлене не зовнішніми впливами, а економічними потребами» (стор. 120). Що ж до гончарських печей, то, за слухним зауваженням автора, «це

був загальноєвропейський тип, властивий всім тим країнам, де існувало масове керамічне виробництво, розраховане на ринок» (стор. 128).

Розкопки показали наявність гончарських печей на всій території поширення черняхівської культури. На сьогодні засвідчено до 30 пунктів з залишками горнів (стор. 123—128). Відкриття промислової округи в районі Кракова, де було виявлено близько 80 гончарських печей, з одноразовою партією обпалу до 80—90 посудин, показало, що, при річній продукції кожної окремої печі «принаймні кількості посудин за один виробничий цикл» (стор. 215), в окрузі Тропішова-Іголомь вироблялося за рік не менше кількох десятків тисяч горшків та мисок. Подібна концентрація виробництва свідчить про товарність продукції і розвиток ринкових взаємин.

Ми позбавлені можливості розглянути книгу в усіх аспектах її багатого і різноманітного змісту. Праця М. Ю. Брайчевського, як уже відзначалось, є цінним внеском в радянську історичну науку. Всебічним висвітленням соціально-економічного розвитку черняхівських племен автор підготував ґрунт для наступної постановки і розв'язання однієї з центральних проблем всесвітньої історії: про боротьбу «варварів» з Римом, занепад і кінець світового панування римської держави; про умови переходу від пізньоантичних часів до раннього Середньовіччя, від рабовласницької епохи до нової, феодальної соціально-економічної формації. В книзі виразно показано, як «варварський світ» в своєму розвитку поступово схилювався на той самий економічний рівень, на якому стояв Рим.

Однак це зовсім не значить, що в праці немає дискусійних положень, суперечливих тверджень, прогалин, зумовлених, зокрема, неповнотою джерелознавчої бази. Для прикладу наведемо спробу «розрізнити територію формування черняхівської культури від території її поширення» (стор. 20); твердження про «рух черняхівського населення вздовж Дніпра в межі степової зони», результатом якого була поява пам'яток даного типу в області Надпоріжжя і нижче порогів (стор. 23); використання при дослідженні черняхівських пам'яток археологічних матеріалів, які належать наступній, післячерняхівській добі. При всій своїй важливості ці та інші питання (як-от: процес початкового формування матеріальної культури черняхівського типу і територіальний напрямок цього процесу; хронологічні рамки культури тощо) є, зрештою, вторинними проблемами порівняно з провідною темою — структурною системою соціально-економічного ладу черняхівських племен. Ця основна проблема в книзі розв'язана.

КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЮ — 60 РОКІВ

30 грудня 1964 р. минуло 60 років з дня офіційного відкриття Українського історичного музею. Споруджений на приватні кошти Київського Товариства старожитностей і мистецтв, музей існував як напівприватна установа, з дуже обмеженими матеріальними можливостями і лише завдяки самовідданій праці його засновників і перших наукових працівників — М. Біляшевського, В. Хвойки та Д. Щербаківського — був визнаний цінною науково-освітньою установою. Тільки після Великого Жовтня музей перетворюється в справжню скарбницю культурних цінностей республіки.

Великих втрат зазнав музей під час тимчасової німецько-фашистської окупації — до Німеччини було вивезено 200 000 експонатів.

Після визволення Києва музей одержав нове приміщення і за допомогою московських, ленинградських та інших музеїв Радянського Союзу відновив свою діяльність. Фонди систематично поповнюються. Якщо до революції було 30 000 експонатів, то тепер їх 525 000. На базі цих матеріалів, що висвітлюють історію нашої

Батьківщини від первісного ладу до наших днів, колектив наукових співробітників музею проводить велику науково-освітню роботу. З року в рік зростає кількість відвідувачів. Якщо в 1912 р. музей відвідало 22 795 чоловік, то в 1964 р. — понад 200 000.

На відзнаку ювілейної дати в музеї була проведена наукова сесія. З доповідями та повідомленнями про його історію виступили директор музею І. О. Дудник, наукові працівники І. В. Бондар, Т. П. Калаш, С. Р. Кілієвич, Г. М. Шовкопляс, В. О. Сидоренко та колишні працівники Н. П. Попенко та Н. В. Лінка. Великий інтерес присутніх викликали спогади про Д. М. Щербаківського, з якими виступила його учениця етнограф Л. П. Шевченко, онука рідного брата Т. Г. Шевченка. Начальник Управління музеїв і охорони пам'яток культури Міністерства культури УРСР Г. С. Кирилюк у своєму виступі накреслила завдання музею по комуністичному вихованню трудящих.

В. О. СИДОРЕНКО

ЖИВІ ЗВ'ЯЗКИ

Прагнучи до поєднання історичної науки з творчою працею народу, колектив Інституту історії Академії наук Української РСР на початку 1964 р. взяв шефство над Дарницьким шовковим комбінатом м. Києва.

В ідеологічній роботі істориків серед робітників і службовців ДШК значне місце займає лекційна пропаганда історичних знань. За допомогою місцевих груп товариства «Знання» Інституту історії (голова В. П. Сидоренко) і шовкового комбінату (голова С. І. Зайцев) в цехах виробництва було прочитано 32 лекції, які прослухало близько двох тисяч чоловік.

До 94-ої річниці з дня народження В. І. Леніна на комбінаті були проведені ленінські читання. Перед слухачами університету технічного прогресу й культури та в цехах з лекціями про життя, революційну діяльність і великий внесок В. І. Леніна в розвиток радянського суспільства виступили науковці Інституту історії: член-кореспондент АН УРСР, док-

тор історичних наук, професор І. О. Гуржій, доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, кандидати історичних наук В. Г. Сарбей, О. Й. Щусь, П. М. Балковий, А. П. Грищенко, О. С. Кудлай.

Член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор М. І. Супруненко, доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, доктор історичних наук А. В. Лихолат, науковий співробітник Ж. П. Тимченко прочитали робітникам і службовцям комбінату ряд лекцій, присвячених 47-им роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції. До 20-річчя звільнення Української РСР від німецько-фашистських окупантів з циклом лекцій для колективу шовкового комбінату виступили доктор історичних наук, професор, Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, кандидат історичних наук І. І. Слинко, кандидат історичних наук, Герой Радянського Союзу О. В. Мойсеев, науковий працівник К. А. Прилипка.

Поряд з організацією циклових лекцій,

у цехах проводилось читання популярних лекцій на політичні, історичні й атеїстичні теми. Так, науковці Інституту С. К. Гутянський, Л. В. Олійник та А. П. Євтушенко виступали з лекціями про рішення XXII з'їзду КПРС і Пленумів ЦК партії, А. В. Санцевич — про боротьбу КПРС за єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, В. П. Сидоренко — про Міжнародний жіночий день, І. А. Петерс — про економічне співробітництво соціалістичних країн, Я. І. Дзіра — про життя і творчість Т. Г. Шевченка.

Важливим засобом пропаганди історичних і атеїстичних знань серед робітників комбінату стала багатотиражна газета «Дарницький шовк», на сторінках якої надруковані статті наукових співробітників Інституту: М. Ю. Брайчевського, О. А. Бєзо, Д. І. Мишка, В. Ф. Панібудьласки, М. І. Супруненка, В. Г. Сарбея, А. П. Євтушенка.

Серед багатотисячного колективу Дарницького шовкового комбінату є люди, які ще не порвали з релігією. Враховуючи це, при парткомі комбінату було організовано школу атеїстів, лекторами якої стали наукові працівники: М. Ю. Брайчевський, В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич, В. Д. Гаврилов, А. П. Євтушенко. Вони протягом минулого року провели 12 занять, організували екскурсію слухачів на виставку «Наука і релігія» у Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Успішно закінчили школу атеїстів 19 чоловік. Окремі випускники вже самостійно ведуть атеїстичну роботу серед віруючих. 21 грудня 1964 р. науковці Інституту провели вечір запитань і відповідей на науково-атеїстичні теми. На вечорі були при-

сутні 250 робітників і службовців комбінату.

Для поповнення бібліотеки кабінету політосвіти при парткомі ДШК співробітники Інституту зібрали і передали парткому близько 40 примірників книг, альбомів і брошур, серед яких 13 авторських праць науковців Інституту: І. О. Гуржія і В. Г. Сарбея, П. К. Стояна, Г. Д. Діденка, О. Б. Слущього, О. В. Мойсєєва, А. В. Санцевича, М. Ю. Брайчевського та ін.

Готуючись до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, партком комбінату вирішив написати і видати історію Дарницького шовкового комбінату. 16 грудня 1964 р. науковці Інституту історії АН УРСР провели нараду та дали методичні і теоретичні поради 34 авторам, які на громадських засадах пишуть трудову історію свого підприємства.

На 1965 р. намічено цілий ряд заходів до розширення шефських творчих зв'язків колективу науковців з робітниками шовкового комбінату. 7 січня вже відкрилася друга школа атеїстів, до якої записалось 48 чоловік. Незабаром у цехах розпочнеться читання лекцій на історичні теми, готується ряд статей до газети «Дарницький шовк» і т. ін.

Досвід шефської роботи колективу Інституту історії АН УРСР над Дарницьким шовковим комбінатом показує, що названі форми ідеологічної роботи серед мас є важливим засобом наближення творчої праці істориків до творчої праці народу, до практики комуністичного будівництва в нашій країні. Ці форми потрібно розвивати і вдосконалювати.

А. П. ЄВТУШЕНКО

СЕМІНАРИ З СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

29 грудня минулого року та 27 січня 1965 р. в Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) УРСР у Києві відбулися два чергові теоретичні семінари з спеціальних історичних дисциплін.

У роботі семінарів взяли участь наукові співробітники архівних установ Києва, Інституту історії АН УРСР, Київського державного університету та Державної історичної бібліотеки Української РСР.

На першому семінарі з доповідями виступили: зав. Сектором історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР, кандидат технічних наук Г. М. Добров — «Використання математичних методів в історичних дослідженнях»; старший науковий співробітник ЦДІА УРСР у Києві В. С. Кук — «Роль Селянського поземельного банку в проведенні століпської земельної реформи».

Г. М. Добров розповів, як впроваджується кібернетика в різних галузях науки, спинився на висвітленні окремих моментів використання математичних методів в

історичних дослідженнях та умов, за яких застосування цих методів дасть бажані результати.

В. С. Кук на основі документальних матеріалів Київського відділення Селянського поземельного банку показав класовий характер його діяльності, яка сприяла переходу надільної землі в руки заможного прошарку села і прискоренню процесу пауперизації та пролетаризації малоземельних селян.

На січневому семінарі була заслухана доповідь доктора історичних наук М. М. Ткаченка «Про періодизацію української радянської історичної науки». М. М. Ткаченко, виділивши три періоди розвитку історичної науки Української РСР (1917—1936; 1937—1956; 1956 до сьогодні), спинився на характерних особливостях кожного з них. В історіографічному огляді доповідач висвітлив проблематику, яка розроблялась істориками України у ці періоди.

В обговоренні доповіді взяли участь

доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, кандидати історичних наук—В. Г. Сарбей, І. Л. Бутич, С. К. Гутянський, М. К. Коваль, директор ЦДІА УРСР у Києві М. І. Тесленко та бібліограф Н. М. Шеліхова.

Хід обговорення доповіді М. М. Ткаченка показав, що питання періодизації української радянської історичної науки вимагає ґрунтовного вивчення і вирішення.

А. М. КАТRENKO

НАЗУСТРІЧ СЛАВНОМУ ЮВІЛЕЮ

Історики Радянського Союзу, в тому числі й великий загін істориків України, з великим творчим піднесенням готуються до знаменного ювілею — 50-річчя Великого Жовтня.

22—25 грудня 1964 р. у Києві, в Інституті історії АН УРСР, проходило розширене засідання Наукової Ради з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні», на якому обговорювались розділи колективної монографії про перемогу Радянської влади в основних містах і районах України.

Ця велика праця, до роботи над якою залучені історики всієї республіки, вперше в радянській українській історіографії комплексно розкриває всі головні питання боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні з урахуванням місцевих особливостей кожної губернії.

Пленарне засідання Наукової Ради відкрив член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко.

Обговорення розділів проходило по трьох групах: Лівобережна (Донбас, Харківщина, Катеринославщина, Олександрівськ та Полтавщина), Правобережна (Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Південно-Західний і Румунський фронт) та Південна (Одеса, Херсон, Миколаїв, Таврія і Крим). Обговорення авторських текстів викликало велику активність учасників наради: істориків Харкова (П. І. Гарчев), Луганська (М. Г. Гончаренко), Одеси (С. М. Ковбасюк, М. Ю. Раковський), Чернігова

(В. У. Черноус), Херсона (М. Й. Давидов), Полтави (С. О. Данішев), Кам'янець-Подільська (І. С. Зеленюк), Ніжина (А. Г. Ткачук), Житомира (П. П. Москвін), Сімферополя (К. М. Шамко), Запоріжжя (П. Т. Кривчик, І. Г. Шевченко, О. С. Шерстюк), Києва (Г. П. Лещенко) і співробітників Відділу історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні Інституту історії АН УРСР (М. А. Рубач, А. В. Лихолат, Є. М. Склярєнко, Ю. М. Гамрецький, А. П. Гриценко, О. Й. Щусь).

В процесі обговорення було піднято ряд важливих, часто спірних теоретичних питань з історії соціалістичної революції на Україні. Як констатувала Наукова Рада, нариси написані на великому джерельному матеріалі, позбавлені схематизму, процес встановлення Радянської влади на Україні дістав детальне, цікаве і живе висвітлення.

На заключному засіданні виступив з доповіддю голова Наукової Ради член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко — про завдання Наукової Ради в зв'язку з розробкою п'ятирічного плану досліджень з проблеми, в якій на першому місці стоять такі питання, як роль робітничого класу в соціалістичній революції, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, соціально-економічні передумови соціалістичної революції, національно-визвольний рух.

А. Г., О. Ш.

МІЖВУЗІВСЬКА ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

В Ровно з 22 по 26 грудня 1964 р. відбулася міжвузівська ювілейна наукова конференція, присвячена 25-річчю возз'єднання Західної України з УРСР.

На пленарному засіданні з доповідями виступили: секретар обкому КП України О. Т. Бугайов — «25 років під зорею Радянської влади», ректор Ровенського педагогічного інституту доцент П. В. Йова — «Визвольний похід Радянської Армії в 1939 р. і його історичне значення», ректор Українського інституту інженерів водного господарства доцент К. С. Семенов — «Допомога Українського інституту інженерів водного господарства виробництву», старший викладач Ровенського загальнонаукового факультету Ки-

ївського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка кандидат історичних наук Р. П. Ростікус — «Розквіт вищої освіти в західних областях України (1939—1964 рр.)».

На конференції працювало 4 секції: суспільних, філологічних, інженерно-технічних і агробіологічних наук. Змістовну тематику представили на секцію суспільних наук викладачі Українського інституту інженерів водного господарства, Ровенського педагогічного інституту і Ровенського загальнонаукового факультету КДУ. Великий інтерес присутніх викликали доповіді: доцента В. П. Голованя — «КПЗУ — організатор боротьби трудящих Ровенщини за возз'єднання Західної Ук-

раїни з Радянською Україною», кандидата економічних наук С. Г. Савченка — «Використання природних ресурсів трудящими Ровенської області в період розгорнутого будівництва комунізму», старшого

викладача Д. Д. Ситлового — «Народна освіта на Ровенщині в перші роки Радянської влади (1939—1941 рр.)».

Р. П. РОСТИКУС

АКАДЕМІК ПОЛЬСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК Г. В. ЯБЛОНСЬКИЙ У КИЄВІ

В січні ц. р. в столиці Радянської України побував головний вчений секретар Президії Польської Академії наук, академік Генрик Владиславович Яблонський і права, член-кореспондент АН УРСР, був прийнятий головою Секції, академіком АН УРСР І. К. Білодідом. У дружній розмові взяли участь академік-секретар Відділу економіки, історії, філософії і права, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій та директор Інституту історії АН УРСР, професор К. К. Дубина.

25 січня академік Г. В. Яблонський відвідав Інститут історії АН УРСР, цікавився його роботою, виступив перед науковим колективом інституту. В яскравій і змістовній лекції гість з Народної Польщі розповів українським історикам про стан та актуальні завдання історичної науки в Польській Народній Республіці. Доповідач, зокрема, підкреслив, що велике значення мала спеціальна сесія, що відбулася минулого року, яка розглянула питання про стан історичної науки та зробила критичний аналіз праць польських істориків післявоєнного періоду. Значну й корисну роботу для розвитку історичної науки в республіці проводить Комітет історичних наук. Останнім часом наукові історичні дослідження в Польщі набули широкого поширення. В цьому велика заслуга історичних кафедр університетів, Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, Інституту історії, Інституту історії матеріальної культури, Військово-історичного інституту, Західного інституту у м. Познані, державних архівів, наукових бібліотек, музеїв та інших наукових закладів. Науковцям Інституту історії АН УРСР цікаво було ознайомитися з роботою Польського історичного товариства, філіали якого існують у 39 містах. Товариство має чотири наукові станції, 12 друкованих органів.

Доречно відзначити, що в Польській Народній Республіці великі можливості для публікації створюють понад 50 історичних журналів, найважливіші з яких «Історичний кварталник» (орган Інституту історії Польської Академії наук), «Історичний огляд» (орган Польського історичного товариства) та ін., що Державне наукове видавництво за 1959—1963 рр. випустило 149 назв історичних книг, а видавництво «Книга й знання» — 125 назв,

Академік Г. В. Яблонський зауважив, що в країні всенародне визнання дістали ювілейні торжества з нагоди Тисячоліття Польської держави, які проходять за рішенням уряду протягом 1960—1966 рр. На честь Тисячоліття в республіці споруджується 1 тис. шкіл, проводяться великі роботи по озелененню. Всі ці й багато інших заходів пробуджують величезний інтерес до історії, виховують почуття патріотизму, позитивно впливають на дальший розвиток історичної науки. З нагоди святкування Тисячолітнього ювілею польські історики розпочали різнобічну роботу по опрацюванню нових джерел, розробці актуальних проблем нової й новітньої історії, історії національно-визвольної боротьби та визначенню вкладу народу у всесвітній національно-визвольний рух.

Науково-дослідну роботу в галузі історії ведуть понад 150 професорів і доцентів (самостійні наукові працівники) та велика армія допоміжних працівників.

Видатний польський історик розповів також про найважливіші праці польських істориків, які щойно вийшли в світ. Так, за 1963 р. Інститутом історії Польської АН видано 30 томів, чотирма головними видавництвами — 236 назв книг з історії Польщі. Надруковано також 7 томів «Історії Польщі», вийшли перші томи «Історії Сілезії», готуються до друку «Історичний атлас Польщі» та «Історичний словник». Велика увага приділяється виданню праць з допоміжних історичних дисциплін. Надруковано також ряд важливих праць з історії виробничих відносин у селянському русі, про робітничий рух, другу світову війну, з історії науки і техніки. За останні 20 років вийшли праці з загальної історії, але їх ще занадто мало. Велику допомогу польським історикам надає новий журнал «Методологічні проблеми історичних наук».

Зараз головним напрямком роботи істориків ПНР є використання всіх можливостей суспільних наук для підвищення свідомості будівників нового життя, формування марксистського світогляду істориків, боротьба з ворожою ідеологією.

Г. В. Яблонський мав також зустріч з керівництвом Інституту історії АН УРСР та науковими працівниками відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн.

Н. В. ПЛЮЩ

ЮВІЛЕЙ В. О. РОМАНОВСЬКОГО ♦

Ім'я Віктора Олександровича Романовського, вченого і педагога, доктора історичних наук, невіддільно зв'язане з історією України.

Нещодавно в Ставропольському педагогічному інституті відбулось урочисте засідання Вченої Ради, присвячене 75-річчю з дня народження і 50-річчю науково-педагогічної та громадської діяльності Романовського.

Проректор по науковій роботі, доцент О. М. Чмихов розповів про славний творчий шлях юбіляра. Розпочавши свою наукову діяльність ще з студентської лави, Віктор Олександрович Романовський вніс великий вклад в справу розвитку української радянської археології та історіографії. Перша книга «Нариси архівознавства» зразу привернула увагу до молодого вченого, їй була присуджена 1-ша премія Комітету сприяння вченим. Віктор Олександрович написав ряд праць, рецензій по археології, архівознавству, а також інших спеціальних дисциплін і цим самим вніс значний вклад в їх розробку.

В 1925 році вийшла в світ робота Віктора Олександровича з історії книгодрукування (були включені нові матеріали про Івана Федорова), яка до нашого часу є найбільш повною біографією життя першого друкаря. Значний інтерес становлять його праці по вивченню господарського положення Лівобережної України періода війни 1735—1739 рр.

Працюючи над докторською дисертацією: «Економічне і фінансове становище України кінця XVII — початку XVIII століття», Віктор Олександрович всебічно вивчив діяльність генерального підскарбника Ракушки Романовського і опублікував статтю про авторство «Літопису Само-

видця», довівши, що автором цього літопису є Ракушка Романовський.

З 1947 р. Романовський починає працювати в Ставропольському державному педагогічному інституті. Очолюючи кафедру історії, продовжує працювати над українською тематикою, але одночасно багато уваги приділяє краєзнавству Північного Кавказу. Під його керівництвом та участю було підготовлено та захищено більш 20 кандидатських дисертацій, його учнів можна побачити в багатьох містах Радянського Союзу. Не перестає друкуватись Віктор Олександрович і зараз. Торік було видано учбовий посібник для учнів 7—8 класів «Ставропольський край в історії СССР».

Викладачі інституту, численні учні знають Романовського як великого вченого, людину великої душі, від всього серця вони поздоровили юбіляра, бажаючи йому великої радості, творчого натхнення. Віктор Олександрович одержав багато поздоровлень з усіх куточків нашої країни.

У слові-відповіді на урочистому засіданні Ради ювіляр закінчив свою промову словами:

«Невеличке я поле зорав
Та за плугом ніколи не спав».

І ці хвилюючі слова українського поета відбили багато почуттів людини-трудівника, що присвятила життя улюбленій справі.

Засідання вилилось у теплу, дружню зустріч юбіляра з колегами та студентами інституту.

П. А. ШАЦЬКИЙ

В. М. САМОФАЛОВУ — 60 РОКІВ

30 січня ц. р. на засіданні Вченої ради Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулось урочисте вшанування завідуючого кафедрою історії КПРС доктора історичних наук Віктора Макаровича Самофалова в зв'язку з 60-річчям з дня народження і 35-річчям педагогічної та наукової діяльності.

Трудову діяльність В. М. Самофалов розпочав 1922 р., а з 1927 р. починається його педагогічна робота — спершу вчителем і завідуючим 4-річної, згодом 7-річної школи, а після закінчення в 1932 р. Київського інституту соціального виховання — викладачем вузів Києва, Полтави, Черкас та інших міст. З травня 1945 р. до серпня 1949 р. В. М. Самофалов — на керівній роботі в Інституті історії партії ЦК КП України; з серпня

1949 р. і досі — завідуючий кафедрою історії КПРС у Вищій партійній школі при ЦК КП України.

За роки своєї педагогічної і наукової діяльності юбіляр написав і опублікував понад 70 наукових праць, присвячених в основному розробці питань з історії партійної організації України. В 1941 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Розгром української націоналістичної партії укапістів». В результаті багаторічних досліджень В. М. Самофалов підготував до видання велику монографію: «Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.)», яку захистив у 1963 р. як докторську дисертацію. Вчений — один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України», член Головної редколегії

ПОМІЧЕНА ПОМИЛКА

На стор. 158 в замітці «Академік Польської Академії наук Г. В. Яблонський у Києві» в першій колонці замість рядка 6 слід читати: «тою інститутів Секції суспільних наук АН».

«Української Радянської Енциклопедії», «Научних записок» кафедри історії партії ВПШ при ЦК КПРС, вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України, об'єднаної ради Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кілька років він перебував членом редколегії «Українського історичного журналу».

В. М. Самофалов бере активну участь у громадсько-політичному житті. Вступивши в 1923 р. до комсомолу і в 1928 р. до КПРС, він виконує багато відповідальних громадських та партійних доручень: позаштатний лектор ЦК КП України, активний діяч історико-партійної секції Київського міського відділення товариства «Знання», член парткому ВПШ.

На засіданні Вченої ради, яку відкрив ректор ВПШ при ЦК КП України член-кореспондент АН УРСР, професор А. Т. Чеканюк, з привітанням виступили: від дирекції Інституту історії партії ЦК

КП України І. І. Коломійченко, директор Інституту удосконалення викладачів суспільних наук при Київському державному університеті М. Р. Доній, від Головної редколегії УРЕ В. М. Терлецький, від Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук М. Н. Лещенко, від кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії В. І. Юрчук, кафедри історії КПРС КДУ проф. О. А. Бородін, перший секретар Шевченківського РК КП України м. Києва М. І. Курочкін та ін.

На адресу юбіляра надійшли привітання від колективів кафедр історії КПРС ВПШ при ЦК КПРС, Дніпропетровського, Львівського та Ужгородського університетів, колективів Запорізького, Черкаського, Донецького і Київського педінститутів, Житомирського обкому КП України та інших організацій і установ.

О. Я. ПРОСЯНИК

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **Деже Немеш**, Двадцать лет Народной Венгрии. **А. Ф. Вирнык**, **П. П. Гудзенко**. Методологические основы периодизации эпохи социализма. **Ф. П. Шевченко**. Дискуссия — неперемное условие развития исторической науки. **А. В. Флоровский**. Русско-австрийские отношения в начале XVIII ст. Сообщения. **И. К. Васюта**. Развитие капиталистических отношений в нефтяной промышленности Западной Украины (1918—1939 гг.). **Ж. П. Тимченко**. Организационные мероприятия Коммунистической партии по привлечению работниц и крестьянок к советскому строительству на Украине (1919—1920 гг.). **Ю. М. Гамрецкий**. К вопросу о тактике большевиков по отношению к Центральной раде в ноябре 1917 г. *Из истории интернациональных связей*. **В. К. Сульженко**. Братская дружба и сотрудничество трудящихся западных областей Украины и народно-демократических стран. **И. Д. Очак**. Югославянский революционный союз на Украине (1917 г.). **Степан Козак**. Польско-украинские революционные связи (1830—1863 гг.). *Математику на службу исторической науке*. **Г. М. Добров**, **Л. П. Смирнов**. О подготовке и кодировании историко-научной информации для ее обработки на вычислительных машинах. К истории городов и сел Советской Украины. Заметки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *Dezhe Nemes*. Twenty Years of People's Hungary. *A. F. Virnyk*, *P. P. Gudzenko*. Methodological Basis of the Division in to Periods of Socialist Epoch. *F. P. Shevchenko*. Discussion as an Indispensable Condition of Development of the Historical Sciences. *A. V. Florovsky*. Russian-Austrian Relations in the Beginning of the XVIII century. Communications. *I. K. Vasyuta*. Development of the Capitalist Relations in the Oil Industry of the Western Ukraine (1918—1939). *Hz. P. Tymchenko*. The Organizational Measures by the Communist Party on the Drawing of Women-Workers and Women-Peasants to Active Participation in the Soviet Building in the Ukraine (1919—1920). *Yu. M. Gamretsky*. Concerning the Guestion of the Bolsheviks Tactics as to the Central Rada in November 1917. *From History of international connections*. *V. K. Sulzhenko*. Fraternal Friendship of Working People of Ukrainian Westwarrn Districts and Countries of People's Democracy. *I. D. Ochak*. Yugoslavian Revolutionary League in the Ukraine (1917). *Stepan Kozak*. Polish-Ukrainian Revolutionary bonds (1830—1863). *Mathematics Serves the Historical Sciences*. *G. M. Dobrov*, *L. P. Smirnow*. About the Preparation and Codation of the Historical Scientific information for the Processing in Electronic Computing Machines. Notes. On the History of Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and information.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ У № 2 ЖУРНАЛУ

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
41	5 зверху	подій	події
51	11 >	етнограф	етнограф
92	32 >	поліцію	поліцію
108	5 >	тепе	тебе
121	7 знизу	М. Ф. Фрунзе	М. В. Фрунзе

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

в 1965 році

ВИПУСКАЄ ТАКІ КНИГИ:

Кравцов І. Е. Пролетарський інтернаціоналізм, батьківщина і патріотизм. Обсяг 23 арк. Ціна 1 крб. 40 коп. Мова російська.

У монографії досліджуються найважливіші проблеми сучасного міжнародного комуністичного і робітничого руху, показується, як у боротьбі за мир, демократію і комунізм гармонійно поєднуються національні і інтернаціональні інтереси трудящих всіх націй і рас.

Книга розрахована на широке коло читачів.

Лукеренко В. Л. Світогляд **М. П. Драгоманова**. Обсяг 8 арк. Ціна 42 коп.

У книзі висвітлюється громадсько-політична діяльність відомого українського вченого, громадського діяча і публіциста професора Київського університету **М. П. Драгоманова**, аналізуються філософські основи його світогляду, розуміння ним ролі народних мас і особи в історії, національного питання.

Книга розрахована на читачів, які цікавляться історією дожовтневої української культури.

Замовлення на книги надсилайте книгарням облкниготоргів або книгарням видавництва (Київ-29, вул. Кірова, 4).

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

виходить 12 разів на рік.

Журнал можна передплатити з будь-якого місяця.

Передплатна ціна: річна — 7 крб. 20 коп., піврічна — 3 крб. 60 коп., квартальна — 1 крб. 80 коп.

Ціна одного номера — 60 коп.

Передплату приймають без обмежень: відділи «Союздрук», пошта, листоноші, громадські розповсюджувачі преси.

До уваги читачів

«Український історичний журнал» з квітневого номера публікуватиме в додатках тексти українських літописів. Першими будуть опубліковані «Львівський літопис» (1498—1649 рр.) і «Острозький літописець» (1500—1636 рр.).